

อภิธรรมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๑

จิตตสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনীติ

จัดพิมพ์เผยแพร่

อภิธรรมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๑

จิตตสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনীติ
จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๓
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
(สงวนลิขสิทธิ์)

อภิธานมัตถสังคหะและคำอธิบาย ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค

ผู้แปล

อาจารย์ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

พิมพ์ครั้งที่ ๓ มิถุนายน ๒๕๕๗

จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

สงวนลิขสิทธิ์ ตามพระราชบัญญัติ พ.ศ.๒๕๓๗

มาตรฐานเลขสากลประจำหนังสือ ๙๗๘-๖๑๖-๓๖๑-๔๔๔-๕

จัดพิมพ์โดย กองทุนธรรมนิธิ

พิมพ์ที่ บริษัท เอส.อาร์.พรีนติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด

โทร ๐๘-๕๑๑๙-๗๓๓๙

หมายเหตุ : กองทุนธรรมนิธิจัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ความรู้ด้านพระอภิธรรม ท่านที่ต้องการหนังสือจำนวนมาก เพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอน โปรดติดต่อขอรับได้ที่กองทุนธรรมนิธิเพื่อการอนุรักษ์พระธรรมวินัย เลขที่ ๓/๕๔๕ ซอยเชียงใหม่ ๕/๒ ถนนแจ้งวัฒนะ ๑๔ หลักสี่ กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐ โทรศัพท์ ๐๒-๕๗๓-๑๒๙๔

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ **ทิฏฐธัมมิกัตถะ** - ประโยชน์ในอัตภาพนี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหาด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ **สัมปรายิกัตถะ** - ประโยชน์ในกายภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ **ปรมัตถะ** - ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้าทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรมเหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้นๆ สัตว์เหล่านั้น พังกรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ย่อมได้รับประโยชน์นั้นๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์อย่างยิ่งนั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟังธรรมที่เหมาะสมแก่อริยาคัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมัตถธรรมมาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรมเหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมัตถธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้านปรมัตถธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ในปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก กอภิธรรมปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคัลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวางมาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสัมมาทิฐิ ในคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดรุ่นหลัง ที่ชื่อว่า **อภิธรรมมัตถสังคหะ** ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรมัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกแก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการที่ท่านรวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริเฉท (๙ ตอน) แยกปรมัตถธรรมให้ศึกษาเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อมๆ กันไป หลายๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่องๆ ในปริเฉทหลังๆ จึงได้กล่าวปะปนรวมกันไป เพื่อแสดงถึงการทำงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่สับสน พันเผื่อ.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริเฉททั้ง ๙ ไว้ อย่างนี้ คือ :

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อว่า “จิตตสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มี กุศลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่างๆ เหล่านั้นได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ อย่าง ปริเฉทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่างๆ โดยตรง.

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อว่า “เจตสิกสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้ทราบว่า เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้นๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริเฉทที่ ๓ ชื่อว่า “ปกิณณกสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกหมวดธรรม ปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริเฉทข้างต้นนั้น.

ปริเฉทที่ ๔ ชื่อว่า “วิถิสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไปของวิถิจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง (๒)

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า “วิถิมุตตสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถิ หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถิ ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภุมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่าง ๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า “รูปสังคหวิภาค” รวบรวมแสดงปรมาณูที่ ๓ คือ รูปให้ทราบประเภทของรูป ๒๔ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๐ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสังเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภุมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมาณูที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์คือปรมาณู ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า “สมุจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงสภาวธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวแล้วใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสังเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดอกุศลอันได้แก่กิเลสประเภทต่าง ๆ หมวดขันธ์ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวบรวมหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า “ปัจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปฏิจจสมุพบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปฏิฐานันย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า “กัมมัฏฐานสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภิธรรมปิฎก แต่ว่า ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัฐสุตาลีนี้เป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่งทางพม่าจึงเรียกว่า อรรถกถานี้วก้อย เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนี้วก้อยที่เล็กกว่านี้ว้ออื่น.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ รจนาโดยท่าน **พระอนุรุธาจารย์** ชาวกรุงอนุราชปุระ เมื่อราว ๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิธรรมรศ ผลงานด้านปกรณ์อภิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจจัย และนามรูปปริเฉท ส่วนนับว่าเป็นอรรถกถานี้ว่ก้อย.

ก็ คำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงานศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็ย้อนนัก ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี ซึ่งรจนาโดยท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่น ๆ เช่นว่า อภิธัมมัตถวิภาวสินี ที่อธิบายอภิธัมมมาวตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูปเดียวกันนี้แหละ และ ปรมัตถมัญจุสามหาฎีกา ที่อธิบายวิสุทธิธรรมรศ ที่แต่งโดยท่านพระอาจารย์ธรรมปาละ เป็นต้น ซึ่ง แม้มิได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็สามารถชักคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้ ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถา อัญญสาลินี เป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะนั้น กระผมได้แปลจากภาคภาษาบาลี เป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์บาลี อรรถกถาต่างๆ หลายๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อคำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูดของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจจะบุหลักฐาน ที่ไปที่มาของคำอธิบายนั้นๆ ตรงๆ ได้ ทั้งๆ ที่มีได้เป็นความคิดเห็นส่วนตัวเลยก็ตาม ถ้าท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้คั่นดูเอง เป็นรายๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอภิธรรมปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่พัวพัน แฉ่งอน. หรือแม้

‘ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๘ ปริญญาเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี อนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในตัวสภาวะธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน อัญญาสาลินี ว่า “อาภิธมมิกา ภิกขุเยว กิร ธมฺมกถิกา นาม, อวเสสา ธมฺมํ กถนฺตปิ น ธมฺมกถิกา” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้ว่าจะกล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าวธรรม ย่อมกล่าวถึงสภาวะธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวะธรรมแต่ละอย่าง ให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวะธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย”

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมกรรมชลประทาน กรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาคผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือนี้ และท่านอื่นๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสุขสวัสดิ์ตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้ จงเป็นปัจจัยแก่ความสุขสวัสดิ์แห่งสรรพสัตว์เถิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย

สารบัญ

หน้า

คาถาเริ่มรจนาปกรณ์	๑
ความหมายของคำว่าจิต	๙
ความหมายของคำว่าเจตสิก	๑๒
ความหมายของคำว่ารูป	๑๒
ความหมายของคำว่านิพพาน	๑๓
ปริเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค	๑๔
อธิบายจิต ๔ อย่าง, ความหมายของคำว่าภูมิ	๑๔
กามาวจรจิต	๑๖
อกุศลจิต ๑๒ ดวง	๑๖
ความหมายของคำว่าชาติ	๑๘
อธิบายโลกสหคตจิต ๘ ดวง	๑๙
อธิบายปฏิฆจิต ๒ ดวง	๒๙
อธิบายโมหุหจิต ๒ ดวง	๓๒
อกุศลจิตดวงไหนให้สำเร็จอกุศลกรรมบถข้อไหน	๓๗
อเหตุกจิต ๑๘ ดวง	๓๘
อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง	๓๙
กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘ ดวง	๔๓
อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง	๔๘
โสภณจิต ๕๙ ดวง	๕๒
กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง, กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง	๕๔
สเหตุกกามาวจรวิบากจิต ๘ ดวง	๖๗
สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง	๗๓

รูปาวจรจิต	๗๖
รูปาวจรกุศลจิต	๗๖
อธิบายองค์ฌาน	๗๗
รูปาวจรวิบากจิต	๘๗
รูปาวจรกิริยาจิต	๘๘
อรูปาวจรจิต	
อรูปาวจรกุศลจิต	๙๐
อรูปาวจรวิบากจิต	๙๘
อรูปาวจรกิริยาจิต	๙๙
โลกุตตรจิต	๑๐๐
โลกุตตรกุศลจิต	๑๐๐
โลกุตตรวิบากจิต	๑๐๓
เพราะเหตุไรโลกุตตรกิริยาจิตจึงไม่มี	๑๐๕
วิธีการแห่งจิต ๑๒๑ อย่าง	๑๐๗
เวทนาในโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง	๑๐๙

อภิธรรมัตถสังคหะ

และ

คำอธิบาย

ท่านพระอนุรุธาจารย์ เริ่มรจนาปกรณ์ด้วยคาถา ว่า :

สมุทสาสมพุทฺธมตฺถุ	สสทฺธมฺมคณฺตุตฺถม
อภิวาทิย ภาสิสฺส	อภิธมฺมตฺถสงฺคห
ตตฺถ วุตฺตาทิธมฺมตฺถา	จตฺถา ปรมตฺถโต
จิตฺต เจตสิก ฺรูป	นิพฺพานมิตฺติ สพฺพธา

แปลว่า : ข้าพเจ้า (พระอนุรุธาจารย์) ขอถวายอภิวาท พระสัมมาสัมพุทธ-
เจ้าผู้หาใครเทียบเสมอมิได้ พร้อมทั้งพระสังฆธรรม และคณะสงฆ์ผู้
สูงสุด แล้วจักขอกล่าว ปกรณ์อภิธรรมัตถสังคหะ.
เนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรมในพระอภิธรรมปิฎกนั้น มี ๔ อย่าง
โดยปรমัตถ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน โดยประการทั้งปวง.

คำอธิบายคาถาเริ่มรจนาปกรณ์

ท่านพระอนุรุธาจารย์ เมื่อจะรจนาปกรณ์นี้ ซึ่งเป็นปกรณ์ที่มีความสุขุม
ลุ่มลึก มีนัยอันวิจิตรหลากหลายยิ่ง อาจใช้ชำระสะสางความเห็นของตน และ
ความเห็นของผู้อื่นให้หมดจดได้ และใช้เป็นเครื่องเพิ่มพูนปัญญาให้แก่ลัทธิ
แห่งกุลบุตรผู้ฝึกใฝ่ในการเรียนปริยัติ ท่านจึงเริ่มต้นรจนาด้วยคาถา ว่า **สมุท-**
สมพุทฺธมตฺถุ เป็นต้น ด้วยมีความประสงค์แสดง

- การนอบน้อมพระรัตนตรัย
- เนื้อหาสาระที่ท่านจะกล่าวถึง
- วิธีการแต่งปกรณ์
- ชื่อปกรณ์ และ
- ความสำเร็จประโยชน์.

อธิบายว่า ด้วยคำว่า สมุสาสมุพทุสมตุลฺ ๖เปฯ อภิวาทิย - ข้าพเจ้าขอถวายอภิวาทพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้หาใครเทียบเสมอมิได้ พร้อมทั้งพระสังฆกรรมและคณะสงฆ์ผู้สูงสุด นี้ เป็นอันท่านแสดง การนอบน้อมพระรัตนตรัย. ก็ประโยชน์แห่งการนอบน้อมพระรัตนตรัยนั้น มีมากมาย แต่โดยพิเศษในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์อาศัยอานุภาพพระรัตนตรัยป้องกันอันตรายอันอาจจะมีในระหว่างเวลาแต่งปกรณ์นี้ ซึ่งอาจทำให้การแต่งไม่สำเร็จ.

ส่วน ด้วยคำว่า ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตถฺสงฺคหํ - จักขอกล่าวปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นอันท่านแสดง คือบอกให้ทราบถึงเนื้อหาสาระที่ท่านจะกล่าวถึงในปกรณ์ที่ท่านแต่งนี้ เพราะคำว่า อภิธัมมัตถะ แปลว่า เนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรม คือแห่งพระอภิธรรมปิฎกที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เป็น ๗ ปกรณ์ มีธัมมสังคณีเป็นต้น. หมายความว่า ท่านอาจารย์จะกล่าวถึงเนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรมปิฎกนั้นนั่นแหละ ไว้ในปกรณ์ที่ท่านแต่งนี้ อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อหาสาระใดไว้ในพระอภิธรรมปิฎก แม้ท่านอาจารย์ก็จะกล่าวถึงเนื้อหาสาระเดียวกันนั้นนั่นแหละ ไว้ในปกรณ์ที่ท่านจะแต่งนี้.

อนึ่ง ด้วยคำว่า ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ คำเดียวกันนี้แหละ เป็นอันท่านอาจารย์แสดง คือระเบียบวิธีการแต่งของท่านด้วย เพราะคำนี้ แปลว่า ปกรณ์อันเป็นที่รวมย่อซึ่งเนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรมปิฎก หมายความว่า ท่านอาจารย์แต่งปกรณ์โดยวิธีรวมย่อเนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรมปิฎกมากล่าว, ทั้งเป็นอันแสดงถึงชื่อปกรณ์ด้วย ว่าปกรณ์นี้มีชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ โดยเป็นชื่อที่ได้มาตามวิธีการแต่งนั่นเอง.

อนึ่ง เฉพาะคำว่า สังคหะ ที่แปลว่า “รวมย่อ” ที่ปรากฏอยู่ในชื่อปกรณ์นั้น ยังเป็นการแสดงความสำเร็จประโยชน์ในการศึกษาปกรณ์นี้อยู่ในตัว.

จริงอย่างนั้น ในอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์ มีธัมมสังคณีเป็นต้น มีการกล่าวถึงสภาวะธรรมแต่ละอย่างเข้าไว้ในคราวเดียวกัน เช่น ในปกรณ์ธัมมสังคณี มีการกล่าวถึงจิตแต่ละอย่างไปพร้อมๆ กับเจตสิก (ธรรมที่เกิดร่วมกับจิต) และอารมณ์เป็นต้น อย่างพิสดาร เมื่อกล่าวคลุกเคล้าปะปนกันไปอย่างนั้น ก็ย่อมเป็นเหตุให้ผู้เริ่มต้นศึกษาเกิดความสับสน แยกแยะได้ยากกว่า นี้จิต นี้เจตสิก นี้อารมณ์ เป็นต้น

ก็ย่อมหาความเข้าใจที่ทะลุปรุโปร่งในสภาวะธรรมเหล่านั้นมิได้ เพราะฉะนั้น เมื่อท่านพระอนุรุธาจารย์ใช้วิธีรวมย่อเนื้อหาสาระเหล่านั้น แล้วแยกแยะให้ศึกษาไปทีละอย่าง โดยการจัดระเบียบ และจัดลำดับเนื้อหาความทั้ง ๗ ปกรณ์เสียใหม่ กำหนดไว้เป็น ๙ ปริเฉทอย่างนี้แล้ว ผู้เริ่มต้นศึกษา ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่ยุ่งเหยิง เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมสำเร็จประโยชน์ในการศึกษา กล่าวคือ เกิดปัญญาหยั่งรู้สภาวะธรรมทั้งหลายได้โดยง่าย แล.

ต่อไปนี้เป็นความหมายของคำแต่ละคำตามลำดับ ในคาถานี้ :

คำว่า **สมุมาสมพุทฺธมตฺถํ** เป็นคำที่ประกอบด้วย ๒ บท คือ **สมุมา-**
สมพุทฺธํ - พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า บทหนึ่ง และ **มตฺถํ - ผู้หาใครเทียบเสมอมิได้**
บทหนึ่ง.

ขอไขความแห่งบทว่า **สมุมาสมพุทฺธํ - พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า** ก่อน.

เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงได้การขนานพระนามว่า พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าเล่า? เฉลยว่า ท่านทำวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ไว้ว่า : **สมุมาสามญฺจ สพุทฺธมฺเม อภิสมฺพุทฺโธติ สมุมาสมพุทฺโธ** แปลพร้อมทั้งขยายความได้ว่า **พระผู้มีพระภาคทรงได้การขนานพระนามว่า “พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า”** เพราะ **อรรถว่า พระองค์ตรัสรู้ยิ่ง** คือทรงทราบ ทรงแทงตลอดด้วยพระญาณเป็นอย่างดี ซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขตะ คือที่ปัจจัยทั้งหลายพร้อมเพรียงกันสร้างขึ้น ทั้งที่เป็นอสังขตะ คือที่ไม่ใช่สังขตะ อันได้แก่พระนิพพาน โดยชอบ คือตรงตามความเป็นจริง ไม่วิปริตผิดพลาด หมายความว่า ธรรมเหล่าใดมีสภาวะเป็นทุกข์ คือบีบคั้น พระองค์ตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมที่มีสภาวะเป็นทุกข์นั้นนั่นแหละ ไม่ใช่โดยความเป็นธรรมที่มีสภาวะเป็นอย่างอื่น ธรรมเหล่าใดมีสภาวะเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ พระองค์ตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมที่มีสภาวะเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์นั้นนั่นแหละ ธรรมเหล่าใดมีสภาวะเป็นที่ดับทุกข์ พระองค์ก็ตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมที่มีสภาวะเป็นที่ดับทุกข์นั้นนั่นแหละ ธรรมเหล่าใดมีสภาวะเป็นปฏิปทา คือข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์ พระองค์ย่อมตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมที่มีสภาวะเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์นั้นนั่นแหละ.

อนึ่ง ธรรมเหล่าใด เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ พระองค์ก็ตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้นั้นนั่นแหละ, ธรรมเหล่าใดเป็นธรรมที่ควรละ พระองค์ก็ตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมที่ควรละนั้นนั่นแหละ, ธรรมเหล่าใด เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง พระองค์ก็ตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้งนั้นนั่นแหละ, ธรรมเหล่าใด เป็นธรรมที่ควรเจริญ พระองค์ก็ตรัสรู้ธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมที่ควรเจริญนั้นนั่นแหละ ซึ่งการตรัสรู้นั้น เป็นเหตุนำมาซึ่งพระคุณสมบัติทั้งหลายเป็นอเนก กล่าวคือ พระญาณที่ไม่สาธารณะ (ด้วยคนเหล่าอื่น) มีอินทริยปโรปริยัตตญาณ (พระญาณที่กำหนดรู้ความยิ่ง ความหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย), สัพพัญญุตญาณ (พระญาณที่รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง) เป็นต้น. และ ด้วยพระองค์เอง คือ ด้วยพระญาณของพระองค์เอง ที่ ทรงสั่งสมอบรมไว้ดีแล้ว ด้วยพระองค์เอง ไม่ใช่ด้วยพระญาณที่สำเร็จเพราะอาศัยผู้อื่น ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “สย อภิญญา ยมมุตติเสยฺย”^๑ ซึ่งแปลว่า “เรา รู้อย่างแล้ว จะพึงอ้างใคร (ว่าเป็นอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ผู้แนะนำให้รู้) อีกเล่า” ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะ พุทธ-ธาตุ อันให้สำเร็จศัพท์ว่า พุทธ นี้ เป็นไปแม้ในความหมายว่า “ตื่น” หรือ “เบิกบาน” ก็ได้ เพราะฉะนั้น คำว่า สัมมาสัมพุทธะ จึงมีความหมายแม้อย่างนี้ว่า ทรงเป็นผู้ตื่นจากความหลับ คือความหลง โดยชอบ คือโดยประการดังได้กล่าวแล้ว และด้วยพระองค์เอง คือไม่ใช่ทรงถูกผู้อื่นปลุกให้ตื่น หรือทรงเป็นผู้เบิกบานโดยชอบและด้วยพระองค์เอง โดยการที่ทรงบรรลु ธรรมเครื่องทำให้เบิกบาน คือพระญาณที่สร้างความเป็นพระอรหันต์ผู้เบิกบาน เพราะปราศจากกิเลสเครื่องทำความห่อเหี่ยวขุ่นมัว แล. ที่ว่ามากกระนี้ นี้ เป็นความหมายแห่งบทว่า สุมมาสมพุทฺธ.

ต่อไป จะไขความแห่งบทว่า อตุลฺล - ผู้หาใครเทียบเสมอมิได้.

พระผู้มีพระภาค ชื่อว่า ทรงเป็น อตุล - ผู้หาใครเทียบเสมอมิได้ เพราะไม่ทรงมีบุคคลอื่นผู้เทียบเสมอกับพระองค์ ด้วยพระคุณธรรมทั้งหลาย มีศีล เป็นต้น รวมทั้งพระญาณทั้งหลายอันไม่สาธารณะแก่ผู้อื่น มีอินทริยปโรปริยัตต-ญาณ เป็นต้น. อธิบายว่า ทรงเป็นบุคคลผู้ยอดเยี่ยมในโลก พร้อมพร้งทั้งเทวโลก

๑ วิ.มทา. ๔/๑๒. ขุ.ธ. ๒๕/๔๕.

ด้วยพระคุณธรรมเหล่านั้น ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า :- “ยาวตา ภิกขเว สตดา
อปทา วา ฯเปฯ ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ”^๑ แปลว่า
“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่มีเท้าก็ตาม มี ๒ เท้าก็ตาม มี ๔ เท้าก็ตาม
มีเท้ามากมายก็ตาม ฯลฯ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้ากล่าวไว้ว่า ทรง
เป็นยอดแห่งบรรดาสัตว์เหล่านั้น” ดังนี้. ความหมายของคำว่า สมมาสมพุทฺธ-
มตฺถํ ก็มีตามประการดังกล่าวมานี้.

ต่อไปนี้เป็นความหมายของคำว่า **สสทุมฺมคณฺตุตฺถมํ - พร้อมทั้งพระสัท-**
ธรรม และคณะสงฆ์ผู้สูงสุด.

ก่อนอื่น คำว่า **ธรรม** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) อยู่อย่างนี้ ว่า :

อตฺตานํ ฐาเรนฺเต จตุสฺส อปาเยสฺส วฏฺฏทุกฺขेषฺส จ อปตฺมานเณ กตฺวา ฐาเรตฺติ
ธมฺโม แปลว่า **พระอริยมรรค ๔ เป็นต้น** ชื่อว่า **ธรรม** เพราะมีความหมายว่า ทรง
(รองรับ) สัตว์ทั้งหลายผู้ทรงตน (คือทรงอริยมรรค ๔ เป็นต้นนั้น นั่นแหละ) ไว้
ทำให้ไม่ตกไปในอบาย ๔ และในวัฏฏทุกข์ ดังนี้ ได้แก่ พระโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง
คือ พระอริยมรรค ๔ มีพระโสดาปัตติมรรค เป็นต้น พระอริยมผล ๔ มีพระโสดา-
ปัตติผล เป็นต้น และพระนิพพานอีก ๑ หรือนับพระปริยัติธรรมด้วยก็เป็น ๑๐
อย่าง.

จริงอย่างนั้น ผู้ใดทรงพระธรรมเหล่านี้ โดยการเรียน แล้วชวนชวายปฏิบัติ
จนบรรลุ พระธรรมเหล่านี้ ย่อมทรงบุคคลนั้นไว้ กล่าวคือ รองรับไว้ คำจุนไว้
อุ้มชูไว้ ไม่ให้ตกไปในอบายภูมิ ๔ มีนรก เป็นต้น และในวัฏฏทุกข์ คือทุกข์ประจำ
สังสารวัฏ มีชาติ - ความเกิด ชรา - ความแก่ เป็นต้น ตามสมควรแก่อานุภาพ
แห่งพระธรรมที่มีอานุภาพแตกต่างกันเหล่านั้น.

ธรรมเหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่า **สัทธรรม** เพราะเป็นธรรมของสัตบุรุษ คือ
บุรุษผู้สงบบาปทุจริตทั้งหลาย ซึ่งในที่นี้หมายถึงพระอริยบุคคลทั้งหลายนั่นเอง
เพราะเป็นคุณวิเศษที่ท่านเหล่านั้นบรรลุ และรู้ทั่วถึง.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๐ อย่างเหล่านั้น ชื่อว่า **สัทธรรม** แม้เพราะความ
เป็นธรรมที่บัณฑิตสรรเสริญ อย่างนี้ได้ หมายความว่า มีความประเสริฐอันควร

๑ ส.มหา. ๑๙/๕๙.

สรรเสริญ มีความเป็นสวากขาตะ (ความเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีแล้ว คือตรัสไว้ถูกต้องดีแล้ว) เป็นต้น หาข้อที่พึงตำหนิมิได้เลย.

พระอริยบุคคลทั้งหลาย มีพระโสดาบัน เป็นต้น ชื่อว่า พระสงฆ์ เพราะความที่ท่านเหล่านี้ กำจัดกิเลสทั้งหลายได้ด้วยดี เกี่ยวกับกิเลสที่ถูกท่านกำจัดแล้วนั้น ๆ ไม่หวนกลับมาเกิดแก่ท่านอีกเลย. จริงอย่างนั้น ท่านโบราณจารย์ ทำวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ของคำว่า “สงฆ์” ไว้แบบนี้ว่า สุญฺสุ กิเลสเ หนตฺติ สฺงฺโฆ - พระอริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะอรรถว่า กำจัดกิเลสทั้งหลายได้ด้วยดี ดังนี้. พระสงฆ์นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า คณะ เพราะเป็นหมู่แห่งพระอริยบุคคลด้วย, ชื่อว่า สูงสุด เพราะประกอบด้วยคุณที่สูงที่สุด ความเป็นสุปฏิปัณนะ (ผู้ปฏิบัติดี), ความเป็นอุชุปฏิปัณนะ (ผู้ปฏิบัติตรง) เป็นต้น ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า คณะสงฆ์ผู้สูงสุด ฉะนี้ แล. ความหมายของคำว่า สสฺสทฺธมฺม-คณฺตุตฺตมฺ - พร้อมทั้งพระสัทธิธรรมและคณะสงฆ์ผู้สูงสุด ก็มีประการดังกล่าวมานี้.

ต่อไปนี้เป็นความหมายของคำว่า อภิชาติย ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตฺถสฺงคฺหํ - ขอลถวายอภิชาติ---แล้วจักขอกกล่าวปกรณอภิธมมัตถสังคหะ.

บทว่า อภิชาติย - ขอลถวายอภิชาติ มีความหมายว่า ขอลกราบไหว้อย่างมีความพิเศษ กล่าวคือ อย่างมีใจนอบน้อมต่อคุณของพระรัตนตรัย ด้วยกาย วาจา และใจ โดยปราศจากความกลัว ความหวังต่อลาภ ความเห็นแก่สกุล และความนับถือว่าเป็นอาจารย์ เป็นต้น.

อธิบายว่า เมื่อมีความคิดว่า “พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นนี้ แม้พระราชาก็ทรงนับถือบูชากราบไหว้ ถ้าเราไม่กราบไหว้ พระองค์ทรงกริ้วแล้วจะทรงทำให้เราพินาศได้” ดังนี้ แล้วกราบไหว้ ชื่อว่า กราบไหว้เพราะกลัว. เมื่อหวังอยู่ซึ่งลาภสักการะ แล้วกราบไหว้ ชื่อว่า กราบไหว้เพราะหวังต่อลาภ. เมื่อเห็นว่า “พระสมณโคตมะนี้ ทรงเป็นผู้มาจากสกุลกษัตริย์” ดังนี้ แล้วกราบไหว้ ชื่อว่า กราบไหว้เพราะเห็นแก่สกุล. เมื่อมีความคิดว่า “ท่านผู้นี้ ในสมัยที่ยังเป็นฆราวาสได้เป็นอาจารย์ผู้สอนศิลปวิทยาแก่เรา” ดังนี้ แล้วกราบไหว้ ชื่อว่า กราบไหว้เพราะนับถือว่าเป็นอาจารย์. ความว่า กราบไหว้ด้วยจิตที่นอบน้อมต่อคุณของพระรัตนตรัยอย่างเดียว ไม่ใช่กราบไหว้เพราะกลัว เป็นต้น ดังกล่าวมานี้. ครั้นกราบไหว้แล้ว ต่อไปนี้จักขอกกล่าวปกรณอภิธมมัตถสังคหะ.

ปกรณ์ ๗ มีธัมมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่า **อภิธรรมปิฎก** เพราะเป็นปิฎก (ตำรา) ที่มีการแสดงธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป จับตั้งแต่ธรรมชั้นต่ำสุด สูงขึ้นไปตามลำดับ จนถึงชั้นสูงสุด กล่าวคือ แสดงธรรมที่เป็นกามาวจรอันเป็นธรรมชั้นต่ำสุดแล้ว ในลำดับถัดไปจึงแสดงธรรมที่เป็นรูปาวจรอันเป็นธรรมชั้นสูงยิ่งกว่าธรรมที่เป็นกามาวจรนั้น ครั้นแสดงธรรมที่เป็นรูปาวจรแล้ว ในลำดับถัดไปจึงแสดงธรรมที่เป็นอรุปาวจรอันเป็นธรรมชั้นสูงยิ่งกว่าธรรมที่เป็นรูปาวจรนั้น ต่อจากนั้น จึงแสดงธรรมที่เป็นโลกุตตระอันเป็นธรรมชั้นสูงสุด ไว้ในที่สุดแล.

อีกอย่างหนึ่ง หมวดธรรมต่างๆ มีหมวดชั้น ๕ หมวดอายตนะ ๑๒ หมวดธาตุ ๑๘ หมวดกุศล หมวดอกุศล หมวดอัพยาทตะ เป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคทรงรวบรวมธรรมทั้งหลายมาจัดจำแนก เพื่อประโยชน์แก่การถนอมมุตติสัตว์บุคคลนั้น เมื่อเพิกถอนธรรมเหล่านั้นออกจากความเป็นขั้นเป็นต้น คือไม่ใส่ใจถึงความเป็นขั้นเป็นต้น ก็เป็นเพียงปรมัตถธรรม ๔ อย่าง มีจิตเป็นต้น เสมอเหมือนกัน แม้ปรมัตถธรรม ๔ อย่างนี้ ก็ชื่อว่าอภิธรรม - ธรรมที่ยิ่ง คือพิเศษ ยิ่ง เกี่ยวกับเป็นสิ่งที่เพิกถอนออกจากการจัดเป็นขั้นเป็นต้นนั้น. ปิฎกที่ ๓ นี้ มากด้วยการแสดงปรมัตถธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ มีปรมัตถธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ ปรากฏอยู่เกลื่อนกล่น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าอภิธรรมปิฎก. ก็เนื้อหาสาระที่ตรัสไว้ในอภิธรรมปิฎกนี้ แล ชื่อว่า อภิธัมมัตถะ. ปกรณ์นี้เป็นที่รวมย่อเนื้อหาสาระในอภิธรรมปิฎกนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** (อภิธัมมัตถะ - เนื้อหาสาระที่ตรัสไว้ในอภิธรรมปิฎก + สังคหะ - ปกรณ์อันเป็นที่รวมย่อ = อภิธัมมัตถสังคหะ) ฉะนี้แล.

ส่วนคำที่เหลือ มีคำว่า **ตตถ วุตตภาสิมมุตถา - เนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรมที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น** เป็นต้น มีอรรถาธิบายอย่างนี้ ว่า :

เนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรมที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น ถ้าหากคัดเอาแต่ตัวสภาวะ อันเป็นองค์ประกอบแห่งหมวดธรรม มีหมวดชั้น ๕ เป็นต้น ออกจากหมวดธรรมเหล่านั้นแล้ว ก็มีเพียง ๔ อย่างเท่านั้น โดยเป็นปรมัตถธรรม ๔ อย่าง อันได้แก่ :

จิต ซึ่งเป็นวิญญานขั้น ในหมวดชั้น ๕

เจตสิก ซึ่งเป็นขั้น ๓ มีเวทนาขั้นเป็นต้น

รูป ซึ่งเป็นรูปขันธ์ อันต่างด้วยมหาภูตรูปและอุปาหารรูป

นิพพาน ซึ่งเป็นอสังขตธรรม อันเป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล.

โดยประการทั้งปวง คือ โดยประการที่คัดออกมาจากหมวดธรรมนั้น ๆ ทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “จตุธา ปรมตฺถโต จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมิตฺติ สพฺพธา - มี ๔ อย่างโดยปรมาัตถ์ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน โดยประการทั้งปวง” ดังนี้.

ต่อไปนี้ พึงทราบความหมายของคำว่า ปรมาัตถ์ เป็นต้น.

ความหมายของคำว่า ปรมาัตถ์ ท่านทำวจนัตถะ (ความหมายของคำ) แห่งคำว่าปรมาัตถ์ไว้ว่า ปรมิ อุตฺตมิ อวิปริโต อตฺถโต ปรมตฺถโต แปลว่า สภาวธรรมมีจิตเป็นต้น ชื่อว่า ปรมาัตถ์ เพราะมีความหมายว่า เป็นสภาวะที่ยอดเยี่ยม คือ สูงสุด ได้แก่ไม่วิปริต.

ขยายความว่า สภาวธรรม ๔ อย่าง มีจิตเป็นต้น ชื่อว่าปรมาัตถ์ อันแปลว่า สภาวะที่ยอดเยี่ยม (ปรม - ยอดเยี่ยม + อตฺถ - สภาวะ = ปรมตฺถ) ก็เกี่ยวกับว่าเป็นสภาวะที่สูงที่สุด ซึ่งคำว่าสูงสุดในที่นี้ ได้แก่ไม่วิปริตแปรผัน.

เป็นความจริงว่า จิตเป็นสภาวะที่รู้อารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ก็จิตนั้นแล จะเกิดขึ้นแก่บุคคลใดก็ตาม ไม่ว่าจะเป็พระเจ้า ไม่ว่าจะเป็คนเข็ญใจ เป็นต้น ย่อมเป็นอย่างนี้เท่านั้น คือรู้อารมณ์ เกิดแก่พระเจ้า ก็รู้อารมณ์ เกิดแก่คนเข็ญใจ เป็นต้น ก็รู้อารมณ์ สภาวะที่รู้อารมณ์แห่งจิตนี้ ไม่วิปริตแปรผันไปตามความต่างกันแห่งบุคคล หนึ่ง จิตที่เกิดขึ้นแล้วในอดีต ก็มีการรู้อารมณ์ ที่กำลังเกิดอยู่ในปัจจุบัน ก็มีการรู้อารมณ์ ที่จักเกิดขึ้นในอนาคต ก็มีการรู้อารมณ์ สภาวะที่รู้อารมณ์แห่งจิตนี้ ไม่วิปริตผันแปรไปตามความต่างกันแห่งกาล อย่างนี้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น จิตจึงชื่อว่า เป็นปรมาัตถ์ แม้เจตสิก รูป และนิพพาน ก็มีความเป็นปรมาัตถ์โดยนัยเดียวกันนี้.

อีกอย่างหนึ่ง มีวจนัตถะว่า : ปรมสฺส อุตฺตมสฺส ภาวนสฺส อตฺถโต โคจโรติ ปรมตฺถโต แปลว่า สภาวธรรมมีจิตเป็นต้น ชื่อว่าปรมาัตถ์ เพราะมีความหมายว่า เป็นสภาวะที่เป็นอารมณ์แห่งพระญาณอันยอดเยี่ยม คือสูงสุด.

ขยายความว่า สภาวธรรม ๔ อย่าง มีจิตเป็นต้น นี้ จัดเป็นสภาวะที่เป็นอารมณ์แห่งพระญาณอันยอดเยี่ยม คือสูงสุด ซึ่งได้แก่ พระสัพพัญญุตญาณ เกี่ยว

กับว่า พระสัมพันธัญญุตญาณนั้นเทียว สามารถแทงตลอดธรรมเหล่านี้ได้ ก็ถ้าหากว่า พระสัมพันธัญญุพุทธเจ้าไม่ทรงอุบัติในโลกนี้ไซ้ ใครๆ ในโลกนี้ พร้อมทั้งเทว-โลกทั้งหลาย ไม่อาจประกาศสภาวะธรรม ๔ อย่าง อันมีความวิจิตรโดยชาติ ภูมิ อารมณ์ เป็นต้น ได้ เพราะไม่มีญาณเครื่องแทงตลอดธรรมเหล่านั้น คือสัมพันธัญญุต-ญาณ เมื่อเป็นเช่นนี้ สภาวะธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ จึงนับว่าเป็นอารมณ์ คือเป็น วิชาแห่งพระญาณอันยอดเยี่ยม คือพระสัมพันธัญญุตญาณนี้ เพราะเหตุนั้น สภาวะ-ธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า **ปรมัตถ์** (ปรม - พระญาณอันยอดเยี่ยม + อตตะ - สภาวะ ที่เป็นอารมณ์ = ปรมัตตะ). ที่ว่ามากระนี้ นี้ คือความหมายของคำว่า ปรมัตถ์. ต่อไปเป็นความหมายของคำว่า “จิต” เป็นต้น.

ความหมายของคำว่าจิต

คำว่า **จิต** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า **จินตตติ จิตตัม** แปลว่า วิญญาณ ชื่อว่า **จิต** เพราะมีความหมายว่า คิด ดังนี้. ก็คำว่า **คิด** ในที่นี้ มีความหมายว่า รู้พิเศษซึ่งอารมณ์. เหมือนอย่างที่ท่านพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ ว่า : “**วิสยวิชานนลกขณัม จิตตัม** - จิตมีการรู้วิเศษซึ่งอารมณ์เป็นลักษณะ” ดังนี้. ก็ คำว่า **รู้พิเศษ** ในที่นี้ มีความหมายว่า รู้ดีกว่าสัญญา ซึ่งเป็นเพียงความรู้จำ. อธิบายว่า มีความสามารถในการถือเอารายละเอียด หรืออาการที่ลึกซึ้งในอารมณ์ดีกว่า สัญญา ซึ่งสักแต่จำรู้ คือจำอาการที่หยาบๆ ได้เท่านั้น. ก็คำว่า **อารมณ์** ได้แก่ อารมณ์ ๖ อย่าง มีรูป (ภาพ) เสียง เป็นต้น ซึ่งได้ชื่อว่าอารมณ์ ก็เพราะเป็น ธรรมชาติที่จิตและเจตสิกยึดเหนี่ยว คือรู้ นั้นแหละ. ความว่า เป็นสิ่งที่จิตและเจตสิกรู้. แม้ว่า เจตสิก (ธรรมที่เกิดในจิต) มีการรู้อารมณ์ได้เช่นเดียวกับจิตก็จริง ถึงกระนั้น ท่านก็กล่าวเฉพาะจิตเท่านั้น ว่าเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ไม่ได้กล่าวถึงเจตสิกด้วย เพราะเจตสิกธรรมทั้งหลายรู้อารมณ์นั้นได้ ก็โดยการที่ตนเกิดขึ้นในจิต แล้วก็ได้อาศัยจิตเป็นเครื่องมีอยู่ แล.

ส่วนในอรรถกถา (อรรถุสสาลินี) ท่านได้ให้ความหมายของคำว่า **จิต** ไว้หลายอย่าง ดังต่อไปนี้ :

วิจิตตกรรมา จิตต์

อดตโน จิตตตาย วา

จิตต์ กมมกิลเสหิ

จิตต์ ตายติ วา ตถา

จิโนติ อดตสนุนานัน

วิจิตตารมมณนติ วา

แปลว่า : วิญญาณ ชื่อว่า จิต เพราะกระทำให้วิจิตร (เป็นต้น) หรือเพราะ
ภาวะที่ตนเองวิจิตร อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า อัน
กรรมและกิลเสหิสังสมแล้ว อนึ่ง เพราะอรรถว่ารักษาอัตภาพอัน
วิจิตร เพราะอรรถว่าสังสมสันดานของตน เพราะอรรถว่ามีอารมณ์
อันวิจิตร.

ดังนี้.

ต่อไปนี้เป็นคำอธิบายความหมายเหล่านั้น

คำว่า วิจิตตกรรมา จิตต์ นี้ แปลได้เป็น ๓ อย่าง คือ แปลว่า ชื่อว่า จิต
เพราะกระทำให้วิจิตร (อย่างที่แปลไปแล้ว) ก็ได้, แปลว่า ชื่อว่า จิต เพราะกระทำ
สิ่งที่วิจิตร ก็ได้, หรืออีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ชื่อว่า จิต เพราะมีการกระทำที่วิจิตร
ก็ได้. ก็คำแปลทั้ง ๓ อย่างนี้ มีความหมายแตกต่างกันอยู่บ้าง ดังต่อไปนี้.

คำว่า เพราะกระทำให้วิจิตร ความว่า วิญญาณนี้ เพราะเหตุที่กระทำงาน
ศิลปะอันมีประเภทงานจิตรกรรมเป็นต้น ให้วิจิตร คือให้มีประการแปลกๆ แดก
ต่างกัน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า จิต.

คำว่า เพราะกระทำสิ่งที่วิจิตร ความว่า วิญญาณนี้ เพราะเหตุที่กระทำ
สิ่งที่วิจิตร คือ กระทำสิ่งต่างๆ หลายอย่าง อันล้วนแต่แปลกๆ แดกต่างกันได้
เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า จิต.

ก็คำแปลทั้ง ๒ อย่าง ดังกล่าวมานี้ มิได้ครอบคลุมวิญญาณทั้งหมด
ครอบคลุมเฉพาะวิญญาณบางประเภท เช่นว่า กามาวจรกุศล อกุศล อภิญญา
และกิริยาบางอย่างที่เป็นไปในคราวที่บุคคลทำกรงานเหล่านี้เท่านั้น ต้องเว้น
วิญญาณบางประเภทที่นับว่าเป็นวิบากของกรรม และที่นับว่าเป็นพวกรูปาวจร
พวกอรูปาวจร และพวกโลกุตตระเสีย (รวมความว่า ได้แก่ จิต ๓๒ ดวง ที่เป็น
ไปพร้อมกันกับวิญญูติ คือกามชวณะ ๒๙ มโนทวาราวชชณะ ๑ อภิญญา ๒).

คำว่า เพราะมีการกระทำที่วิจิตร ความว่า เพราะความที่วิญญาณแต่ละ
อย่างมีการกระทำ คือมีกิจเกี่ยวกับอารมณ์ที่ตนรู้ แปลกๆ แดกต่างกัน ไม่เหมือน

กัน คือ ดวงหนึ่งนึกถึงอารมณ์ ดวงหนึ่งเห็นอารมณ์นั้น ดวงหนึ่งรับไว้ซึ่งอารมณ์นั้น ส่วนอีกดวงหนึ่งพิจารณาอารมณ์นั้น อย่างนี้เป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงเรียกรวมว่า จิต. คำแปลนี้ ครอบคลุมวิญญาณทุกอย่าง.

คำว่า **อตตโน จิตตตาย วา - หรือเพราะภาวะที่ตนเองวิจิตร** ความว่า วิญญาณนี้ เพราะภาวะที่ตนเองเป็นสิ่งวิจิตร คือมีแปลกๆ แตกต่างกัน ด้วยชาติคือพวกหนึ่งเป็นกุศล พวกหนึ่งเป็นอกุศล พวกหนึ่งเป็นอัพยาทตะ หรือด้วยภูมิคือพวกหนึ่งเป็นกามาวจร พวกหนึ่งเป็นรูปาวจร พวกหนึ่งเป็นอรูปาวจร พวกหนึ่งเป็นโลกุตตระ หรือด้วยสัมปโยคะ (การประกอบรวมกันกับเจตสิก) อย่างนี้เป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า จิต. ได้แก่ จิตทุกอย่าง.

คำว่า **จิตตัม กมฺมกิลเสหิ - อันกรรมและกิลเลสสั่งสมแล้ว** ความว่า วิญญาณนี้ เพราะเป็นธรรมชาติอันกรรมซึ่งมีประเภทเป็นกุศลกรรม และอกุศลกรรม และกิลเลส มีต้นเหตุเป็นต้น อันเป็นปัจจัยแก่กรรมนั้น สั่งสมแล้ว คือก่อแล้ว ทำให้บังเกิดแล้ว เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า จิต. ความหมายนี้ ย่อมได้เฉพาะวิญญาณที่เป็นวิบาก อันเป็นผลของโลกียกุศลกรรม และอกุศลกรรม เท่านั้น.

คำว่า **จิตตัม ตายติ - รักษาอัตภาพอันวิจิตร** ความว่า อัตภาพของสัตว์วิจิตร คือผิดแผกแตกต่างกัน ตามความวิจิตรของกรรม วิญญาณที่เกิดขึ้น ย่อมรักษาอัตภาพอันวิจิตรนี้ไว้ โดยเป็นองค์ประกอบแห่งอายุ เพราะเหตุนี้ วิญญาณเหล่านั้นจึงชื่อว่า จิต. ความหมายนี้ ย่อมได้เฉพาะพวกโลกียวิญญาณทั้งหลาย เว้นพวกโลกุตตรวิญญาณ.

คำว่า **จิโนติ อตตสนฺตานิ - สั่งสมสันดานของตน** ความว่า วิญญาณนี้ เพราะเหตุที่สั่งสมสันดาน คือความสืบทอดของตน เกี่ยวกับกระทำให้เป็นไปไม่ขาดสาย โดยเกี่ยวกับเป็นปัจจัยเช่นว่า เมื่อจิตดวงหนึ่งดับไป ความดับไปของจิตดวงนี้ก็เป็นปัจจัยให้จิตอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นมาสืบทอด เป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า จิต. ความหมายนี้ ย่อมได้แก่จิตทุกดวงทีเดียว.

คำว่า **วิจิตตารมฺมณํ - มีอารมณ์อันวิจิตร** ความว่า วิญญาณนี้ เพราะเหตุที่มีอารมณ์อันวิจิตร คือมีอารมณ์แปลกๆ แตกต่างกันในบรรดาอารมณ์ ๖ โดยเกี่ยวกับว่า ดวงหนึ่งมีรูป (ภาพ) เป็นอารมณ์ อีกดวงหนึ่งมีเสียง เป็นต้น เป็น

อารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า จิต. แม้ความหมายนี้ ก็ย่อมได้แก่จิตทุกดวง ฉะนั้นแล.

ความหมายของคำว่า เจตสิก

คำว่า เจตสิก มีวจนัตถะ ว่า :-

เจตสิ ภวํ ตทายตฺตวตฺติตายาติ เจตสิกํ - ธรรมชาติพวกหนึ่ง ชื่อว่า เจตสิก เพราะมีความหมายว่า มีในจิต เพราะความเป็นไปเนื่องกับจิตนั้น.

เป็นความจริงว่า แม้ว่าจิตและเจตสิกจะมีการเกิดร่วมกัน ในคราวที่ได้ปัจจัย คืออารมณ์ ถึงกระนั้น เจตสิกนั้น เว้นจิตเสีย ก็ย่อมหาความสามารถในการถือเอาอารมณ์มิได้ เพราะเมื่อไม่มีจิต เจตสิกก็ไม่มีได้ ส่วนว่า จิต แม้เว้นเจตสิกบางอย่างไป ก็ยังเป็นไปในอารมณ์นั้นได้ เพราะเหตุนั้น เฉพาะเจตสิกเท่านั้น ท่านกล่าวว่าเป็นไปเนื่องด้วยจิต, ท่านมิได้กล่าวถึงจิตว่า เป็นไปเนื่องด้วยเจตสิก. ข้อนี้ ก็สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “มโนปุพฺพุคฺคา ธมฺมา” - ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน” ซึ่งหมายความว่า ธรรมคือเจตสิกธรรมทั้งหลาย มีใจคือจิตเป็นประธานนั่นเอง แล.

ยังมีวจนัตถะอีกอย่างหนึ่ง ว่า :-

เจตสิ นิยุตฺตํ เจตสิกํ - ธรรมชาติที่ประกอบในจิต ชื่อว่า เจตสิก ซึ่งมีคำอธิบายตามนัยดังได้กล่าวแล้วนั้นเทียว.

ความหมายของคำว่า รูป

คำว่า รูป มีวจนัตถะ ว่า :-

รูปตฺติติ รูปํ - ธรรมชาติ ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่าย่อเย็บ ความว่า ถึงความผันแปรไปเพราะปัจจัยอันเป็นขันธ์ทั้งหลาย มีความเย็นความร้อนเป็นต้น หรือว่าถูกปัจจัยอันเป็นขันธ์ มีความเย็นความร้อนเป็นต้น ทำให้ถึงความผันแปรไป หมายความว่า ไม่คงที่ เปลี่ยนสภาพไป เพราะปัจจัยอันเป็นขันธ์เหล่านั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “สีเตนปิ รูปตฺติ อฺญฺเหนปิ รูปตฺติ -

๑ ขุ.ข. ๒๕/๑๕ (สังคายนา)

ยอมย่อยับไปเพราะเย็นบ้าง ย่อมย่อยับไปเพราะร้อนบ้าง” เป็นต้น. ก็ความย่อยับในพระบาลีนั้น ฟังทราบว่า ทรงประสงค์เอาความผิดแปลกไปจากเดิม ในคราวที่ประชุมแห่งปัจฉยอันเป็นข้าศึก มีความเย็นความร้อนเป็นต้น มีอยู่.

ก็แล พวกนามธรรมทั้งหลาย (คือจิตและเจตสิก) แม้ว่าจะมีความย่อยับอย่างนี้เหมือนกัน ถึงกระนั้น บัญญัติศัพท์ว่า “รูป” นี้ ทรงประสงค์ใช้กับพวก รูปธรรมทั้งหลายเท่านั้น เพราะทรงประสงค์ความย่อยับที่ชัดเจนยิ่ง อันเป็นไปเพราะอำนาจแห่งความเย็นเป็นต้นเท่านั้น ก็ความย่อยับของพวกนามธรรมทั้งหลาย ไม่มีสวณเกี่ยวข้องกับพวกปัจฉยพิเศษ มีความเย็นเป็นต้นนี้ เพราะฉะนั้น พวกนามธรรมทั้งหลายจึงไม่มีโอกาสที่จะได้ชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “รูป”.

ก็ความเย็นเป็นต้น ที่กล่าวว่าปัจฉยอันเป็นข้าศึกนี้ บัณฑิตอย่าพึงเห็น ว่าหมายเอาเฉพาะปัจฉยที่ทำหน้าที่เบียดเบียนเท่านั้น แม้ทำหน้าที่อุปถัมภ์ ก็ชื่อว่าเป็นปัจฉยอันเป็นข้าศึก ในที่นี้ทั้งนั้น เพราะเล็งเอาการทำให้เปลี่ยนไปจากสภาพเดิมเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น ในพรหมโลก แม้ว่าจะไม่มีปัจฉยที่เบียดเบียน มีแต่ปัจฉยที่อุปถัมภ์ ธรรมทั้งหลาย มีธาตุ ๔ เป็นต้น ก็หาล่วงพ้นชื่อเรียกว่า “รูป” ไปได้ไม่ ฉะนี้แล.

ความหมายของคำว่า นิพพาน

คำว่า นิพพาน มีวจนัตถะว่า:-

ภวภวํ วินนโต สัสสิพฺพนโต วานสงฺฆาตาย ตณฺหยา นิกฺขนฺตํ นิพฺพาติ วา เอเตน ราคะคฺคิอาทิโกติ นิพฺพานํ - อสังขตวัตฺถุ (วัตฺถุอย่างหนึ่งที่หาปัจฉยพร้อมเพรียงกันสร้างขึ้นมิได้) ชื่อว่า นิพพาน เพราะมีความหมายว่า ออกจากตัณหาที่เรียกว่า “วานะ” (เครื่องร้อย) เหตุเพราะร้อย คือประสานซึ่งภพน้อยภพใหญ่เข้าไว้ (นิ + วานะ = นิพพาน) หรือเพราะมีความหมายว่า เป็นเครื่องดับไฟ มีไฟระคะเป็นต้น.

จบคำอธิบายเกี่ยวกับคำว่า “จิต” เป็นต้น อย่างสังเขป
คำอธิบายคาถาเริ่มรจนาปกรณ์ ก็มีตามประการดังกล่าวมานี้

ปริเฉทที่ ๑

จิตตสังคหวิภาค

ในสภาวะธรรม ๔ อย่าง ที่ตรัสไว้ในปกรณ์อภิธรรมนั้น ลำดับแรก คือ จิต มี ๔ อย่าง คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต.

อธิบายจิต ๔ อย่าง

ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวคาถาเริ่มรจนาปกรณ์จบลงแล้ว บัดนี้ ประสงค์รวมย่อและจำแนกปรมัตถธรรม ตามที่ตรัสไว้ในหมวดธรรมต่างๆ ในปกรณ์อภิธรรม ทั้ง ๗ นั้น โดยลำดับอุเทศ ตามที่ตัวท่านเองยกขึ้นแสดงไว้ในคาถาเริ่มรจนาปกรณ์นั้น ซึ่งมีจิตเป็นลำดับที่ ๑ เจตสิกเป็นลำดับที่ ๒ รูปเป็นลำดับที่ ๓ นิพพานเป็นลำดับที่ ๔ จึงกล่าวว่า “ในสภาวะธรรม ๔ อย่าง ที่ตรัสไว้ในปกรณ์อภิธรรมนั้น ลำดับแรกคือจิต” ดังนี้เป็นต้น. ก็การจำแนกจิตเป็น ๔ อย่าง มีกามาวจรจิตเป็นต้น นี้เรียกว่า การจำแนกโดยภูมิ.

ความหมายของคำว่า “ภูมิ”

ชื่อว่า ภูมิ เพราะมีความหมายว่า เป็นที่เกิด คือ เป็นที่เป็นไปแห่งสัตว์และธรรม ได้แก่ ฐานะ และ วัตถุ.

ก็ ภูมิ ที่นับว่าเป็น ฐานะ ได้แก่ สถานที่ไปเกิดแห่งสัตว์ คือ ภูมิ ๓๑ มีนรกเป็นต้น ซึ่งย่อได้เป็น ๓ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ หรือกล่าวสั้นๆ ว่า กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ.

ส่วน ภูมิ ที่นับว่าเป็น วัตถุ ได้แก่ ภาวะที่พึงกำหนดหมายด้วยตัณหา (ว่าเป็นอารมณ์ของตัณหาได้หรือไม่ และเป็นอารมณ์ของตัณหาประเภทใด ในบรรดาตัณหา ๓ ประเภทนั้น) หรือได้แก่ สภาวะอันเป็นที่ที่ตั้งลงได้หรือแม้ไม่ได้แห่งตัณหา. วัตถุภูมิฉะนั้น มี ๔ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตตรภูมิ ก็แล พวกโลกุตตรธรรมทั้งหลาย นับว่าเป็นภูมิหนึ่ง ก็โดยเกี่ยวกับวัตถุเท่านั้น ไม่ใช่ฐานะ เพราะจะไม่พบว่าโลกุตตรภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิดนั้นมีอยู่.

ก็ สภาวธรรมทั้งหลาย มีจิตเป็นต้น มีการจำแนกเป็น ๔ อย่างโดยภูมิ ก็ ด้วยสามารถแห่งฐานะและอวัตตา ตามสมควรแก่การประกอบได้ ดังต่อไปนี้ คือ :

- ธรรมพวกหนึ่ง เป็นที่ท่องเที่ยวไป คือเป็นที่เป็นไปแห่งกามตัณหา (ความยินดีพอใจในกามคุณ) ได้แก่ เป็นอารมณ์ของกามตัณหา เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า กามาวจรธรรม, นี้ เป็นชื่อที่ได้มาเพราะภาวะที่ถูกกำหนดหมายไว้ด้วยกาม-ตัณหา, หรือเพราะเป็นสภาวะที่ตั้งลงแห่งกามตัณหา, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กามาวจรธรรม เพราะเป็นธรรมที่ท่องเที่ยวไป คือเป็นไปโดยมากในกามภูมิ ๑๑ (อบาย ๔, มนุษย์ ๑, สวรรค์ ๖).

- ธรรมพวกหนึ่ง เป็นที่ท่องเที่ยวไป คือเป็นที่เป็นไปแห่งรูปตัณหา (ความยินดีพอใจในรูปผาน หรือในรูปภพ) ได้แก่ เป็นอารมณ์แห่งรูปตัณหา เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า รูปาวจรธรรม, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า รูปาวจรธรรม เพราะเป็นธรรมที่ท่องเที่ยวไป คือเป็นไปโดยมากในรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญีสัตว์.

- ธรรมพวกหนึ่ง เป็นที่ท่องเที่ยวไป คือเป็นที่เป็นไปแห่งอรูปตัณหา (ความยินดีพอใจในอรูปผาน หรือในอรูปภพ) ได้แก่ เป็นอารมณ์แห่งอรูปตัณหา เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า อรูปาวจรธรรม, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อรูปาวจรธรรม เพราะเป็นธรรมที่ท่องเที่ยวไป คือเป็นไปโดยมากในอรูปาวจรภูมิ ๔.

- ธรรมพวกหนึ่ง มิได้เป็นที่ท่องเที่ยวไป กล่าวคือ มิได้เป็นอารมณ์ของ ตัณหาแม้ไหนๆ ธรรมพวกนี้ชื่อว่า โลกุตตรธรรม, คำว่า “โลกุตตระ” แปลว่า “ข้ามขึ้นจากโลก” กล่าวคือ จากอุปาทานขันธ์ ๕ อันเป็นทุกข์ เพราะไม่นับเนื่อง ในอุปาทานขันธ์ ๕ นั้น เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ จึงไม่เป็นอารมณ์ของตัณหาแม้ ไหนๆ.

สำหรับการจำแนกจิตเป็น ๔ อย่างโดยภูมินั้น จิตได้ชื่อว่า กามาวจรจิต ก็ โดยนัยดังได้กล่าวแล้วนั้นเที่ยว นั่นก็คือ จิตพวกนี้ ได้ชื่อว่า กามาวจรจิต ก็เพราะ มีความหมายว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งกามตัณหา คือเป็นอารมณ์ของกามตัณหา. ก็ในที่นี่ ท่านเรียกกามตัณหาว่า “กาม” โดยการลบบทหลัง (คือบทว่า “ตัณหา”), คำว่า “อวจร” แปลว่า ที่ท่องเที่ยวไป เพราะฉะนั้น คำว่า “กามาวจร” (กาม + อวจร) จึงแปลว่า “ที่ท่องเที่ยวไปแห่งกามตัณหา”.

อีกอย่างหนึ่ง จิตพวกนี้ แม้ท่องเที่ยวไปในรูปภูมิและอรุภูมิทั้งหลายได้บ้างก็ตาม ถึงกระนั้น ก็ท่องเที่ยวไปโดยมากในกามภูมิ ๑๑ นั้นเที่ยว เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า กามาวจรจิต. ก็นัยนี้ ท่านเรียกกามภูมิ ว่า “กาม” โดยการลบบทหลัง (คือบทว่า “ภูมิ”).

แม้จิตพวกที่ได้ชื่อว่า รูปาวจรจิต, และที่ได้ชื่อว่า อรูปาวจรจิต บัณฑิตก็พึงทราบคำอธิบายโดยนัยนี้แหละ.

ส่วนสำหรับ โลกุตตรจิต ทั้งหลาย กล่าวคือ มัคคจิต และผลจิตของพระอริยบุคคลทั้งหลายนั้น พึงทราบคำอธิบายดังต่อไปนี้.

มัคคจิต ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะมีความหมายว่า กำลังข้ามขึ้นจากโลก คืออุปาทานชั้น ๕ โดยความที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ หรือตัณหา.

ผลจิต ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะมีความหมายว่า ข้ามขึ้นได้แล้วจากโลกนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง มัคคจิต ผลจิต พร้อมทั้งพระนิพพาน ได้ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะสูงส่งยิ่งกว่าโลก ด้วยอำนาจแห่งคุณตามที่กล่าวแล้ว คือไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะนั่นเอง ฉะนั้นแล.

กามาวจรจิต

อกุศลจิต ๑๒ ดวง

ในบรรดาจิต ๔ อย่างนั้น ถามว่า กามาวจรจิต เป็นไฉน? ตอบว่า ได้แก่จิตเหล่านี้ คือ :

โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิจิตตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ.

จิตสหคตด้วยโสมนัสสเวทนา สัมปยุตกับทิฏฐิ เป็นอสังขาริก ดวงหนึ่ง, เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๑, ๒)

โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิจิตตวิปฺยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหคตด้วยโสมนัสสเวทนา วิปยุตจากทิฏฐิ เป็นอสังขาริก ดวงหนึ่ง, เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๓, ๔)

อุเปกฺขาสหคตํ ติฏฺฐคตสมฺปยุตตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ
จิตสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา สัมปยุตกับติฏฐิ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง,
เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๕, ๖)

อุเปกฺขาสหคตํ ติฏฺฐคตวิปฺปยุตตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ
จิตสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา วิปยุตจากติฏฐิ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง,
เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๗, ๘)

ทั้ง ๘ ดวง ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **โลกสหคตจิต** - จิตสหระคตด้วยโลภะ (หรือชื่อว่า **โลกมูลจิต** - จิตมีโลภะเป็นมูล).

โทมนสฺสสหคตํ ปฏฺิขสมฺปยุตตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ
จิตสหระคตด้วยโทมนัสเวทนา สัมปยุตกับปฏิมะ เป็นอสังขาริก ดวงหนึ่ง,
เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๑, ๒)

ทั้ง ๒ ดวง ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **ปฏิมจิต** - จิตสัมปยุตกับปฏิมะ (หรือชื่อว่า **โทส-
มูลจิต** - จิตมีโทสะเป็นมูล)

อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺจาสมฺปยุตตเมกํ
จิตสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา สัมปยุตกับวิจิกิจฉา ดวงหนึ่ง.

อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตตเมกํ
จิตสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา สัมปยุตกับอุทฺธจจะ ดวงหนึ่ง.

จิตทั้ง ๒ ดวง ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า **โมมฺหจิต** - จิตหลง (หรือชื่อว่า **โมหมูลจิต**
- จิตมีโมหะเป็นมูล).

ตามนัยดังกล่าวมานี้ จึงมีอกุศลจิตครบหมดสิ้น ๑๒ ดวง แม้โดยอาการทั้ง
ปวง.

คำอธิบายอกุศลจิต ๑๒ ดวง

ในบรรดาจิต ๔ อย่างโดยภูมินั้น ท่านอาจารย์จັกกล่าวคามาวจรจิตก่อน
และในบรรดากามาวจรจิตทั้งหลายนั้น ก็มีการจำแนกได้เป็น ๓ อย่างโดยชาติอีก
คือ กุศล อกุศล และอัพยาगतะ (วิบากและกิริยา) ในบรรดาจิต ๓ อย่างโดยชาติ
นั้น ท่านอาจารย์จັกขอกกล่าวถึงอกุศลจิตก่อน เพราะความเป็นจิตที่หยาบ รู้ได้ง่าย
และเมื่อได้หยั่งรู้อกุศลจิตแล้ว กุศลจิตเป็นต้น บัณฑิตก็ย่อมหยั่งรู้ได้โดยไม่ยาก.

ความหมายของคำว่า “ชาติ”

ก่อนอื่น เกี่ยวกับการจำแนกจิตเป็น ๓ อย่างโดยชาติ นี้ พึงทราบอรรถาธิบายเกี่ยวกับคำว่า ชาติ.

ก็อาการที่เสมอเหมือนกัน ท่านเรียกว่า ชาติ เพราะมีความหมายว่าเป็นที่เกิด คือเป็นที่ไปร่วมกันแห่งธรรมทั้งหลาย แม้จะไม่เหมือนกันโดยประการอื่น แต่มีอาการที่เสมอเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง กล่าวคือ:-

ธรรมพวกหนึ่ง แม้ว่าจะมีความต่างกัน ไม่เหมือนกันโดยภูมิ คืออย่างหนึ่งเป็นกามาวจร อย่างหนึ่งเป็นรูปาวจร อย่างหนึ่งเป็นอรูปาจร อย่างหนึ่งเป็นโลกุตตระ ถึงกระนั้น ธรรมเหล่านี้ก็มีอาการที่เสมอเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ การทำวิบากผลอันเป็นสุขให้เกิดขึ้นในอนาคต ก็อาการที่ทำวิบากผลอันเป็นสุขให้เกิดขึ้นนี้เอง เป็นชาติอย่างหนึ่ง เรียกว่า กุศล. จิตที่มีอาการอย่างนี้ จะมีสักกีดวงก็ตาม แต่ละดวงจะมีภูมิอะไรก็ตาม ทุกดวงล้วนชื่อว่า “กุศลจิต”.

ส่วนอาการที่ทำวิบากผลอันเป็นทุกข์ให้เกิดขึ้นในอนาคต ก็นับเป็นชาติอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า อกุศล, จิตที่มีอาการอย่างนี้ จะมีสักกีดวงก็ตาม ทุกดวงล้วนชื่อว่า “อกุศลจิต” ก็อกุศลจิตนี้ ว่าโดยภูมิ เป็นพวกกามาวจรอย่างเดียวกันนั้นก็แล ขึ้นชื่อว่าอกุศล ย่อมหาฐานะ หาโอกาสที่จะเป็นรูปาวจร เป็นต้น มิได้เลย เพราะความเป็นรูปาวจรเป็นต้น สำเร็จเพราะการละอกุศลได้ และมีอานุภาพครอบงำความเป็นอกุศล เพราะฉะนั้น อกุศลจิตจึงเป็นจิตพวกกามาวจรเท่านั้น.

คำว่า อัพยาทตะ แปลว่า มิได้ทรงพยากรณ์ไว้ กล่าวคือ มิได้ตรัสไว้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เพราะหาอาการที่จะนับว่าเป็นกุศลหรืออกุศลมิได้ ได้แก่ ธรรม ๔ จำพวก คือ วิบาก อันได้แก่จิตและเจตสิกที่ประกอบในจิต อันเป็นผลของกุศลหรืออกุศล, กิริยา คือจิตและเจตสิกที่ประกอบในจิต อันเป็นไปโดยอาการสักว่ายังกิริยานั้นๆ ให้สำเร็จได้เท่านั้น ในสันดานของพระอรหันต์เป็นต้น หากความเป็นบุญเป็นบาปมิได้ คือไม่มีอาการแห่งความเป็นกุศล หรืออกุศล ทั้งไม่ใช่วิบากผลของกุศล หรืออกุศล, รูป อันต่างด้วยมหาภูตรูป และอุปาทายรูป, พระนิพพาน อันเป็นอารมณ์แห่งมรรค และผล. เป็นความจริงว่า ธรรม ๔ จำพวกเหล่านี้ หาอาการที่จะนับว่าเป็นกุศล หรืออกุศลมิได้เลย เพราะเหตุนี้ จึงไม่ตรัสว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นชาติอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า “อัพยาทตะ” แล.

ในบรรดาอภุศลจิตที่ท่านประสงค์แสดงก่อน ด้วยเหตุผลตามที่กล่าวแล้วนั้น ฟังทราบว่าการที่ท่านแสดงโลภสหคตจิต หรือโลภมุลจิตก่อน ก็เพราะในเวลาที่ยังสัตรีปฏิสนธิในภพทั้งหลาย วิธีจิตวิธีแรกที่เป็นไปแก่สัตว์ผู้แรกได้ปฏิสนธิ นั้น เป็นวิธีของจิตที่สหคตด้วยโลภะ, เมื่อได้แสดงโลภมุลจิตแล้ว ต่อจากนั้นไป ท่านจึงแสดงจิตที่สัมปยุตกับปฏิฆะ หรือโทสมุลจิต ไว้ในลำดับต่อไป และแสดงโมมุหจิต หรือโมหมุลจิตไว้ในที่สุด โดยถือตามการเรียงลำดับแห่งมูลที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ ว่า “โลภะ โทสะ โมหะ” ฉะนั้นแล.

อธิบายโลภสหคตจิต (โลภมุลจิต) ๘ ดวง

จิตที่ดี, หรือบุคคลผู้มีจิตที่ดี ชื่อว่า สุขณะ ความเป็นจิตที่ดี หรือความเป็นบุคคลผู้มีจิตที่ดีชื่อว่า โสมนัส, คำว่า โสมนัส นี้ เป็นชื่อของสุขเวทนาทางใจ ที่เรียกว่าความสุขใจ. จิต ชื่อว่า โสมนัสสหคต - สหคตด้วยโสมนัสเวทนา ก็เพราะความที่สหคต คือระคนปนกันกับโสมนัสเวทนานั้น, หรือถึงความเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น กับโสมนัสเวทนานั้น กล่าวคือ เกิดขึ้นพร้อมกันดับไปพร้อมกัน มีอารมณ์เดียวกัน รวมทั้งมีวัตถุ (ที่อาศัยเกิด) อันเดียวกันกับโสมนัสเวทนานั้น.

คำว่า ทิฏฐิตตสัมปยุตต์ - สัมปยุตกับทิฏฐิ ความว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า “ทิฏฐิ” เพราะมีความหมายว่า เห็นผิด. ที่จริง คำว่าทิฏฐินี้ โดยปกติเป็นคำสามัญ แปลว่า “ความเห็น” เท่านั้น หมายถึงสัมมาทิฏฐิก็ได้ หมายถึงมิจฉา-ทิฏฐิก็ได้ แล้วแต่ว่าคำนี้ปรากฏในที่ไหน แต่ในที่นี้ ฟังทราบว่าได้แก่ มิจฉา-ทิฏฐิ อันแปลว่า “ความเห็นผิด” โดยที่ไม่ต้องมีคำว่า “มิจฉา” กำกับอยู่ข้างหน้า เพราะมีความพิเศษอยู่ เกี่ยวกับว่าเป็นอกุศลเจตสิกที่ประกอบกับอกุศลจิต และเมื่อเป็นอกุศลเจตสิก ย่อมหาความเป็นสัมมาทิฏฐิไม่ได้ แล. ทิฏฐินั่นเอง ชื่อว่า ทิฏฐิตตะ ฟังทราบว่ายาคด-ศัพท์ที่อยู่ข้างหลังนั้น ไม่มีความหมายพิเศษอย่างอื่น ข้อนี้ก็เหมือนอย่างที่ยกมาถึงสังขารว่า “สังขารคตะ”, กล่าวถึงตมะ (ความมืด) ว่า “ตมคตะ” เป็นต้น ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นอัตตา และอัตตนิยะ (อัตตนิยะ = สิ่งที่เกี่ยวข้องกับอัตตา) เป็นต้น ที่เป็นไปโดยนัยว่า “ที่ว่ามานี้ (เช่นว่า “อัตตายังยืน” เป็นต้น) จริงแท้ อื่นนอกนี้เหลวเปล่า ไม่จริง” เป็นต้น ก็เรียกว่า ทิฏฐิตตะ เพราะไป คือ

หยั่งลงไปภายในทิวฐิ ๖๒ หมายความว่า เนื่องในทิวฐิ ๖๒. จิต ชื่อว่า **ทิวฐิ-คตสมฺปยุตฺตํ - สัมปยุตกับทิวฐิ (หรือสัมปยุตกับทิวฐิคตะ)** เพราะมีความหมายว่า ประกอบเสมอกับทิวฐิ (หรือกับทิวฐิคตะ) นั้น โดยประการทั้งหลาย มีเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น.

คำว่า **อสงฺขาริกํ, สสงฺขาริกํ - เป็นอสงฺขาริก, เป็นสสงฺขาริก** มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ - ก่อนอื่น ควรทราบเกี่ยวกับคำว่า “สังขาร” ในที่นี้. ความพยายามที่เป็นไปก่อนหน้า (บุพประโยค) แต่ความเกิดขึ้นแห่งจิตดวงนี้ ชื่อว่า สังขาร เพราะมีความหมายว่า ตกแต่งจิต คือจัดแจงให้มีความแข็งแกร่งได้แก่ความพยายามของตน หรือของคนอื่น ที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับการตามมอบกำลังให้แก่จิต (หรือบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยจิตนั้น) ซึ่งกำลังห่อหุ้มอยู่ในภิกขนั้น ๆ อันเป็นความพยายามโดยชอบบ้าง โดยมิชอบบ้าง ซึ่งเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นการกระตุ้น หรือชักชวน ให้เกิดอุตสาหะ หายห่อหุ้ม. สำหรับความพยายามที่เป็นของตน ย่อมเป็นไปทางทวารแม้ทั้ง ๓ กล่าวคือ ทางกาย โดยการตกแต่งอิริยาบถให้เกิดความรู้สึกว่า “เราเป็นคนน่าเลื่อมใส” เป็นต้น, ทางวาจา โดยการตกแต่งคำพูดให้มีความไพเราะน่ารัก แก่ผู้ฟัง เป็นต้น, และทางใจ โดยการตริตระองไว้โดยอาการนั้น ๆ. สำหรับความพยายามที่เป็นของผู้อื่น ย่อมเป็นไปทางทวาร ๒ เท่านั้น เว้นทางใจ กล่าวคือ ทางกาย โดยการพยักหน้าบ้าง กวักมือบ้าง ชี้ให้ดูบ้าง เป็นต้น, และทางวาจา โดยการเปล่งคำพูดชักชวนให้ดูบ้าง ให้ฟังบ้าง เป็นต้น. ก็ความพยายามที่เป็นไปก่อนหน้า ตามประการดังกล่าวมานี้ เป็นสิ่งตกแต่งจิต คือ จัดแจงให้มีความแข็งแกร่ง จึงเรียกว่า “สังขาร” ในที่นี้.

จิตดวงใดไม่มีสังขาร คือความพยายามเกี่ยวกับการกระตุ้นชักชวนที่เป็นไปก่อนหน้าดังกล่าวมานั้น จิตดวงนั้น ชื่อว่า “อสังขาร” ก็อสังขารนั่นเอง ท่านเรียกเสียว่า **อสงฺขาริก** ในที่นี้ ได้แก่จิตที่มีความแข็งแกร่งเองอยู่แล้วตามสภาพ ไม่ต้องอาศัยสังขารที่คอยกระตุ้นชักชวน. จิตดวงใดมีสังขาร จิตดวงนั้นชื่อว่า “สสังขาร” ก็สสังขารนั่นเอง ท่านเรียกเสียว่า **สสงฺขาริก** ในที่นี้ ได้แก่จิตที่มีความแข็งแกร่งขึ้นมาโดยต้องอาศัยสังขารดังกล่าวมานั้น.

คำว่า **ทิวฐิคตวิปฺยุตฺตํ - วิปฺยุตจากทิวฐิ** ความว่า ชื่อว่า **ทิวฐิคต-วิปฺยุตฺตํ** ก็เพราะมีความหมายว่า วิปฺยุต คือไม่ระคนปนกันกับทิวฐิ ได้แก่พราก

จากทิวฐินั้น.

คำว่า **อุpekขาสหคต - สหคตด้วยอุpekขาเวทนา** ความว่า เวทนา ชื่อว่า อุpekขาเพราะอรรถว่า เฟ่ง คือเสวยรสของอารมณ์ได้อย่างเข้าถึง คือเหมาะสม ได้แก่ 'ไม่มีความตกไปเกี่ยวกับดิ่งลงไป' ในรสของอิฐฐารมณ (อารมณ์ที่สัตว์ปรารถนา) และในรสของอนิฐฐารมณ (อารมณ์ที่สัตว์ไม่ปรารถนา) และเมื่อเสวยรสของอารมณ์ ก็ย่อมเสวยโดยอาการที่เป็นกลาง กล่าวคือ ไม่เข้าข้างสุข และทุกข์ แล. จิตดวงนี้ ชื่อว่า **อุpekขาสหคต - สหคตด้วยอุpekขาเวทนา** ก็โดยนัยเดียวกันกับการ สหคตด้วยโสมนัสเวทนานั้นเทียว

เป็นอันว่า โลกมูลจิต ท่านจำแนกได้เป็น ๘ ดวง โดยอาศัยเวทนา (คือ โสมนัส และอุpekขา) รวมทั้งทิวฐิ และสังขาร เป็นเครื่องจำแนก.

เป็นความจริงว่า จิตนี้ ว่าโดยมูล ก็นับได้ว่ามีดวงเดียวเท่านั้น คือเป็นจิต ที่มีโลภะเป็นมูล. แต่ถ้าหากว่าจะอาศัยเวทนาเป็นเครื่องจำแนกด้วย ก็สามารถ จำแนกได้เป็น ๒ ดวง คือดวงหนึ่งเป็นธรรมชาติที่สหคตด้วยโสมนัสเวทนา กล่าว ง่าย ๆ ว่า มีเวทนาเป็นโสมนัส, ดวงหนึ่งเป็นธรรมชาติที่สหคตด้วยอุpekขา- เวทนา กล่าวง่าย ๆ ว่า มีเวทนาเป็นอุpekขา. ก็โลกมูลจิตที่เป็นไปกับเวทนา อย่างอื่น คือ ทุกขเวทนา หามีไม่ เพราะจิตที่ประกอบกับโลภะ ย่อมเป็นไปใน อารมณ์ที่น่าปรารถนาเท่านั้น แต่ว่า ทุกขเวทนา เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา เมื่อมีอารมณ์ขัดแย้งกันอยู่อย่างนี้ จิตที่ประกอบด้วยโลภะ จึงไม่อาจเป็นไปร่วม กันกับทุกขเวทนาได้ เพราะเหตุนั้น ว่าโดยเวทนา โลกมูลจิตนี้จึงมี ๒ ดวงเท่านั้น. อนึ่ง ทิวฐิ เมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นในโลกมูลจิตนั้นเทียว เพราะมีอารมณ์ร่วม กันกับโลภะ เพราะฉะนั้น ก็อาจอาศัยทิวฐิอีกสักอย่างหนึ่งเป็นเครื่องจำแนก เมื่อ เป็นเช่นนี้ ก็ย่อมปรากฏว่า จิต ๒ ดวงที่แตกต่างกันโดยเวทนานั้น แต่ละดวงยัง แดกเป็น ๒ ดวงได้อีก คือดวงหนึ่ง สัมปยุตกับทิวฐิ ส่วนอีกดวงหนึ่ง วิปยุต จากทิวฐิ จึงรวมเป็นจิต ๔ ดวง ด้วยอำนาจเครื่องจำแนก คือทิวฐิ ที่เพิ่มเข้า มานั้น และในบรรดาจิต ๔ ดวงเหล่านี้ แต่ละดวงสามารถจำแนกเป็น ๒ ดวงได้ อีก โดยอาศัยสังขารเป็นเครื่องจำแนก โดยเกี่ยวกับว่า ดวงหนึ่งไม่มีสังขาร เป็น อสังขาริก ดวงหนึ่งมีสังขาร เป็นสังขาริก จึงรวมเป็นจิต ๘ ดวง ด้วยอำนาจ แห่งเครื่องจำแนก คือสังขารที่เพิ่มเข้ามานั้น. รวมความว่า โลกมูลจิตดวงเดียว

สามารถจำแนกได้เป็น ๘ ดวง โดยอาศัยธรรม ๓ อย่าง คือ เวทนา ทิฏฐิ และสังขาร เป็นเครื่องจำแนก ตามประการดังกล่าวมานี้.

พึงทราบว่า โลกมุขจิตนี้ บัณฑิตอาจจำแนกได้มากกว่า ๘ ดวง โดยอาศัยปัจจัยเครื่องจำแนกอย่างอื่นอีก เช่นว่า กาล ๓ อารมณ์ ๖ อกุศลกรรมมถ ๑๐ เป็นต้น จนไม่อาจนับจำนวนได้ถ้วนทีเดียว ในที่นี้ จะไม่ขอยกปัจจัยเหล่านั้นมาแสดงการจำแนกที่มากกว่านี้ เพราะอาจเป็นไปเพื่อความสับสน ฟันเฟือ แก่ผู้เริ่มเรียนได้ เพราะฉะนั้น ก็ขอให้ทราบโดยนัยเท่านั้น การที่ท่านจำแนกไว้เพียง ๘ ดวง ตามปัจจัยเครื่องจำแนกเดียวเท่านั้น ก็มีความเหมาะสม และเพียงพอในอันที่จะทำให้เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งในโลกมุขจิตได้ดีแล้วเทียว.

เหตุผลที่อาศัยเวทนา มีโสมนัสเป็นต้น ทิฏฐิและสังขารเท่านั้น เป็นเครื่องจำแนกโลกมุขจิตเป็น ๘ ดวง มิได้อาศัยธรรมอย่างอื่นเป็นเครื่องจำแนก.

หากจะถามว่า ในบรรดาโลกมุขจิตเหล่านั้นนั้น เมื่อเจตสิกธรรมที่ประกอบรวมกันกับโลกมุขจิตอย่างอื่น เช่นว่า ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เป็นต้น ก็มีอยู่ เพราะขึ้นชื่อว่าจิต หรือวิญญาณขันธ์นี้ เมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นพร้อมเพรียงด้วยเจตสิกธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นนามขันธ์ ๓ อย่าง คือ เวทนา สัญญา และสังขาร เพราะเหตุไร ท่านจึงอาศัยโสมนัสเวทนาเป็นต้นเท่านั้น มาเป็นเครื่องจำแนก มีเหตุผลอะไรในเรื่องนี้เล่า?

ขอตอบว่า ที่ท่านทำอย่างนั้น ก็เพราะโสมนัสเวทนาเป็นต้นเท่านั้น ไม่เป็นสาธารณะ แก่โลกมุขจิตทุกดวง กล่าวคือ บางดวงเท่านั้นมีโสมนัสเวทนานี้ บางดวงไม่มี แม้อุเบกขาเวทนา ทิฏฐิ รวมทั้งสังขารก็เช่นเดียวกัน ล้วนไม่เป็นสาธารณะ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็สามารถอาศัยใช้เป็นเครื่องจำแนกจิต ชี้ให้เห็นถึงความที่จิตดวงหนึ่งมีความผิดแปลกไปจากจิตดวงอื่นได้ เช่นว่า ดวงนี้สหระคตด้วยโสมนัส อีกดวงหนึ่งมิได้สหระคตด้วยโสมนัส ทว่า สหระคตด้วยอุเบกขา และแม้ว่าสหระคตด้วยโสมนัสด้วยกัน ถึงกระนั้น ดวงหนึ่งสัมปยุตกับทิฏฐิ ส่วนอีกดวงหนึ่งวิปยุตจากทิฏฐิ อย่างนี้เป็นต้น. เพราะเหตุนี้ เพราะธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยเครื่องจำแนกที่ไม่เป็นสาธารณะ ท่านจึงอาศัยใช้เป็นเครื่องจำแนกโลกมุขจิตออกเป็น ๘ ดวงได้ อันเป็นจำนวนที่ไม่น้อยเกินไป ไม่มากเกินไป เหมาะสมในอันช่วยให้ผู้ศึกษาเกิดความรู้ทั่วถึงโลกมุขจิตได้โดยไม่ยาก. ส่วนปัจจัยอย่างอื่น

มีผัสสะเป็นต้น เป็นปัจจัยแกจิตทุกชาติ ไม่ว่าจะเป็นกุศล อกุศล หรืออัพยาगतะ เพราะเป็นเจตสิกธรรมที่เกิดร่วมกับจิตทุกดวง หรือบางอย่าง มีโมหะเป็นต้น แม้มีได้เกิดในจิตทุกดวง แต่เมื่อเกิดร่วมกับอกุศลจิตทุกดวง ก็นับว่าเป็นสาธารณะแก่อกุศลจิตทุกดวง ไม่ใช่เฉพาะโลภมูลจิตเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ก็ไม่อาจจะใช้เจตสิกธรรมเหล่านี้ เป็นปัจจัยเครื่องจำแนกเป็น ๘ ดวง หรือเป็นอย่างอื่น เพื่อให้เห็นความผิดแปลกแตกต่างกันซึ่งกันและกันแห่งโลภมูลจิตทั้งหลายได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจึงอาศัยธรรมที่ไม่สาธารณะ มีโสมนัสเป็นต้น เท่านั้น เป็นเครื่องจำแนกโลภมูลจิตเหล่านี้ ฉะนี้แล.

เหตุเกิดขึ้นแห่งโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิ และความเป็นอสังขาริกเป็นต้น

พึงมีคำถามอย่างนี้ก่อนว่า เพราะเหตุไรเล่า ธรรมมีโสมนัสเป็นต้น จึงมีในจิตบางดวง ไม่มีในจิตบางดวง?

พึงมีคำตอบว่า การที่ธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้น มีเฉพาะในจิตบางดวง ไม่มีในจิตบางดวง ประการไรนั้น เนื่องจากเหตุ กล่าวคือ เมื่อมีเหตุ ก็มีขึ้นในจิตดวงนั้นๆ เมื่อไม่มีเหตุ ก็ไม่มี.

ถามต่อไปว่า ก็อะไรเล่า เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้น เหล่านี้?

ขอตอบตามลำดับ ดังต่อไปนี้

เหตุเกิดขึ้นแห่งโสมนัสเวทนา เฉพาะในเรื่องอกุศลนี้เท่านั้น ได้แก่ :

๑. อภิธรรมณโดยสภาวะ หรือโดยปริกัปป
๒. ความเป็นผู้มีปฏิสนธิจิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา
๓. ความเป็นบุคคลผู้มีปกติไม่ลึกซึ้ง

ดังนี้.

อธิบายว่า อารมณ มีรูป (ภาพที่เห็น) เป็นต้น ชื่อว่า อภิธรรมณ เพราะเป็นอารมณที่สัตว์ทั้งหลายพึงปรารถนา คือพึงต้องการ พึงแสวงหา.

ชื่อว่า อภิธรรมณโดยสภาวะ ได้แก่ อภิธรรมณตามสภาวะที่มีจริง เป็นจริงแห่งธรรมที่เป็นอารมณนั้น ไม่เนื่องกับสัตว์อื่น ที่จะชอบใจหรือไม่ชอบใจ เช่น ภาพเทวดาที่ปรากฏให้เห็นจัดว่าเป็นอภิธรรมณโดยส่วนเดียว เพราะบังเกิดด้วย

อานุภาพแห่งกุศลกรรม ไม่ว่าจะผู้ที่พบเห็นนั้นจะเกิดความยินดีพอใจ หรือแม้เกิดความกลัวด้วยสำคัญว่าเห็นปีศาจก็ตาม อย่างนี้เป็นต้น.

ชื่อว่า **อิฏฐารมณโดยปริกัป** ได้แก่ อิฏฐารมณตามความสำคัญด้วยวิปลาสของสัตว์ทั้งหลาย กล่าวคือ อารมณนั้น เมื่อตนได้เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว เกิดความยินดีพอใจขึ้น ก็สำคัญว่าเป็นอิฏฐารมณ เช่น ภาพสัตว์เดรัจฉานซึ่งเป็นอนิฏฐารมณ (อารมณที่สัตว์ไม่พึงปรารถนา) โดยสภาวะ เพราะบังเกิดด้วยอำนาจแห่งอกุศลกรรม แต่เพราะมีรูปร่างหรือสีสังฆางาม ก็สร้างความพึงพอใจให้เกิดแก่ผู้ประสบพบเห็นได้ อารมณเช่นนี้ ย่อมเป็นอารมณที่สัตว์ปรารถนา ชื่อว่า อิฏฐารมณโดยปริกัป.

ทั้งอิฏฐารมณโดยสภาวะ ทั้งอิฏฐารมณโดยปริกัป ย่อมเป็นเหตุให้เกิดโสมนัสเวทนา อันเป็นไปกับความโลภนี้ได้ ส่วนมากจะเป็นอิฏฐารมณโดยปริกัป เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีวิปลาสหนาแน่น ย่อมมีปกติสำคัญในอารมณทั้งหลายว่า น่าปรารถนา ด้วยอำนาจแห่งวิปลาส มีสุภวิปลาสเป็นต้น นั้น.

ก็ปฏิสนธิจิตของบุคคลเป็นวิบาก คือเป็นผลของกรรมที่ทำไว้ในอดีตชาติ เป็นจิตดวงแรกของภพ ทำหน้าที่ราวกะว่าสืบต่อภพใหม่เข้ากับภพเก่า ไม่ให้ภพที่บังเกิดขาดสาย ก็เพราะเหตุที่ทำหน้าที่อย่างนี้นั้นแหละ ท่านจึงเรียกว่า ปฏิสนธิจิต สัตว์ผู้มีจิตทั้งหลาย ได้ชื่อว่าเกิดแล้ว บังเกิดแล้ว อุบัติแล้ว ก็เพราะการที่มีปฏิสนธิจิตนี้แหละ เกิดขึ้นแล้ว ก็ปฏิสนธิจิตนั้น ย่อมเกิดร่วมกันกับเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาเวทนา ๒ อย่าง คือ โสมนัส และอุเบกขา ผู้ใดมีปฏิสนธิจิตเกิดร่วมกันกับโสมนัสเวทนา หลังจากปฏิสนธิแล้ว ในกาลต่อมา เขาจักเกิดความบันเทิงในอารมณทั้งหลายได้ง่าย ยิ้มง่าย หัวเราะง่าย ได้อิฏฐารมณเพียงเล็กน้อยก็เกิดโสมนัส ชื่นชมอารมณนั้นเสียมากมาย เหตุเพราะปฏิสนธินั้นเทียว เป็นปัจจัยทำจิตให้น้อมไปโดยประการนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **ความเป็นผู้มีปฏิสนธิจิตสหคตด้วยโสมนัส เป็นเหตุแห่งโสมนัสเวทนา** คือเป็นเหตุแห่งโสมนัสเวทนาที่เกิดร่วมกับจิตอื่น ๆ มีโลกมุขจิตเป็นต้น ที่จะเกิดในกาลต่อมา ภายหลังการปฏิสนธิ.

อนึ่ง **ความเป็นบุคคลผู้มีปกติไม่ลึกซึ้ง** กล่าวคือ ความเป็นบุคคลผู้ไม่ค่อยมีวิจาร์ณญาณในอารมณทั้งหลายที่ได้ประสบพบเห็น ก็เป็นเหตุให้เกิดโสมนัสได้.

จริงอย่างนั้น ในเวลาที่บุคคลได้อิฏฐารมณ์ เช่นว่า รูปสวยๆ เสียงเพราะๆ เป็นต้น เพราะความที่ตนเล็งจับเอาเพียงอาการที่น่าปรารถนาบางอย่าง ที่มีใน อารมณ์นั้นเท่านั้น ไม่มีการพิจารณาอาการให้ลึกซึ้งยิ่งกว่านั้น ซึ่งเมื่อไม่พิจารณา ให้ลึกซึ้ง ก็ย่อมไม่พบเห็นอาการที่ไม่น่าปรารถนาบางอย่าง ที่อาจมีอยู่ในอารมณ์ เดียวกันนั้นบ้าง เมื่อเป็นเช่นนั้น เขาก็อ่อมจะเอาแต่ชื่นชมอารมณ์ทำเดียว เพราะ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า แม้ความเป็นบุคคลผู้มีปกติไม่ลึกซึ้ง ก็เป็นเหตุแห่งโสมนัส เวทนาได้ ประการหนึ่ง.

เหตุเกิดขึ้นแห่งโสมนัสเวทนา ก็มีประการดังได้กล่าวมานี้.

ส่วน เหตุเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาเวทนา ได้แก่ :

๑. อิฏฐุฆัตตารมณ์ - อารมณ์ที่น่าปรารถนาปานกลาง
๒. ความเป็นผู้มีปฏิสนธิจิตสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา
๓. ความเป็นผู้มีปกติลึกซึ้ง.

อธิบายว่า อารมณ์ แม้ที่น่าปรารถนา น่าต้องการ ก็อย่างปานกลาง คือ พอสัดส่วนประมาณเท่านั้น เช่นว่า ไม่สวยมาก มีค่าน้อย หาได้ง่าย มีปรากฏอยู่ ดาดดิน ไม่ใช่ของล้ำค่าหายาก เพราะฉะนั้น แม้ประสบพบเห็นแล้วเกิดความพอใจ ก็โดยอาการที่เป็นกลางเท่านั้น อาการที่ชื่นชมยินดีนั้น ไม่ปรากฏชัด กล่าวได้ว่า อุเบกขาเวทนานั้นเทียว กำลังเป็นไปในเวลานั้น เพราะเหตุนั้น ก็ย่อมกล่าวได้ว่า แม้อารมณ์ที่น่าปรารถนาอย่างปานกลาง ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาเวทนา ประการหนึ่ง.

ส่วน ความเป็นผู้มีปฏิสนธิจิตสหระคตด้วยอุเบกขา กิติ ความเป็นผู้มีปกติ ลึกซึ้ง กิติ เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาเวทนาได้โดยประการใดนั้น บัณฑิตพึง ทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในเหตุเกิดขึ้นแห่งโสมนัสเวทนานั้นเทียว.

เหตุเกิดขึ้นแห่งทิวฐิ ได้แก่ :

๑. การส้องเสพคบหาบุคคลผู้มีทิวฐิวิบัติ (ชื่อว่าทิวฐิวิบัติ ได้แก่ มิจฉาทิวฐิ)
๒. ความเป็นผู้มีทิวฐิว่ายังยืน ว่าขาดสูญ เป็นอหัตถ์.

อธิบายว่า ในชาติปัจจุบัน บุคคลใดเป็นผู้ชอบส้องเสพคบหาบุคคลผู้มีทิวฐิ วิบัติ คือมีความเห็นวิปริต หรือเป็นสาวกของเดียรฉัตรผู้มีความเห็นวิปริต โดยนัย

ว่า “การให้ทานไม่มีผล, กรรมดี กรรมชั่ว ไม่มีผล” เป็นต้น ไม่นิยมสั่งเสพคบหาบัณฑิต เมื่อสั่งเสพคบหากันอยู่บ่อยๆ ก็ย่อมถือคติเยี่ยงอย่างบุคคลผู้มีทิวฐิที่เป็นเช่นนั้น ย่อมมีความเห็นคล้อยไปตามความเห็นของบุคคลผู้มีทิวฐิที่เป็นเช่นนั้น ด้วยอำนาจแห่งการได้ยินได้ฟังอัสทธธรรมอยู่บ่อยๆ และด้วยอำนาจแห่งการพบเห็นวัตรปฏิบัติของบุคคลผู้มีทิวฐิเช่นนั้นอยู่เนื่องๆ นั้นเทียว เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า การสั่งเสพคบหาบุคคลผู้มีทิวฐิวิบัติ เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทิวฐินี้ประการหนึ่ง.

ภาวะที่มีใจน้อมไปโดยประการนั้นๆ โดยมาก เรียกว่า **อธยาศัย**. บุคคลบางคนมีอธยาศัย คือมีใจน้อมไปในอันเสยสละ ไม่ยึดติดในวัตถุ ตลอดกาลทุกเมื่อเขานั้น เรียกว่าเป็นผู้มีมือโลภะเป็นอธยาศัย หรือมีอธยาศัยในอโลภะ บุคคลบางคนมีอธยาศัย มีใจน้อมไปในอันเห็นว่า “ยังยืน” หรือว่า “ขาดสูญ” ในอารมณ์ทั้งหลาย เขานั้นเรียกว่าเป็นผู้มีทิวฐิเป็นอธยาศัย หรือมีอธยาศัยในทิวฐิ อย่างนี้เป็นต้น ก็ความเป็นอย่างนี้ สำเร็จแล้ว เหตุเพราะมีจิตสั่งสมอบรมมาโดยประการนั้นๆ แต่ชาติอดีตหนหลัง คืออย่างไร? จะขอกล่าวเกี่ยวกับทิวฐิเท่านั้น คือว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ในชาติอดีตหนหลัง เป็นคนชอบสั่งเสพคบหาบุคคลผู้มีทิวฐิวิบัติ หรือฟังธรรม และปฏิบัติธรรมของเดียรถีย์ผู้มีทิวฐิวิบัติ ก็แล ขึ้นชื่อว่าทิวฐิวิบัติ แม้ว่ามีมากมายหลายอย่าง ถึงอย่างนั้นก็ย่อมสงเคราะห์ลงในทิวฐิ ๒ อย่าง อย่างนี้เท่านั้น คือ **สัสสตทิวฐิ - ทิวฐิว่ายังยืน** โดยนัยว่า “หลังจากกายแตกทำลายตายไป สัตว์จักมีอีก จักเกิดอีก” ดังนี้ เป็นต้น และ **อุจเจททิวฐิ - ทิวฐิว่าขาดสูญ** โดยนัยว่า “หลังจากกายแตกทำลายตายไป สัตว์จักไม่มี จักไม่เกิดอีก” ดังนี้ เป็นต้น. เมื่อจิตของเขาได้รับการสั่งสมอบรมอย่างนั้นอยู่บ่อยๆ อันเนื่องจากการคบหาบุคคลผู้เป็นเช่นนั้นนั้น เมื่อได้สั่งเสพคบหาบุคคลผู้มีทิวฐิวิบัติ หรือฟังธรรม ปฏิบัติธรรมของเดียรถีย์ผู้มีทิวฐิวิบัติอยู่บ่อยๆ เกิดเป็นความนิยมขึ้นแล้ว ก็มักมีใจคล้อยไปตามทิวฐิ เล็งเห็นว่ายังยืนบ้าง ว่าขาดสูญบ้าง ในอารมณ์ทั้งหลายที่มาถึงคลองทวารอยู่เสมอ ให้สำเร็จเป็นอธยาศัยในภพถัดไปที่บังเกิด เรียกบุคคลนั้นว่าเป็นผู้มีทิวฐิเป็นอธยาศัย เมื่อสำเร็จเป็นอธยาศัยอย่างนี้แล้ว ในคราวที่ประสบอารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เป็นต้น ทางทวารทั้งหลาย มีทางตา เป็นต้น เกิดความต้องการขึ้น ความต้องการที่เกิดขึ้นมานั้น มักจะเป็นไปด้วย

อำนาจแห่งอภิปาจารย์ดังกล่าวนั้น ซึ่งชิมซาบอยู่แล้วในจิตสันดานนั้น ย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัย ที่ทำให้โลกมุลจิตที่เกิดขึ้นมานั้น โดยมากมีทิฏฐิเกิดร่วม เป็นไปพร้อมกันกับทิฏฐินั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ความเป็นผู้มีทิฏฐิว่ายั่งยืน ว่าขาดสูญ เป็นอภิปาจารย์ ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทิฏฐิ ประการหนึ่ง.

เหตุแห่งความเป็นอสังขาริก ได้แก่ ปัจจัยทั้งหลาย มีอุตุ โภชนะ เป็นต้น ที่เป็นสัปายะ

เป็นความจริงว่า เมื่อบุคคลได้รับอุตุ คือความเย็นความร้อน (ซึ่งเป็นสภาพแวดล้อม) ที่เหมาะสม กล่าวคือ ไม่เย็นเกินไป ไม่ร้อนเกินไป อย่างที่ชอบกล่าวกันว่า อากาศดี ซึ่งในที่นี้ ท่านเรียกว่าเป็นสัปายะ เพราะเป็นเหตุสร้างความสะดวกเกี่ยวกับร่างกายมีความกระปรี้กระเปร่าแล้ว บุคคลก็มักยินดี ไม่ท้อแท้ใจ ในการประกอบกิจการทั้งหลาย รวมทั้งในการรับรู้อารมณ์ทางทวารต่างๆ โดยที่เกิดความยินดีนั้นได้เอง ไม่ต้องมีผู้อื่นคอยกระตุ้นชักชวนให้ยินดี แม้เมื่อได้รับโภชนะ คืออาหารคาวหวาน ที่เป็นสัปายะ คือไม่มีโทษ มีแต่คุณ กล่าวคือ ทำให้เกิดกำลัง เกิดเรี่ยวแรง ความกระปรี้กระเปร่า ก็ย่อมเป็นเช่นเดียวกันนั้นเทียว คือ ย่อมทำให้เกิดความยินดี กระตือรือร้นในการประกอบกิจการเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุตุ โภชนะ เป็นต้น ที่เป็นสัปายะ เป็นเหตุแห่งความเป็นอสังขาริก. โดยประการตรงข้าม อุตุ โภชนะ เป็นต้น ที่เป็นอสัปายะ เพราะไม่เป็นเหตุสร้างความสะดวกเหมือนอย่างที่ได้กล่าวแล้ว หรือการไม่ได้รับอุตุ โภชนะ เป็นต้น ที่เป็นสัปายะที่เป็นเช่นนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นสังขาริก ฉะนั้นแล.

ต่อไปนี้จะได้กล่าว อาการที่เกิดขึ้นแห่งโลกสหคตจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ตามลำดับ.

ความว่า ในเวลาใด บุคคลผู้เป็นผู้ร่าเริงบันเทิง โดยมีมิชฌาทิฏฐิออกหน้า คือมีความเห็นผิดเกิดขึ้นในคราวที่ตนประสบอารมณ์ มีรูป (ภาพ) เป็นต้น ทางทวารทั้งหลาย มีทางตาเป็นต้น โดยอาการเช่นอย่างนี้ว่า “กามคุณทั้งหลาย ไม่มีโทษหรอก มีแต่คุณอย่างเดียว” ดังนี้แล้ว ก็ถึงความดื่มด่ำ บริโภคกามคุณทั้งหลาย หรือว่าเชื่อถืออมงคลทั้งหลาย มีทิฏฐุมงคล (มงคลที่เกิดขึ้นเพราะการได้

เห็นรูปที่น่าเจริญตา) เช่นว่า “เพราะได้เห็นภาพพระราชาเช่นนี้หนอ วันนี้เราจัก
ประสบแต่ความสำเร็จ ความเจริญได้” เป็นต้น หรือว่าเชื่อถืออสุตมมงคล (มงคล
ที่เกิดขึ้นเพราะได้ยินเสียงที่น่าเจริญหู) เช่นว่า “เพราะได้ยินคำว่า ขอจงเป็นผู้มี
อายุยืนเกิด, ขอจงเป็นผู้ไม่มีโรคเกิด ฯลฯ เช่นนี้หนอ วันนี้ เห็นที่เราจักประสบ
แต่ความสำเร็จ ความเจริญ” เป็นต้น. หรือว่าเชื่อถืออุมตมงคล (มงคลที่เกิดขึ้น
เพราะการได้สุดตม ได้ลิ้ม ได้สัมผัส กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าตมเป็นต้น) เช่น
ว่า “เป็นลาภของเราแล้วหนอ เป็นโชคของเราแล้วหนอ ที่เราได้สุดตมกลิ่นรูป
กลิ่นกำยาน ในพิธิพราหมณ์ เห็นปานฉะนี้” เป็นต้น โดยความเป็นสาระ แล้ว
ก็ถึงความดีมดำบริโภคคามคุณทั้งหลาย มีรูปสวยๆ เสียงเพราะๆ เป็นต้นนั้น
ด้วยจิตที่กล้าแข็งตามปกติที่เกี่ยว ปราศจากอุตสาหะ คือไม่มีการกระตุ้นชักชวน
โดยตนเอง หรือจากผู้อื่น เพื่อให้เกิดความพอใจ ความใคร่ ความต้องการใน
อารมณ์เหล่านั้น ในเวลานั้น ชื่อว่า อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น.

ส่วนว่า ในเวลาใด บุคคลเป็นผู้ร่าเริงบันเทิง ฯลฯ ด้วยจิตอ่อน มีอุตสาหะ
คือมีการกระตุ้นชักชวนให้เกิดความยินดี ในเวลานั้น ชื่อว่า อกุศลจิตดวงที่ ๒
ย่อมเกิดขึ้น

ส่วนว่า ในเวลาใด เขาเพียงร่าเริงบันเทิงอย่างเดียว มิได้มีมิชฉาทิฏฐิออก
หน้า มุ่งแต่จะเสวยสุขในรสของอารมณ์แต่อย่างเดียวเท่านั้น แล้วก็เสพเมถุนบ้าง
เฟื่องเลี้ยงทรัพย์ของผู้อื่นบ้าง ลักเอาสิ่งของของผู้อื่นบ้าง เป็นต้น ด้วยจิตที่กล้าแข็ง
ตามปกติที่เกี่ยว ปราศจากอุตสาหะ ในเวลานั้น ชื่อว่า อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อม
เกิดขึ้น.

ส่วนว่า ในเวลาใด เขาเพียงร่าเริงบันเทิงอย่างเดียว ฯลฯ ด้วยจิตอ่อน มี
อุตสาหะ ในเวลานั้น ชื่อว่า อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น.

ส่วนว่า ในเวลาใด บุคคลประสบความไม่ถึงพร้อมแห่งกามทั้งหลาย เช่น
ว่า รูปแม้ว่าสวยงามน่าปรารถนา ก็ไม่สวยงามน่าปรารถนานัก เพียงปานกลาง
เท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น หรือไม่มีเหตุเกิดขึ้นแห่งโสมนัสอย่างอื่น อย่างที่กล่าวแล้ว
จึงเป็นผู้เว้นจากโสมนัสใน ๔ วาระที่โสมนัสจะมีโอกาสเกิดขึ้นได้ ดังได้กล่าวแล้ว
ใน ๔ ดวงแรก ในเวลานั้น ชื่อว่า อกุศลจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ๔ ดวงที่เหลือ
ย่อมเกิดขึ้น, ซึ่ง ดวงใดดวงหนึ่งใน ๔ ดวงเหล่านี้ เมื่อจะเกิดขึ้น ก็ย่อมเกิดขึ้น

ตามนัยเดียวกันกับที่ได้กล่าวแล้วนั้นเพียงแต่มีการเปลี่ยนเวทนาจากโสมนัส-
เวทนาเป็นอุเบกขาเวทนาเท่านั้น.

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ เรียกว่า โลกสหคตจิต ก็ได้ เพราะเป็นจิตที่ถึงความเกิด
ขึ้นพร้อมกันเป็นต้น กับโลกะ, เรียกโดยมูล (ธรรมที่เป็นรากเหง้า คือเป็นเหตุ) ว่า
โลกมูลจิต ก็ได้ เพราะทั้ง ๘ ดวงนี้ แม้ว่ามีมูลอื่น คือโมหะด้วย แต่ก็มีโลกะ
นั้นแหละ เป็นมูลพิเศษไม่สาธาณะ.

คำอธิบายโลกสหคตจิต หรือโลกมูลจิต ๘ ดวง ก็มีประการดังได้พรรณนา
มานี้.

อธิบายปฏิมจิต (โทสมูลจิต) ๒ ดวง

จิตที่ไม่ดี หรือบุคคลผู้มีจิตที่ไม่ดี ชื่อว่า ทูมนะ. ความเป็นจิตที่ไม่ดี หรือ
ความเป็นบุคคลผู้มีจิตที่ไม่ดี ชื่อว่า โทมนัส, คำว่า โทมนัส นี้ เป็นชื่อของทุกข-
เวทนาทางใจ, อธิบายว่า เป็นความทุกข์ใจ ความไม่สบายใจ.

จิต ชื่อว่า โทมนัสสหคต - สหคตด้วยโทมนัสเวทนา ก็เพราะความที่
สหคต คือระคนปนกันกับโทมนัสเวทนานั้น หรือถึงความเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น
กับโทมนัสเวทนานั้น.

คำว่า ปฏิมสมปยุตต์ - สัมปยุตกับปฏิมะ ความว่า โทสะ นั้นเอง ชื่อว่า
ปฏิมะ เพราะมีอาการกระทบกระทั่งอารมณ์ เป็นความจริงว่า โทสะนี้ เพราะมี
ความดุร้ายเป็นสภาพ จึงเป็นไปราวกะว่า กระทบกระทั่งอารมณ์ที่รู้อยู่นั้น.

ความจริง จิต ๒ ดวงนี้ มีเวทนาที่ตนสหคตอย่างเดียวกัน คือ โทมนัส-
เวทนา และมีธรรมที่ตนสัมปยุตก็อย่างเดียวกัน คือ ปฏิมะ (โทสะ) เมื่อเป็นเช่นนี้
ท่านก็น่าจะกล่าวถึงชื่อที่แสดงถึงความต่างกันระหว่างจิต ๒ ดวงนี้ โดยเกี่ยวกับ
สังขารอย่างเดียวกันว่า เป็นอสังขาริก ดวงหนึ่ง เป็นสังขาริก ดวงหนึ่ง ไม่น่าจะกล่าวถึงชื่อเวทนา และธรรมที่สัมปยุตให้เย็นเยือกด้วยเลย บัณฑิตพึงทราบว่
การที่ท่านกล่าวถึงชื่อจิต ๒ ดวง โดยพาดพิงถึงเวทนาและธรรมที่สัมปยุตด้วยนั้น
ก็เกี่ยวกับว่า โทมนัสเวทนานี้ เป็นเวทนาที่มีได้สาธาณะด้วยอกุศลจิตประเภทอื่น
เป็นเวทนาที่เกิดขึ้นในจิต ๒ ดวงนี้เท่านั้น และการระบุชื่อเวทนา ย่อมมีประโยชน์

แก่การจะให้ทราบว่า จิต ๒ ดวงนี้ มีเวทนาอะไร ก็อย่างเกิดร่วม อนึ่ง การระบุชื่อธรรมที่สัมปยุตว่า ปฏิฆะ ก็เพื่อจะให้ทราบว่า ขึ้นชื่อว่า โทมนัสเวทนานี้ ที่เป็นไปแยกกันกับปฏิฆะนั้น ไม่มีเลย ต้องเป็นไปร่วมกันกับปฏิฆะเสมอ. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงความที่จิต ๒ ดวงนี้สหคตด้วยโทมนัสสัมปยุตกับปฏิฆะเข้าไว้ด้วย.

ความต่างกันแห่งโทมนัสเวทนากับปฏิฆะ

พึงทราบว่า ธรรม ๒ อย่าง คือ โทมนัสเวทนา และปฏิฆะหรือโทสะนั้น เพราะเหตุที่เป็นไปไม่แยกกันอย่างนี้ด้วย, ในคราวที่เป็นไปพร้อมกันนั้น ก็มีอาการที่คล้ายกันมากอยู่อย่างหนึ่ง คือภาวะที่ไม่ต้องการ หรือถอยกลับจากอารมณ์ด้วย เพราะฉะนั้น การจะหยั่งรู้ว่า นี่คือโทมนัส นี่คือปฏิฆะ จึงเป็นสิ่งกระทำได้ยาก เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ เพื่อความแจ่มแจ้งในปฏิขจิต บัณฑิตจึงควรทราบความต่างกันแห่งโทมนัสเวทนา กับปฏิฆะบ้าง ดังต่อไปนี้.

ขึ้นชื่อว่า เวทนา ย่อมเป็นธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ คือเสวยโดยอาการที่ดื่มด่ำในรสของอารมณ์ มีผัสสะแต่ว่าได้มีส่วนในการชิมรสของอารมณ์บ้าง เหมือนอย่างธรรมที่ประกอบร่วมกันอื่นๆ มีผัสสะเป็นต้น เท่านั้น เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแยกธรรมชาตินี้ ออกมาจัดเป็นชั้นหนึ่งต่างหาก ในบรรดาชั้น ๕ เรียกว่า เวทนาชั้น, ในเวทนา ๓ อย่างนั้น โทมนัสเวทนานี้ มีการเสวย (รสของ) อนิฏฐารมณ์ คืออารมณ์ที่สัตว์ไม่ปรารถนา (มีรูปที่ไม่สวยงามเป็นต้น) เป็นลักษณะ นับเนื่องเข้าไปในเวทนาชั้น เพราะเวทนาอะไรๆ ก็ล้วนสมทบเข้าไปในเวทนาชั้น ตามลักษณะที่เหมือนกัน คือการเสวยอารมณ์. ส่วน ปฏิฆะ เป็นธรรมชาติอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีความดุร้ายเป็นลักษณะ นับเนื่องเข้าไปในสังขารชั้น เพราะมีลักษณะที่ปรุงแต่งสังขตธรรม คือชั้นทั้ง ๕.

ถ้าจะว่าถึงเหตุที่ทำให้เกิดขึ้น ก็กล่าวได้ว่า โทมนัสเวทนา มีอนิฏฐารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุเกิดขึ้น ส่วน ปฏิฆะ มีอาฆาตวัตถุ ๘ อย่าง เป็นเหตุเกิดขึ้น

คำว่า อาฆาตวัตถุ แปลว่า ที่ตั้งอาศัยแห่งความอาฆาต ได้แก่ที่อาศัยเกิดแห่งความอาฆาต คือความโกรธนั่นนั่นแหละ มี ๘ อย่าง อย่างนี้ คือ

บุคคลย่อมทำความอาฆาตให้เกิดขึ้น เพราะมีความคิดเกี่ยวกับการกระทำ
ที่ผู้อื่นมีต่อตน โดยนัยอย่างนี้ ว่า :-

เขาได้ประพาศสิ่งเสียหายแก่เราแล้ว ๑

เขากำลังประพาศสิ่งเสียหายแก่เรา ๑

เขาจักประพาศสิ่งเสียหายแก่เรา ๑.

ย่อมทำความอาฆาตให้เกิดขึ้น เพราะมีความคิดเกี่ยวกับการกระทำของ
ผู้อื่นที่มีต่อคนที่ตนรัก โดยนัยอย่างนี้ว่า :-

เขาได้ประพาศสิ่งเสียหายแก่คนที่เรารักแล้ว ๑

เขากำลังประพาศสิ่งเสียหายแก่คนที่เรารัก ๑

เขาจักประพาศสิ่งเสียหายแก่คนที่เรารัก ๑.

ย่อมทำความอาฆาตให้เกิดขึ้น เพราะมีความคิดเกี่ยวกับการกระทำของ
ผู้อื่นที่มีต่อคนที่ตนเกลียด โดยนัยอย่างนี้ ว่า :-

เขาได้ประพาศสิ่งเป็นประโยชน์แก่คนที่เราเกลียด เราไม่พอใจ แล้ว ๑

เขากำลังประพาศสิ่งเป็นประโยชน์แก่คนที่เราเกลียด เราไม่พอใจ ๑

เขาจักประพาศสิ่งเป็นประโยชน์แก่คนที่เราเกลียด เราไม่พอใจ ๑.

รวมความว่า มี ๙ อย่าง โดยเกี่ยวกับบุคคล ๓ จำพวก คือ ตนเอง ๑ คน
ที่ตนรัก ๑ คนที่ตนเกลียด ๑ อันระคนด้วยกาล ๓ มีอดีตเป็นต้น ก็โทษะ คือ
ความโกรธที่มีกำลัง ชื่อว่า ความอาฆาต. อีกอย่างหนึ่ง ในที่นี้ ความโกรธนั้น จะ
มีกำลังหรือไม่มีกำลัง ก็ชื่อว่าความอาฆาตทั้งนั้น เพราะมีสภาพมุ่งร้าย. เหตุอัน
เป็นที่อาศัยเกิดแห่งความอาฆาต กล่าวคือ ความคิดอันมีประการดังได้กล่าวแล้ว
ชื่อว่า “อาฆาตวัตถุ”.

อีกอย่างหนึ่ง อาฆาตวัตถุนี้ จะนับว่ามี ๑๐ อย่างก็ได้ พร้อมกับ อฐานะ
กล่าวคือ เหตุที่ไม่สมควร เช่นว่า โกรธคนที่ตกลงมา โกรธคนที่ตนเองเดินไปสะดุด
เข้า เป็นต้น. อาฆาตวัตถุเหล่านี้แหละ เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งโทษะอันเป็นไปพร้อม
กับโทมนัสเวทนานั้น.

ก็สภาวะแห่งธรรมทั้ง ๒ นี้ ย่อมปรากฏชัดในคราวที่ปฏิขจิตเกิดขึ้นแล้ว
ก็มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่างนั้น เป็นประธานออกหน้า. คือว่า ในเวลา
ที่บุคคลโกรธผู้อื่น ไม่พอใจ ชุนเฉียว กัดกั๊ก ในเวลานั้น ชื่อว่ามีโทษะนั้นแหละ

เป็นประธานออกหน้า สภาวะของโทสะย่อมปรากฏชัดในเวลาที่เป็นเช่นนี้. ส่วนในเวลาทีบุคคลเศร้าโศก เสียใจ ผิดหวัง น้อยใจ เกี่ยวกับคนที่รักพลัดพรากไป ทรัพย์สมบัติวิบัติไป เป็นต้น ในเวลานั้น ชื่อว่ามีโทมนัสเวทนาเป็นประธานออกหน้า สภาวะของโทมนัสย่อมปรากฏชัดในเวลาที่เป็นเช่นนี้.

อาการที่เกิดขึ้นแห่งปฏิขจิต ๒ ดวงนี้

ก็ความเกิดขึ้นแห่งจิต ๒ ดวงนี้ บัณฑิตพึงทราบในคราวที่เป็นไปกล่าวคือมีกำลัง และอ่อนคือทรมากำลัง ในเวลาทีบุคคลทำอกุศลกรรมบถทั้งหลาย มีปาณาติปาต (การฆ่าสัตว์) เป็นต้น เกิด. ความว่า ในคราวทำอกุศลกรรมบถ มีปาณาติปาตเป็นต้นนั้น ถ้าเป็นไปกล่าว ก็ชื่อว่าเป็นอสังขาริก. ถ้าเป็นไปอ่อน มีการกระตุ้นชักชวน ก็ชื่อว่าเป็นสังขาริก. รวมความว่า ปฏิขจิต จำแนกได้เป็น ๒ ดวง ด้วยอำนาจแห่งสังขารอย่างเดียว.

ก็จิต ๒ ดวงนี้ เรียกชื่อโดยมูลว่า “โทสมูลจิต” ก็ได้ เพราะแม้มีมูลอื่น คือโมหะ ก็มีโทสะนั้นแหละเป็นมูลพิเศษ ไม่สาธารณะด้วยอกุศลจิตนอกนี้ ฉะนั้นแล.

บัณฑิตพึงทราบการจำแนกปฏิขจิตนี้ แม้มากกว่า ๒ ดวง ดังกล่าวแล้วนี้ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นเทียว

คำอธิบายปฏิขจิต หรือโทสมูลจิต ๒ ดวง ก็มีประการดังได้พรรณนามานี้.

อธิบายโมมุหจิต ๒ ดวง

จิต ๒ ดวงนี้ สหจรตด้วยเวทนาอย่างเดียวกัน คืออุเบกขาเวทนา พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นเทียว

คำว่า **วิจิกิจจาสมฺปยุตฺตํ - สัมปยุตฺตกับวิจิกิจจ** ความว่า ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า “วิจิกิจจ” เพราะเป็นเหตุให้บุคคลวิจยสภาวะธรรมได้ลำบาก. ได้แก่ความลังเลสงสัยนั่นเอง. เหมือนอย่างบุรุษผู้เดินไปถึงทาง ๒ แพร่ง แล้วเกิดความลังเลใจขึ้นมาว่า “*ทางเลี้ยวซ้าย หรือทางเลี้ยวขวา กันแน่หนอ*” ดังนี้ ฉะนั้น.

ก็แต่ว่า ความลังเลสงสัยทั้งหลายที่เกิดขึ้น จะนับว่าเป็นวิจิกิจจาทังนั้น หา มิได้ เช่นว่า พึงธรรมแล้วไม่เข้าใจแจ่มแจ้ง เกิดความสงสัยขึ้น ความสงสัยนี้ หา ชื่อว่าวิจิกิจจไม่ เพราะไม่มีชาติเป็นอกุศล มิได้เป็นไปเพื่อโทษ ทว่า กลับเป็น

ไปเพื่อคุณ. ก็ความลึกลับที่นับว่าเป็นวิจิตรงานนั้น ต้องเป็นความลึกลับที่เป็นไปในฐานะ ๘ ประการ คือ

๑. ในพระพุทธเจ้า เกี่ยวกับพระคุณ เช่นว่า “ทรงเป็นพระสัพพัญญูรู้ทุกสิ่งทุกอย่างจริงหรือ” เป็นต้น, หรือเกี่ยวกับพระสรีรกาย เช่นว่า “ทรงประกอบพร้อมด้วยพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ จริงหรือ” เป็นต้น.

๒. ในพระธรรม คือในคุณของพระโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง และพระปริยัติ โดยนัยว่า “พระธรรมนี้เป็นสวากขาตะ (ตรัสไว้ดีแล้ว) จริงหรือ, ไม่วิปริตผิดพลาดแน่หรือ” เป็นต้น.

๓. ในพระสงฆ์ คือในคุณของพระอริยสงฆ์ทั้งหลาย มีพระโสดาบัน เป็นต้น โดยนัยว่า “พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นสุปฏิปันนะ (ผู้ปฏิบัติดี) จริงหรือ” เป็นต้น.

๔. ในสิกขา ๓ คือในอริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขา โดยนัยว่า “สิกขา ๓ ที่ทรงประกาศไว้เหล่านี้ เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ได้จริงหรือ” เป็นต้น.

๕. ในขันธส่วนอดีต คือในขันธที่เคยมีในอดีต คือในภพก่อน โดยนัยว่า “ในกาลอดีต เราเคยมี เคยเป็นแล้วหรือหนอ” ดังนี้ เป็นต้น.

๖. ในขันธส่วนอนาคต คือในขันธที่จักมีอีกในอนาคต คือในภพหน้า โดยนัยว่า “ในกาลอนาคต เราจักมีอีกหรือหนอ, สัตว์ทั้งหลายตายแล้วจักมีอีก หรือจักไม่มีอีกหนอ” เป็นต้น.

๗. ในขันธทั้งส่วนอดีต ทั้งส่วนอนาคต ความว่า ในขันธปัจจุบันที่มีอยู่นั้นเอง โดยนัยว่า “ในกาลปัจจุบันนี้ เรานี้มีอยู่จริงหรือหนอ” เป็นต้น เพราะตราบใดที่ยังไม่มีปัญญาเห็นความจริงในขันธปัจจุบัน ตรานั้น ก็ยังคงมีความสงสัยในขันธทั้งส่วนอดีต ทั้งส่วนอนาคตอยู่นั้นเอง. เพราะเหตุนั้น ความสงสัยในขันธปัจจุบัน จึงชื่อว่าเป็นความสงสัยในขันธทั้งส่วนอดีต ทั้งส่วนอนาคต.

๘. ในปัจจัยการ คือในปัจจัยสมุปบาท (ปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้น) ที่ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา และมรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีได้โดยประการอย่างนี้” ดังนี้

โดยนัยว่า “ปฏิจจสมุปบาท อันเป็นความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลที่เป็นไปสืบต่อกันไป จนกว่าจะหมดเหตุ หมดปัจจัยดังกล่าวมานี้ มีจริงหรือ” ดังนี้ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง แม้ความสงสัยในสังสารวัฏ อันเป็นความท่องเที่ยวไปในภavn้อยภพใหญ่ ไม่ขาดสายแห่งสัตว์ ด้วยอำนาจแห่งเหตุปัจจัย โดยนัยว่า “ขึ้นชื่อว่าสังสารวัฏที่เป็นเช่นนี้ มีจริงหรือ” ดังนี้ เป็นต้น ก็จัดเป็นความสงสัยที่สงเคราะห์เข้าในฐานะที่ ๘ นี้แหละ เพราะเพิกสัตว์บุคคลที่เป็นสมมติออกไปแล้ว สังสารวัฏก็คือปฏิจจสมุปบาทนั้นเทียว.

ความลังเลสงสัยในฐานะ ๘ ประการดังกล่าวมานี้แล ชื่อว่า วิจิกิจจา.

โมหมูลจิตดวงแรกนี้ สัมปยุตกับวิจิกิจจาอันมีประการดังกล่าวมานี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิจิกิจจาสมปยุตต์ - สัมปยุตกับวิจิกิจจา.

ส่วนคำว่า อุทฺธจฺสมปยุตต์ - สัมปยุตกับอุทฺธจฺจะ มีอรรถาธิบายว่า ความฟุ้งซ่าน คือความซัดส่าย ไม่ตั้งมั่นในอารมณ์ต่างๆ แห่งจิต ชื่อว่า อุทฺธจฺจะ. ความจริง อุทฺธจฺจะนี้ เกิดขึ้นในอกุศลจิตทุกดวง ทั้ง ๑๒ ดวงนั้นเทียว ถึงกระนั้น แม้เกิดขึ้นในจิตดวงที่เหลือได้ ก็ไม่มีกำลัง เพราะถูกรวมอย่างอื่น มีโลภะหรือโทสะ เป็นต้น ครอบงำอยู่ แต่ว่า อุทฺธจฺจะในจิตดวงนี้ ไม่มีธรรมที่อาจครอบงำได้ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงมีกำลัง และเป็นไปอย่างออกหน้า เป็นประธานแห่งธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงยกขึ้นมาตั้งไว้ในฐานะเป็นสัมปยุตแล้วกล่าวถึงชื่อจิตดวงนี้ว่า อุทฺธจฺสมปยุตต์ - สัมปยุตกับอุทฺธจฺจะ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความแปลกไปจากโมหมูลจิตดวงแรก หรือแม้จากอกุศลจิตที่เหลือทั้ง ๑๑ ดวง แห่งจิตดวงนี้ ซึ่งต่างก็มีอุทฺธจฺจะเกิดร่วม.

หากจะมีผู้สงสัยเกี่ยวกับเวทนาที่เกิดร่วมกันกับโมหมูลจิต ๒ ดวงนี้ แล้วท้วงติงว่า จิต ๒ ดวงนี้ ย่อมถือเอาอารมณ์ที่เป็นอวิญญูธรรมณ์ ที่เป็นอนิญญูธรรมณ์ และที่เป็นมัชฌัตตารมณณ์ ได้ทั้งนั้น มีใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร จึงมีเวทนาเพียงอย่างเดียว คืออุเบกขาเวทนา เท่านั้นเล่า เพราะในคราวที่ถือเอาอวิญญูธรรมณ์ก็น่าจะมีเวทนาเป็นโสมนัสได้ ในคราวที่ถือเอาอนิญญูธรรมณ์ก็น่าจะมีเวทนาเป็นโทมนัสได้ และในคราวที่ถือเอามัชฌัตตารมณณ์เท่านั้นเทียว จึงควรมีเวทนาเป็นอุเบกขา ดุจโลกสหคตจิตที่มีเวทนา ๒ อย่าง คือ โสมนัส และอุเบกขา เพราะ

ก็เป็นอันว่า ท่านพระอนุรุธาจารย์รวบรวมอกุศลจิตมากแล้วไว้ ๑๒ ดวง โดยการจำแนกไปตามความประกอบพร้อมกันกับโสมนัส อุเบกขา และทิวฐิ เป็นตัน, ตามความประกอบพร้อมกันกับปฏิฆะเป็นตัน และตามความประกอบพร้อมกันกับ วิจิกิจฉาเป็นตัน.

ในบรรดาอกุศล ๑๒ ดวงนั้น อกุศลชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศล ดุจอมิตร เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร ฉะนั้น. ก็ความเป็นปฏิปักษ์กันแห่งกุศลกับอกุศล บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจแห่งความที่ อย่างหนึ่งเป็นผู้ละ ส่วนอีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้ถูกละ ดังนี้เกิด.

คาถาสังคหะ : สรุพอกุศลจิต ๑๒ ดวง

ท่านพระอนุรุธาจารย์ ครั้นได้รวบรวมกล่าวอกุศลจิต ๑๒ ดวง แต่ละดวง อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์สรุปความ ย้อกุศลจิตที่กล่าวแล้วนั้น จึงกล่าวคาถาสังเคราะห์ไว้ดังนี้ว่า :-

อภุชสา โลกมุธานิ	โทสมุธานิ ๑ ทูริธา
โมหมุธานิ ๑ เทวติ	ทวาทสากุสลา สियุ
แปลว่า โลกมุลจิตมี ๘ ดวง	โทสมุลจิตมี ๒ ดวง
และโมหมุลจิตก็มี ๒ ดวง	อกุศลจิตตูปบาทพึงมี ๑๒ ดวง
ตามประการดังกล่าวมากระนี้.	

คาถานี้ มีคำอธิบายอย่างนี้ ว่า : โลกะด้วย โลกะนั้นเป็นมูลด้วย เพราะความเป็นเหมือนมูล (รากเหง้า) โดยการยังความตั้งมั่นด้วยดีแห่งจิตให้สำเร็จ จิตเหล่านี้ มีมูล คือโลกะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า โลกมุลจิต, พึงมี ๘ ดวง ตามความต่างกันแห่งธรรม มีเวทนาเป็นต้น, ชื่อว่า โทสมุลจิต ก็โดยประการเดียวกันนั้น พึงมี ๒ ดวงตามความต่างกันแห่งสังขาร, และ โมหมุลจิต คือจิตที่มีโมหะเป็นมูล เพราะอรรถว่า มีโมหะอย่างเดี๋ยวล้วนๆ เป็นมูล พึงมี ๒ ดวง ตามความต่างกันแห่งสัมปโยคะ (ธรรมที่สัมปยุต) อกุศลจิตตูปบาท คืออกุศลจิตที่เกิดขึ้น พึงมี ๑๒ ดวง อย่างนี้.

อกุศลจิตดวงไหน ให้สำเร็จอกุศลกรรมบถข้อไหน ในบรรดาอกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่าง

ขึ้นชื่อว่า อกุศลกรรมบถทั้งหลาย ย่อมสำเร็จเพราะอำนาจแห่งอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ บัณฑิตก็ควรทราบว่ อกุศลจิตดวงไหน ให้สำเร็จ อกุศลกรรมบถข้อไหน อีกหนึ่งหนึ่ง.

ก่อนอื่น พึงทราบว่า อกุศลกรรมทั้งหลาย มีปาณาติปาต (การฆ่าสัตว์) เป็นต้น นั้นเอง ชื่อว่า “บถ” (ทาง) เพราะเป็นทางไปสู่ทุกคติ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อกุศลกรรมบถ, หมายถึงเอาอกุศลกรรมที่ตั้งอยู่ในฐานะเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิ มี ๑๐ อย่าง คือ.

- ๑ ปาณาติปาต - การทำชีวิตสัตว์ให้ตกไปทันที หมายถึงการฆ่าสัตว์.
- ๒ อทินนาทาน - การถือเอาของที่เขามิได้ให้ ความว่า การลัก การขโมย.
- ๓ กาเมศุมิจฉาจาร - ความประพฤติผิดในกามทั้งหลาย คือในเมถุน ความว่า ความละเมิดในหญิง ๒๐ จำพวก ด้วยอำนาจการสั่งเสพอสังขารธรรม
- ๔ มุสาวาท - การกล่าวคำเท็จ
- ๕ ปิสุณวาจา - การกล่าวส่อเสียดยุยงให้เขาแตกกัน
- ๖ ผรุสวาจา - การกล่าวคำหยาบช้า
- ๗ สัมผัปปลาปะ - การพูดเรื่องเพื่อเจ้าเหลวไหล
- ๘ อภิชฌา - ความเพ่งเล็งอยากได้ของของผู้อื่น
- ๙ พยาบาท - ความปองร้าย
- ๑๐ มิจฉาทิฎฐิ - ความเห็นผิดโดยนัยว่า ทานที่บุคคลให้ไม่มีผล เป็นต้น.

ในบรรดาอกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่างเหล่านี้ อกุศลกรรมบถ ๓ อย่างข้างต้น คือ ปาณาติปาต อทินนาทาน และกาเมศุมิจฉาจาร นับว่าเป็น กายกรรม เพราะส่วนมากเป็นไปทางกายทวาร, ๔ อย่างต่อมา คือ มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ นับว่าเป็น วจกรรม เพราะส่วนมากเป็นไปทางวจีทวาร, ๓ อย่างข้างท้าย คือ อภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ นับว่าเป็น มโนกรรม เพราะแม้ไม่เคลื่อนไหวกายหรือวาจา ก็สำเร็จได้โดยสักว่ามีใจเท่านั้น.

ในบรรดาอกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่างเหล่านี้ โลกมุขจิต ให้สำเร็จอกุศลกรรมบถ ๗ อย่าง คือ กายกรรม ๒ อย่าง เว้นปาณาติปาต, วชิกรรม ๓ อย่าง เว้นฆรสวากา, มโนกรรม ๒ อย่าง เว้นพยาบาท.

ส่วน โทสมุขจิต ให้สำเร็จอกุศลกรรมบถ ๗ อย่าง คือ กายกรรม ๒ อย่าง เว้นกาเมสุมิชฉาจาร, วชิกรรมทั้ง ๔ อย่าง, มโนกรรมอย่างเดียว คือพยาบาท.

ส่วน โมหมุขจิต ให้สำเร็จอกุศลกรรมบถได้ทั้ง ๑๐ นั้นเทียบ โดยลำพังตนบ้าง โดยอาการที่คลุกเคล้า ระคนปนกันไปกับโลกมุขจิต หรือโทสมุขจิตบ้าง. ก็ที่กล่าวมานี้ เป็นการกล่าวเฉพาะในเวลาที่ทำกรรมข้อนั้นๆ เท่านั้น ไม่ใช่ในเวลาก่อนทำ หรือในเวลาหลังทำ อันบัณฑิตพึงทราบความละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ในปริเฉทที่ ๕ ต่อไปเกิด. เพราะฉะนั้น ก็อาจจำแนกอกุศลจิตได้มากกว่า ๑๒ ดวง ด้วยอำนาจแห่งอกุศลกรรมบถเหล่านี้.

จบเนื้อความเกี่ยวกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง.

อเหตุกจิต (จิตที่ไม่มีเหตุ) ๑๘ ดวง

ก่อนอื่น พึงทราบว่า คำว่า “เหตุ” ในที่นี้ มีความหมายว่า “มูล” ซึ่งแปลว่า “รากเหง้า”, มิได้มีความหมายว่า เป็นการณะ คือผู้ทำผลให้เกิดขึ้น เป็นต้น เหมือนอย่างในที่อื่น เพราะคำว่า “เหตุ” นี้ มีความหมายหลายอย่าง. ก็คำว่า “มูล” ที่แปลว่า “รากเหง้า” นั้น มีความหมายว่า ยังความตั้งมั่นด้วยดีแห่งจิตให้สำเร็จ เหมือนอย่างรากเหง้าของต้นไม้ ยังความตั้งมั่นด้วยดีแห่งต้นไม้ให้สำเร็จ ฉะนั้น. ก็เหตุ คือมูลเหล่านี้ มี ๖ อย่าง คือ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ. จิตเหล่านี้ ไม่มีเหตุ ๖ อย่างเหล่านี้ เกิดร่วมด้วยเลยแม้เพียงเหตุเดียว เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อเหตุกจิต. ก็เพราะไม่มีเหตุนี้เอง จิตเหล่านี้จึงหาความตั้งมั่นด้วยดีมิได้ เหมือนอย่างพืชทั้งหลาย มีสาหร่ายเป็นต้น ที่หาความตั้งมั่นด้วยดีมิได้ ย่อมกระเพื่อมและซัดไปข้างนั้นข้างนี้ เพราะกำลังแห่งคลื่นและลม ฉะนั้น. ก็อเหตุกจิตนั้น มี ๓ จำพวก คือ อกุศลวิบาก ๑ อเหตุกกุศลวิบาก ๑ อเหตุกกิริยา ๑

อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง

ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ครั้นจำแนกอกุศลจิต ๓ ดวง ตามความต่างกันแห่งมูล ออกเป็น ๑๒ ดวง ตามความต่างกันแห่งสัมปโยคะ (การประกอบรวมกันกับเวทนาเป็นต้น) แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงอเหตุกจิตต่อไป โดยเกี่ยวกับว่าเป็นพวกอโสมณจิต (จิตที่ไม่มีเจตสิกตั้งงามประกอบ) เช่นเดียวกับอกุศลจิตที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น และในบรรดาอเหตุกจิต ๓ จำพวกนั้น ท่านประสงค์แสดงพวกอกุศลวิบากก่อน เพราะเป็นผลของอกุศลที่ได้กล่าวแล้ว โดยการจำแนกออกเป็น ๗ ดวง ตามความต่างกันแห่งวัตถุ (ที่อาศัยเกิด) มีจักขุ (ประสาทตา) เป็นต้น และก็มีสัมปฏิจฉันนะ (รับอารมณ์) เป็นต้น ร่วมกันไป จึงกล่าวว่า :-

อุpekขาสหคตฺ จักขุวิญญาณํ, ตถา โสตวิญญาณํ ฆานวิญญาณํ
ชีวหาวิญญาณํ ทุกขสหคตฺ กายวิญญาณํ. อุpekขาสหคตฺ สมฺปฏิจ-
ฉนฺนํ, ตถา สนฺตฺรณญฺเจติ อิมานิ สตฺตปิ อกุศลวิปากจิตตานิ นาม.
แปลว่า
จิตเหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณอันสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ โสต-
วิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ ก็อย่างนั้น (คือ
ต่างก็สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา เหมือนอย่างจักขุวิญญาณนั้น)
กายวิญญาณอันสหคตด้วยทุกขเวทนา ๑ สัมปฏิจฉันนะอัน
สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ สันตฺรณะ ๑ ก็อย่างนั้น (คือสหคต
ด้วยอุเบกขาเวทนาเหมือนกัน) ทั้ง ๗ ดวง ชื่อว่า อกุศลวิบากจิต.
ดังนี้.

อธิบายอกุศลวิบาก ๗ ดวง

ลำดับแรก จักขุวิญญาณ. ในบรรดาจิตเหล่านี้ คำว่า “จักขุ” มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า จกฺขตีติ จกฺขุ แปลว่า ชื่อว่าจักขุ เพราะมีความหมายว่า “บอก” คือพอถูกวิญญาณตั้งอาศัยแล้ว ก็เป็นเหมือนบอกให้รู้ถึงเส้นทางหรือพื้นที่ ว่าเรียบหรือขรุขระ ได้แก่จักขุประสาท (ประสาทตา). จิตดวงนี้ ชื่อว่า จักขุ-วิญญาณ เพราะมีความหมายว่า เป็นวิญญาณในจักขุ เพราะความที่อาศัยจักขุนั้น เกิดขึ้น. ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า “จักขุวิญญาณมีการอาศัยจักขุแล้วรู้ซึ่งรูป เป็นลักษณะ” ดังนี้, จักขุวิญญาณนี้ ชื่อว่า อุpekขา-

สหคต - สหคตด้วยอุเบกขา เพราะสหคต คือระคนปนกันกับอุเบกขาเวทนา อย่างเดียว.

ก็ในคราวที่มีการมองเห็นรูป (ภาพ), การเห็นที่มีในคราวนั้นนั่นเอง เป็นเครื่องแสดงว่า มีจักขุวิญญาณเกิดขึ้น เพราะว่า การเห็นรูปเป็นกิจของจักขุ-
วิญญาณ แล.

ส่วน **โสตวิญญาณ** เป็นต้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้.

ชื่อว่า “โสตตะ” เพราะมีความหมายว่า พอดูวิญญาณตั้งอาศัยแล้ว ก็ฟังเสียงได้ ได้แก่ โสตประสาท (ประสาทหู). จิตดวงนี้ ชื่อว่า **โสตวิญญาณ** เพราะมีความหมายว่า เป็นวิญญาณในโสตตะ เพราะความที่อาศัยโสตตะนั้นเกิดขึ้น. ในคราวที่มีการได้ยินเสียง การได้ยินเสียงที่มีในคราวนั้นนั่นเอง เป็นเครื่องแสดงว่า มีโสตวิญญาณเกิดขึ้น เพราะว่า การได้ยินเสียงเป็นกิจของโสตวิญญาณ แล.

ชื่อว่า “ฆานะ” เพราะมีความหมายว่า พอดูวิญญาณตั้งอาศัยแล้ว ก็ดมกลิ่นได้ ได้แก่ ฆานประสาท (ประสาทจมูก) จิตดวงนี้ ชื่อว่า **ฆานวิญญาณ** เพราะมีความหมายว่า เป็นวิญญาณในฆานะ เพราะความที่อาศัยฆานะนั้นเกิดขึ้น. ในคราวที่มีการได้ดมกลิ่น (คือรู้สึกต่อกลิ่นที่มากกระทบจมูก) การได้ดมกลิ่นที่มีในคราวนั้นนั่นเอง เป็นเครื่องแสดงว่า มีฆานวิญญาณเกิดขึ้น เพราะว่า การได้ดมกลิ่นเป็นกิจของฆานวิญญาณ แล.

รส อันเป็นเหตุแห่งชีวิต โดยเกี่ยวกับบุคคลต้องการรสแล้วบริโภคอาหารนั้นแล้ว ก็ทำให้ชีวิตนี้ตั้งอยู่ได้ ชื่อว่า “ชีวิต” โดยเป็นผลไวยาหาร (ชื่อที่ได้ตามผลที่เกิดขึ้น), ชื่อว่า “ชีวหา” เพราะมีความหมายว่า เรียกร้องชีวิต คือรสนั้น เพราะความที่โน้มไปในชีวิต คือรสนั้น. ได้แก่ ชิวหาประสาท (ประสาทลิ้น). จิตดวงนี้ ชื่อว่า **ชีวหาวิญญาณ** เพราะมีความหมายว่า เป็นวิญญาณในชีวหา เพราะความที่อาศัยชีวหา นั้นเกิดขึ้น. ในคราวที่ของกินอันมีรสหวาน เป็นต้น ถึงลิ้นแล้ว เกิดการได้ลิ้ม คือรู้สึกต่อรสหวานเป็นต้นนั้นขึ้น ในคราวนั้น ชื่อว่า มีชีวหาวิญญาณเกิดขึ้น เพราะการลิ้มรสเป็นกิจของชีวหาวิญญาณ แล.

พึงทราบว่ แม้จิต ๓ ดวง มีโสตวิญญาณ เป็นต้น ก็ล้วนเป็นธรรมชาติที่ สหคตด้วยอุเบกขาเวทนาอย่างเดียวกัน เหมือนอย่างจักขุวิญญาณนั้นนั่นเทียว.

สัมผัสการกาย (กายที่พรั่งพร้อมด้วยสัมผัส ได้แก่ ร่างกายอันประกอบด้วยอวัยวะน้อยใหญ่) ชื่อว่า “กาย” เพราะมีความหมายว่า เป็นที่มาแห่งโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น อันน่าเกลียด, แม้กายประสาท ก็เรียกว่า กาย เหมือนกัน เพราะความเป็นไปร่วมกันกับสัมผัสการกายนั้น. จิตดวงนี้ ชื่อว่า กายวิญญาน เพราะมีความหมายว่า เป็นวิญญานในกาย (กายประสาท) เพราะความที่อาศัยการกายนั้นเกิดขึ้น. ในคราวที่มีโณฏฐัพพารมณ (อารมณ์ที่กระทบกาย มีเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ตึง หย่อน) มากระทบกาย หรือในเวลาทีบุรุษใช้มือจับต้องสิ่งของแล้วรู้สึก ว่า สิ่งนี้แข็ง สิ่งนี้ร้อน เป็นต้น ในเวลานั้น ชื่อว่า มีกายวิญญานเกิดขึ้น เพราะความรู้สึกต่อสิ่งทีมากระทบกายเป็นกิจของกายวิญญาน แล. เวทนา ชื่อว่า ทุกข์ เพราะมีความหมายว่า เป็นธรรมชาติทีน่าเกลียด และขุดเอาสุขทางกายไป หรือเพราะมีความหมายว่า สัตว์ทั้งหลายทนได้ยาก ในทีนี้ เป็นชื่อของทุกขเวทนาทางกาย อันเป็นความเจ็บ ปวด แสบ คัน หิว กระจาย เป็นต้น. กายวิญญานอันเป็นอกุศลวิบากดวงนี้ ชื่อว่า ทุกขสหนคต - สหนคตด้วยทุกขเวทนา เพราะระคนปนกันไปกับทุกขเวทนานั้นแต่เพียงอย่างเดียว.

ส่วน **สัมปฏิจฉันจิต** และ **สันตிரณจิต** มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

จิต ชื่อว่า **สัมปฏิจฉันนะ** เพราะมีความหมายว่า รับผิดชอบต่อสิ่งอารมณ์ มีรูปเป็นต้น ทีวิญญาน ๕ มีจักขุวิญญานเป็นต้น ได้ถือเอาแล้ว โดยการเห็น เป็นต้น.

จิต ชื่อว่า **สันตிரณจิต** เพราะมีความหมายว่า พิจารณาโดยชอบ คือได้สวนอารมณ์ มีรูปเป็นต้น ตามทีสัมปฏิจฉันนะรับไว้ เพื่อประโยชน์แก่การตัดสินใจ กิริยาโณฏฐัพพนจิต อันเป็นดวงถัดไป.

จิตทั้งหลาย ชื่อว่า **วิบาก** ก็เพราะเป็นผลทีสุกงอม (วิบาก = สุกงอม) แห่งกุศลและอกุศลทั้งหลาย ทีสัตว์ได้ก่อไว้ ได้สั่งสมไว้. คำว่า วิบาก นี้ เป็นชื่อทีนิยมใช้เรียกนามธรรมทั้งหลาย อันเป็นผลของกรรมเท่านั้น. เวลาทีวิบากเกิดขึ้น สัตว์ทั้งหลายย่อมเกิดความรู้สึกว่า “เราเสวยสุข เราเสวยทุกข์” สุข ทุกข์ คือผลสุกงอมทีสัตว์เสวย เพราะฉะนั้น พวกรูปธรรมทั้งหลาย แม้ว่าจะเป็ประเภททีเกิดจากกรรม ท่านก็ไม่เรียกว่าวิบาก เพราะสักแต่ว่ามีรูปธรรมทีเกิดจากกรรมเป็นไป สัตว์ทั้งหลายไม่อาจเกิดความรู้สึกว่า “เราเสวยสุข เราเสวยทุกข์” เพราะรูป-

ธรรมเป็นธรรมชาติมีติดบอด ปราศจากความรู้สึก. จิตทั้ง ๗ ดวงเหล่านี้ เป็นวิบากของอกุศลจิต ๑๒ ดวง แม้ดวงใดดวงหนึ่ง เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า “อกุศลวิบากจิต”.

ก็ความเป็นผลของอกุศลกรรมแห่งอกุศลวิบากจิตเหล่านี้ อาจทราบได้โดยทางอารมณ์ กล่าวคือ อารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ของอกุศลวิบากเหล่านี้ จะต้องเป็น **อนิฏฐารมณ์ โดยสภาวะอย่างเดียว** ไม่ใช่อิฏฐารมณ์.

คำว่า “**อารมณ์**” แปลว่า ธรรมชาติที่จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายห้วงเหนียวคือรู้ มี ๖ อย่าง ได้แก่ รูปะ (ภาพ) สัททะ (เสียง) คันธะ (กลิ่น) รสชะ (รส) โผฏฐัพพะ (ธรรมที่กระทบกาย หรือที่กายเข้าไปกระทบ) อันได้แก่ธาตุ ๓ คือ ปรฐวีธาตุ (สภาวะที่แข็ง-อ่อน) เตโชธาตุ (สภาวะที่ร้อน-เย็น) วาโยธาตุ (สภาวะที่ตึง-หย่อน) และธรรม (ธรรมชาติที่เหลือจากที่จัดเป็นอารมณ์ ๕ อย่างข้างต้น และบัญญัติ). ก็ธรรมชาติ ๖ อย่างเหล่านี้ เมื่อถึงความเป็นอารมณ์ คือเป็นสิ่งที่จิตและเจตสิกรู้ ก็เรียกว่า “**รูปารมณ์, สัททารมณ์**” เป็นต้น.

ก็อารมณ์ ๖ เหล่านี้ ฟังทราบว่า มีการแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่เป็นอิฏฐารมณ์ และฝ่ายที่เป็นอนิฏฐารมณ์ สำหรับอารมณ์ที่เป็นของวิบากจิต จะเป็นอิฏฐารมณ์ก็ตาม อนิฏฐารมณ์ก็ตาม ก็ย่อมเป็นโดยสภาวะเท่านั้น ไม่ใช่โดยปริกัปป เพราะเป็นการเสวยผลของกรรมดีและกรรมชั่วที่ทำมาแล้ว. กุศลวิบากจิต มีอารมณ์ที่เป็นอิฏฐารมณ์โดยสภาวะ, อกุศลวิบากจิต ซึ่งมีเพียง ๗ ดวง ดังกล่าวมานี้ มีอารมณ์เป็นอนิฏฐารมณ์โดยสภาวะ. ขึ้นชื่อว่าวิบาก ใครๆ ก็ไม่อาจบิดเบือนเปลี่ยนแปลงไปตามความวิปลาสของตนได้ จริงอย่างนั้น รูป (ภาพ) ของสัตว์เดรัจฉาน แม้มีทรวดทรงสีสังดงาม ก็จัดว่าเป็นอนิฏฐารมณ์โดยสภาวะนั้นเทียว เพราะบังเกิดจากอกุศลกรรม เพราะฉะนั้น จักขุวิญญาณที่เกิดขึ้น เห็นภาพของสัตว์เดรัจฉานนั้น จึงนับว่าเป็นอกุศลวิบาก แม้สัมปฏิจันนะที่รับอารมณ์จากจักขุวิญญาณนั้น แม้สันตிரณะที่พิจารณาอารมณ์ที่สัมปฏิจันนะรับมานั้น ก็ล้วนเป็นอกุศลวิบาก ความพอใจที่เกิดขึ้นพร้อมกับโลภมูลจิตหลังจากที่ได้เห็นภาพนั้นแล้ว ไม่อาจบิดเบือน หรือเปลี่ยนแปลงวิบากนั้นให้กลายเป็นกุศลวิบากได้ เพราะไม่อาจเปลี่ยนแปลงอารมณ์ที่เป็นอนิฏฐารมณ์โดยสภาวะนั้น ให้เป็นอิฏฐารมณ์โดยสภาวะได้ เนื่องจากเป็นคราวที่บุคคลกำลังรับผลของอกุศล

กรรมที่ตนเคยทำมา. แม้ในคราวที่โสดวิญญาณเป็นต้น ได้ยินเสียงเป็นต้น ที่เป็น
อนิฏฐารมณฺ์ บัณฑิตก็พึงทราบความตามทำนองเดียวกันนี้.

ส่วน อกุศลวิบาก สัมปฏิจจันนจิต มีอนิฏฐารมณฺ์เหล่านั้นนั้นแหละ ๕
อย่างเป็นอารมณฺ์ กล่าวคือ ถ้าในเวลานั้น เป็นจิตที่เกิดต่อจากจักขุวิญญาณ โดย
การรับรู้ปารมณฺ์ที่จักขุวิญญาณเห็นแล้ว ก็ชื่อว่ามีรูปปารมณฺ์เป็นอารมณฺ์, ถ้าเป็น
จิตที่เกิดต่อจากโสดวิญญาณ โดยการรับสัมผัสทวารมณฺ์ที่โสดวิญญาณได้ยินแล้ว ก็
ชื่อว่ามีสัมผัสทวารมณฺ์เป็นอารมณฺ์ อย่างนี้เป็นต้น. รวมความว่า เพราะเป็นจิตที่รับ
อารมณฺ์จากวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น จึงมีอารมณฺ์ได้ ๕ อย่าง.

ส่วน อกุศลวิบาก สันตிரณจิต เป็นจิตที่พิเศษกว่าวิบากทั้ง ๖ ข้างต้นที่
กล่าวแล้ว เกี่ยวกับว่า มีความสามารถในการทำกิจอื่นที่นอกเหนือไปจากการ
พิจารณาอารมณฺ์ได้อีกถึง ๔ กิจ คือ ปฏิสนธิ - สืบต่อกภพก่อน, ภวังค์ - เป็น
องค์แห่งภพ, จุตติ - เคลื่อนจากภพ และตทาลัมพะนะ - หน่วงเอาอารมณฺ์ของชวณะ
เพราะฉะนั้น จึงสามารถถือเอาอารมณฺ์ที่เป็นอนิฏฐารมณฺ์ได้ทั้ง ๖ อย่าง ตาม
สมควรแก่กิจที่ทำในเวลานั้น ทางทวารทั้ง ๖ หรือแม้พันทวาร เฉพาะทำสันตிரณ-
กิจเท่านั้น ย่อมมีอารมณฺ์ ๕ อย่างข้างต้น แล้วแต่ว่า สัมปฏิจจันนะที่เกิดขึ้นก่อน
หน้านั้นได้รับอารมณฺ์อะไรมาเสนอให้พิจารณา ฉะนั้นแล

ก็บัณฑิตพึงทราบความสัมพันธ์กันระหว่างอเหตุกวิบากทั้งหลาย กับอารมณฺ์
๖ ทวาร ๖ กิจ ๑๔ โดยพิสดารในปริจเฉทที่ ๓ เกิด.

จบคำพรรณนาเกี่ยวกับอกุศลวิบากจิต ๗ ดวงเพียงเท่านั้น.

กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘ ดวง

ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวอกุศลวิบากจิต ๗ ดวงจบแล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดง
อเหตุกจิตที่เป็นกุศลวิบากสืบต่อไป จึงกล่าวว่า :-

อุpekขาสหคตฺ จักขุวิญญาณํ ตถา โสตวิญญาณํ ฆานวิญญาณํ
ชิหฺวาวิญญาณํ สุขสหคตฺ กายวิญญาณํ. อุpekขาสหคตฺ สัมปฏิจ-
จันฺนํ โสมนสุสสหคตฺ สนฺตฺรณํ อุpekขาสหคตฺ สนฺตฺรณญเจติ
อิมานิ อฏฺฐปิ กุสลวิปากจิตฺตานิ นาม.

แปลว่า จิตเหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณอันสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ โสต-
วิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ ก็อย่างนั้น (คือ
ต่างก็สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาเหมือนกัน) กายวิญญาณอัน
สหระคตด้วยสุขเวทนา ๑ สัมปฏิจฉันนะอันสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา
๑ สันติริณะอันสหระคตด้วยโสมนัสสเวทนา ๑ สันติริณะอันสหระคต
ด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ ทั้ง ๘ ดวง ชื่อว่า กุศลวิบากจิต.

ดังนี้.

อธิบายกุศลวิบากอเหตุกจิต ๘ ดวง

พึงทราบว่ คำอธิบายเกี่ยวกับกุศลวิบาก ๘ ดวงเหล่านี้ ส่วนมากก็เหมือน
อย่างทีกล่าวแล้วในอกุศลวิบากนั่นเอง ต่างกันแต่เพียงว่า นั้นเป็นอกุศลวิบาก แต่
นี้เป็นกุศลวิบาก (วิบากของกุศล) และเมื่อเป็นกุศลวิบากเช่นนี้ อารมณฺ์นั้นก็ย่อม
เป็นอิฏฐารมณฺ์โดยสภาวะ โดยเหตุผลตามทีได้กล่าวแล้วนั้นเทียว.

ต่อไปนี้ จะขออธิบายเฉพาะข้อทีแปลกไป เกี่ยวกับกายวิญญาณ และ
สันติริณะเท่านั้น. ในคำว่ กายวิญญาณอันสหระคตด้วยสุข นี้ พึงทราบว่ เวทนา
ชื่อว่ “สุข” เพราะมีความหมายว่ ขุดเสียด้วยดีซึ่งความอาพาธ (เจ็บป่วย) ทาง
กาย หรือเพราะมีความหมายว่ อันสัตว์ทั้งหลายพึงทนได้โดยง่าย ในทีนี้ หมายถึง
เอาสุขเวทนาทางกาย ในคราวทีมีโณฏฐัพพารมณฺ์ทีน่าปรารถนา เกี่ยวกับว่ไม่
ร้อนเกินไป ไม่เย็นเกินไป, ไม่แข็งเกินไป ไม่อ่อนเกินไป, ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อน
เกินไป มากระทบกาย. กายวิญญาณทีเกิดขึ้นในคราวทีมีโณฏฐัพพารมณฺ์อันน่า
ปรารถนามากระทบกายนี้ เป็นธรรมชาติทีสหระคตด้วยสุขเวทนาเ็นอย่างเดี่ยว เพราะ
เหตุั้น ท่านจึงกล่าวว่ “สุขสหคต กายวิญญาณ” ดังนี้.

ส่วน สันติริณจิต ในฝ่ายกุศลวิบากนี้ ท่านกล่าวว่จำแนกไว้เป็น ๒ ดวง คือ
ทีสหระคตด้วยโสมนัสสเวทนาดวงหนึ่ง ทีสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาดวงหนึ่ง โดยมี
คำอธิบายถึงเหตุผลเกี่ยวกับการจำแนกเป็น ๒ ดวง อย่างนี้ว่ ถ้าหากในคราวนั้น
ได้อิฏฐารมณฺ์ แล้วพิจารณาอิฏฐารมณฺ์นั้น ก็มีเวทนาเป็นโสมนัส ด้วยว่โสมนัส
เกิดได้ในจิตทุกชาติ ถ้าหากในคราวนั้นได้อิฏฐุมัฆฉัตตารมณฺ์แล้วพิจารณาอิฏฐุ-
มัฆฉัตตารมณฺ์นั้น ก็มีเวทนาเป็นอุเบกขา.

หวังว่า ถ้าหากว่าเป็นได้แบบนี้ไซ้ สันติระณะฝ่ายอกุศลวิบาก ท่านก็น่าจะกล่าวจำแนกเป็น ๒ ดวงได้เหมือนกัน โดยดวงหนึ่งสหระคตด้วยโสมนัสเวทนา ในคราวที่ได้อนิฏฐารมณ แล้วพิจารณาอนิฏฐารมณนั้น อีกดวงหนึ่ง สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ในคราวที่ได้อนิฏฐัมชฌัตตารมณ (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาปานกลาง) เพราะเหตุไร ท่านจึงได้กล่าวไว้เพียงดวงเดียว เฉพาะที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา เท่านั้นเล่า?

ขอเฉลยว่า สันติระณะฝ่ายอกุศลวิบากนี้ ไม่อาจมีความเป็นไปทำนองเดียวกันกับฝ่ายกุศลวิบากได้หรอก เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า โสมนัสเวทนามีชาติเป็นอกุศลอย่างเดียว ต้องเป็นไปร่วมกับปฏิฆะเท่านั้น ไม่แยกกัน ซึ่งปฏิฆะนั้น ก็มีชาติเป็นอกุศลอย่างเดียว ก็แต่ว่า จิตดวงนี้ มีชาติเป็นวิบาก ไม่ใช่มีชาติเป็นอกุศล เพียงแต่เป็นผลของอกุศลเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจเป็นไปร่วมกันกับโสมนัส ซึ่งเป็นเวทนาที่มีชาติเป็นอกุศลนั้นได้ เป็นความจริงว่า พวกนามธรรมทั้งหลายที่มีชาติต่างกัน ย่อมไม่อาจเป็นไปร่วมกันได้. ส่วนอุเบกขาเวทนามีได้ทั้ง ๓ ชาติ คือ มีชาติเป็นกุศลก็ได้ มีชาติเป็นอกุศลก็ได้ มีชาติเป็นอัพยาगतก็ได้ เพราะเหตุนั้น แม้อันิฏฐารมณ สันติระณะที่เป็นอกุศลวิบากนี้ ก็มีเวทนาเป็นอุเบกขาเท่านั้น ไม่ถึงโสมนัส.

หวังอีกว่า ถ้าอย่างนั้น วิญญาน ๔ ข้างต้น มีจักขุวิญญานเป็นต้น แต่ละดวงก็น่าจะแตกเป็น ๒ ดวง เหมือนอย่างสันติระณะ คือ ดวงหนึ่งสหระคตด้วยโสมนัสเวทนา ในคราวที่ได้อนิฏฐารมณ อีกดวงหนึ่ง สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ในคราวที่ได้อนิฏฐัมชฌัตตารมณ เพราะเหตุไร จึงไม่เป็นอย่างนี้?

เฉลยว่า เวทนาของวิญญาน ๔ ดวงข้างต้น ฝ่ายอกุศลวิบาก หรือแม้ฝ่ายอกุศลวิบาก มีเวทนาเป็นอุเบกขาอย่างเดียวเท่านั้น โดยไม่แปลกกัน โดยปัจจัยที่เป็นเงื่อนไขอย่างอื่นไม่ใช่สักแต่อารมณ์ กล่าวคือ การกระทบกันแห่งวัตถุกับอารมณ์ ความว่า วัตถุ (ที่อาศัยเกิดของจิต) มีจักขุวัตถุ (ประสาทตา) เป็นต้น อันเป็นที่อาศัยเกิดแห่งวิญญานเหล่านั้น เป็นอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔) แม้อารมณ์ มีรูป (ภาพ) เป็นต้น ที่มากระทบประสาทตาเป็นต้นนั้น ก็เป็นอุปาทายรูปเหมือนกัน ก็กิริยาที่อุปาทายรูป กระทบกันกับอุปาทายรูปนั้น เป็นภาวะที่ทรมากำลังยิ่ง เหมือนปุยนุ่นกระทบกันกับปุยนุ่น เพราะฉะนั้น วิญญาน ๔ ดวง

ข้างต้นเหล่านั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาอย่างเดียว ใน อารมณ์ทั้งปวง ไม่ว่าจะอารมณ์นั้นจะเป็นอิฏฐารมณ์ อิฏฐุมัชฌัตตารมณ์ หรือ อนิฏฐารมณ์

ถามอีกว่า เพราะเหตุไร เวทนาของกายวิญญูณจึงแปลกไปจากจิตดวงอื่นที่กล่าวแล้ว คือ ที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบาก สหระคตด้วยทุกขเวทนา ส่วนที่เป็นฝ่ายกุศลวิบาก สหระคตด้วยสุขเวทนา?

ตอบว่า สำหรับกายวิญญูณซึ่งอาศัยเกิดที่กายวัตถุคือกายประสาท นั้น มีธาตุ ๓ คือ ธาตุดิน ธาตุไฟ และธาตุลม ที่เรียกว่า โผฐฐัพพะ เป็นอารมณ์ ก็อารมณ์เหล่านี้ เป็นมหาภูตรูป ไม่ใช่อุปาทายรูป เพราะเหตุนี้ เมื่อมีโผฐฐัพพารมณ์มากระทบที่กายประสาท ซึ่งแม้เป็นอุปาทายรูป ถึงกระนั้น พอกระทบกายประสาทแล้ว ก็ย่อมล่องเลยกายประสาทนั้น ไปกระทบกระทั่งมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยแห่งกายประสาทนั้น ก็ กิริยาที่มหาภูตรูปกระทบกันกับมหาภูตรูป เป็นธรรมชาติที่มีกำลังยิ่ง (คือกระทบกันได้รุนแรง) ย่อมเป็นจุดบุคคลเอาปุยนุ่นวางไว้บนทั่งแล้วใช้ช้อนตี ช้อนกระทบปุยนุ่นแล้วยังล่องเลยปุยนุ่นนั้นไปกระทบเอาทั้งเข้า ฉะนั้น เพราะกิริยาที่กระทบกระทั่งกันแห่งมหาภูตรูปอันเป็นอารมณ์กับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยแห่งกายวัตถุเป็นธรรมชาติที่มีกำลังยิ่ง นั่นเอง กายวิญญูณที่อาศัยกายวัตถุนั้นเกิดขึ้น จึงเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยทุกขเวทนา หากว่าอารมณ์ที่มากระทบนั้นเป็นอนิฏฐารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยสุขเวทนา หากว่าอารมณ์ที่มากระทบนั้นเป็นอิฏฐารมณ์ ดวงที่สหระคตด้วยทุกขเวทนาเป็นอกุศลวิบาก ดวงที่สหระคตด้วยสุขเวทนาเป็นกุศลวิบาก ฉะนี้แล.

ถามอีกว่า สำหรับเวทนาของสัมปฏิจฉนจิตทั้ง ๒ ดวงนั้นเล่า จะมีคำอธิบายอย่างไร?

ขอตอบว่า สัมปฏิจฉนจิตทั้งคู่ ย่อมเกิดต่อจากวิญญูณทั้งหลาย มีจักขุวิญญูณเป็นต้น อันมีที่อาศัยเกิดไม่เหมือนกันกับที่อาศัยเกิดของตน กล่าวคือ จักขุวิญญูณมีจักขุวัตถุเป็นที่อาศัยเกิด โสตวิญญูณก็มีโสตวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดเป็นต้น ส่วนตน (สัมปฏิจฉนจิต) มีททวัตถุ* เป็นที่อาศัยเกิด เมื่อจักขุ-

*ททวัตถุ เป็นรูปธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งตั้งอาศัยมหาภูตอันมีขนาดเมล็ดดอกบุนนาคในน้ำเลี้ยงหัวใจ

วิญญาณเป็นต้น ดับไปแล้ว ความดับไปนั้นเป็นปัจจัยที่เรียกว่า อนันตรปัจจัย ให้ สัมปฏิจฉันนจิตได้เกิดขึ้น ก็สัมปฏิจฉันนจิตนั้น เมื่อเกิดเพราะได้อันตรปัจจัย จากจิตอันมีที่อาศัยเกิดต่างกัน ไม่ใช่อันเดียวกันเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่ไม่มี กัมกำลังนัก แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงจัดเข้าไว้ในพวกมโนธาตุ (ธาตุสักแต่ว่ารู้ อารมณ์เท่านั้น, หมายความว่า ไม่มีกำลังในการรู้) เหมือนบุรุษผู้ไม่ได้สหายที่ เสมอกันกับตนคอยช่วยเหลือในการทำงานนั้น ๆ ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ สัมปฏิจฉันน- จิต แม้ทั้ง ๒ ฝ่าย จึงเป็นธรรมชาติที่สหระตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว ฉะนั้นแล.

หากจะมีผู้สงสัยใคร่จะถามว่า ในบรรดาอเหตุกจิตที่เป็นวิบากเหล่านี้ เพราะ เหตุไร ท่านพระอนุรุทธอาจารย์จึงกล่าวย่ำถึงอเหตุกจิตฝ่ายอกุศลวิบาก ด้วยคำว่า “อกุศลวิบากจิต” เท่านั้น ไม่กำกับศัพท์ว่า “อเหตุกะ” เข้าไปด้วย เป็น “อกุศล- วิบากอเหตุกจิต”, เหมือนอย่างทีกล่าวถึงฝ่ายกุศลวิบาก ว่า “กุศลวิบากอเหตุก- จิต” เล่า?

ขอตอบว่า วิบากของอกุศลเป็นธรรมชาติที่ไม่มีเหตุอย่างเดียว ในบรรดา เหตุทั้ง ๖ มีโลภะเป็นต้น ก็ถ้าจะมีเหตุ เหตุเหล่านั้นก็ต้องเป็นเหตุที่ไม่ดี ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ เพราะเป็นผลของอกุศล ซึ่งเป็นจิตที่ประกอบด้วยเหตุ เหล่านี้ แต่ก็มีเหตุเหล่านี้ไม่ได้ เพราะเหตุไร? เพราะว่าเหตุ ๓ อย่าง มีโลภะ เป็นต้นเหล่านั้น มีชาติเป็นอกุศลอย่างเดียว จึงไม่อาจเกิดในจิตเหล่านี้ ซึ่งมีชาติ เป็นวิบากได้ ก็ถ้าหากว่าเหตุเหล่านี้ยังเกิดในจิต แม้ที่เป็นวิบากได้ไซ้ เมื่อเป็น เช่นนี้ ใคร ๆ แม้แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ไม่อาจจะละโลภะ โทสะ และโมหะ ได้ เพราะพระองค์เมื่อยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ และมีพระจักขุเป็นต้นอยู่ พระองค์ จะต้องทรงรับผลของอกุศลกรรมที่ทรงทำมาแล้วในอดีตเป็นธรรมดา กล่าวคือ จะ ทรงมีอกุศลวิบากเหล่านี้เกิดขึ้น เห็นภาพที่เป็นอนิฏฐารมณ์ ในคราวที่ภาพเช่นนี้ มากระทบพระจักขุประสาท ได้ยินเสียงที่เป็นอนิฏฐารมณ์ ในคราวที่เสียงเช่นนี้ มากระทบพระโสตประสาทเป็นต้น เป็นธรรมดา เมื่ออกุศลวิบากเหล่านี้ยังเป็นไป กับเหตุ มีโลภะเป็นต้น ได้อีก ทีนี้ ใครเล่าจะเป็นผู้ละโลภะเป็นต้นได้ ก็วิบากทั้ง หลายไม่ใช่ธรรมที่ควรละเลย อกุศลเท่านั้นเป็นธรรมที่ควรละ เพราะฉะนั้น วิบาก ของอกุศลจึงไม่มีอกุศลเหตุเกิดร่วม.

อนึ่ง โอกาสที่จะมีเหตุ ๓ อย่างที่เหลือ มือโงะเป็นต้น เกิดรวม หามิได้ เพราะเหตุ ๓ อย่างเหล่านี้เป็นฝ่ายดีงาม ไม่อาจมีโอกาสเป็นผลของอกุศลได้ แล เพราะฉะนั้น อกุศลวิบากจึงเป็นอเหตุกะ คือไม่มีเหตุ แต่อย่างเดียวกันเท่านั้น เมื่อเป็นอเหตุกะอย่างเดียวกัน เวลากล่าวถึง ก็ไม่จำเป็นต้องกำกับศัพท์ว่า “อเหตุกะ” เข้าไปให้เยิ่นเย้อ ว่า “อกุศลวิบากอเหตุกะจิต” อีก, ทั้งโอกาสที่จะเกิดโทษในการกล่าวอย่างนี้ ก็มีอยู่ คือ อาจทำให้บางคนสำคัญผิดได้ว่า “อกุศลวิบากจิตที่เป็นสเหตุกะ (มีเหตุ) ก็มีอยู่ เพียงแต่ว่า นี้ เป็นประเภทอเหตุกะ” ดังนี้ ได้ทีเดียว.

ส่วน พวกกุศลวิบากจิตทั้งหลาย มิได้เป็นเหมือนอย่างอกุศลวิบากจิต เพราะมี ๒ ประเภท คือ ที่เป็นอเหตุกะ - ไม่มีเหตุ ที่ได้กล่าวไปแล้วนี้ และที่เป็นสเหตุกะ - มีเหตุ ที่จะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า เพราะฉะนั้น จำเป็นต้องใช้ศัพท์ว่า อเหตุกะ หรือสเหตุกะ กำกับเข้าไป เพื่อกำหนดประเภทกุศลวิบากที่จะกล่าวถึงให้ชัดเจน ฉะนั้นแล.

อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวอเหตุกจิตประเภทวิบากทั้ง ๒ ฝ่ายจบแล้ว บัดนี้ ประสงค์จะเริ่มอเหตุกจิตประเภทกิริยา อันเป็นส่วนที่เหลือต่อไป จึงกล่าวว่า :-

อุปกุขาสหคตฺ ปรญฺจทวาราวชฺชนํ ตถา มโนทวาราวชฺชนํ โสมนสฺส-
สหคตํ หลิตฺบุปฺปาทจิตตฺตณฺเจติ อิมานิ ติณฺปิ อเหตุกกิริยาจิตตานิ
นาม. อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ อฏฺฐารส อเหตุกจิตตานิ สมตฺตานิ.

แปลว่า จิตเหล่านี้ คือ ปัญจทวาราวชชนะอันสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ มโนทวาราวชชนะก็อย่างนั้น (คือสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา) ๑ หลิตบุปาทจิตอันสหคตด้วยโสมนัสเวทนา ๑. ทั้ง ๓ ดวง ชื่อว่า “อเหตุกกิริยาจิต”. ก็เป็นอันว่าจบครบอเหตุกจิต ๑๘ ดวง แม้โดยประการทั้งปวงตามประการดังกล่าวมากระนี้.

ดังนี้.

อธิบายอเหตุกิริยาจิต ๓ ดวง

ก่อนอื่น คำว่า กิริยา ฟังทราบว่าเป็น จิต ชื่อว่า กิริยา เพราะสักว่าเป็นเพียง การกระทำในกิจนั้นๆ อย่างเดียว โดยไม่มีผลแห่งการกระทำนั้น เหมือนอย่างกุศล หรืออกุศล เพราะไม่มีสภาวะเป็นกรรม อันจะยังวิบากผลให้เกิดได้เลย โดย ประการทั้งปวง ทั้งไม่ใช่เป็นผลของกรรมไหนๆ เหมือนอย่างจิตพวกวิบาก.

ก็ กิริยาจิต มี ๒ จำพวก คือ สเหตุกิริยาจิต - กิริยาจิตที่มีเหตุ และ อเหตุกิริยาจิต - กิริยาจิตที่ไม่มีเหตุ ท่านอาจารย์จักขอแสดงอเหตุกิริยาก่อน เพราะท่านประสงค์แสดงจิตพวกอเหตุกะทั้งหลายให้หมดสิ้นโดยประการทั้งปวง ก่อน แล้วจึงจะแสดงจิตพวกสเหตุกะทั้งหลายต่อไป อเหตุกิริยาจิตที่ท่านอาจารย์ กล่าวถึงนี้ มี ๓ ดวง ตามความต่างกันแห่งกิจ.

อันดับแรก **ปัญญาทวาราวชชนจิต** จิตดวงนี้ ชื่อว่า ปัญญาทวาราวชชนะ เพราะกระทำอวัชชนกิจ คือนึกถึง ได้แก่ ปรรวาทกรรมที่มากะทบทางทวาร ๕ มี จักขุทวาร (ทางตา) เป็นต้น กล่าวคือ กระทำการคำนึงในอารมณ์ที่กระทบนั้น เป็นราวกะทำหน้าที่รับรู้ ว่า บัดนี้ อารมณ์นี้ได้มาถึงคลองทวารนี้แล้ว ฉะนั้น เพื่อ ความเป็นปัจจัยให้วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น ได้เกิดขึ้น หรือเพื่อความ เป็นปัจจัยให้จิตสันดานพ้นจากความเป็นภวังค์ แล้วน้อมไป คือเป็นไปโดยความ เป็นวิถิจิต มีจักขุวิญญาณวิถิจิต (หรือจักขุทวารวิถิจิต) เป็นต้น ได้แก่ จิตที่พระ ผู้มีพระภาคตรัสเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “มโนธาตุฝ่ายกิริยา” นั่นเอง.

ส่วน **มโนทวาราวชชนจิต** ฟังทราบคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ภวังคจิต (จิตที่เป็นองค์แห่งภพ, อันพ้นจากความเป็นวิถิจิต) ดวงก่อนหน้า ที่จะเกิดวิถิจิต ซึ่งเมื่อดับไปแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้จิตดวงนี้ (มโนทวาราวชชนจิตนี้) เกิดขึ้น ชื่อว่า “มโนทวาร” เพราะเป็นจิตที่เป็นทวาร คือเป็นช่องทางแห่งความ เป็นไปของวิถิจิตที่ ๖ ซึ่งชื่อว่า มโนวิญญาณวิถิจิต (หรือมโนทวารวิถิจิต). จิต ดวงนี้ชื่อว่า **มโนทวาราวชชนะ** เพราะมีความหมายว่า กระทำกิจ คือนึกถึง ได้แก่ ปรรวาทกรรมที่ได้เห็นแล้ว ที่ได้ยินแล้ว ที่ได้กระทบแล้ว ทางทวาร ๕ ข้างต้น แล้วมาถึงคลองทางมโนทวาร หรืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มาถึงคลองทาง มโนทวารนั้นโดยตรง เพื่อความเป็นปัจจัยให้จิตสันดานพ้นจากความเป็นภวังค์ แล้วน้อมไป คือเป็นไปโดยความเป็นชวนวิถิ (วิถิจิตส่วนที่เล่นไปในอารมณ์นั้น)

มือกุศลชวณะเป็นต้น. เป็นความจริงว่า เมื่อจิตดวงนี้เกิดขึ้นแล้วดับไป ย่อมเกิดชวณจิตแล่นไปในอารมณ์นั้น ถึงความเป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง. จึงอาจกล่าวได้ว่า ความเป็นกุศลก็ดี ความเป็นอกุศลก็ดี แห่งชวณจิตเหล่านี้ ย่อมมีมโนทวาราวชชวจิตนี้ เป็นปัจจัย.

อนึ่ง มโนทวาราวชชวจิตนี้ ยังสามารถทำกิจที่เรียกว่า “โวฏฐัพพะ” คือ ตัดสินอารมณ์ที่สันติระณะพิจารณาแล้ว ทางทวาร ๕ ข้างต้น เพื่อความที่ชวณจิตจะถึงความ เป็นกุศล หรืออกุศล เป็นต้นนั้นนั้นแหละ ได้อีก เพราะเหตุที่สามารถทำโวฏฐัพพะกิจนี้ได้อีกกิจหนึ่งนั่นเอง จึงเรียกได้อีกชื่อหนึ่งว่า **โวฏฐัพพะจิต** ฉะนี้แล.

ส่วน **หสิตุปปาหจิต** ฟังทราบ่า จิตดวงนี้ ชื่อว่า หสิตุปปาหะ เพราะมีความหมายว่า ยังความยิ้มแย้มให้เกิดขึ้น (หสิตะ + อุปปาหะ = หสิตุปปาหะ, หสิตะ แปลว่า “ความยิ้มแย้ม”, อุปปาหะ แปลว่า “ทำให้เกิดขึ้น”) แก่พระอรหันต์ในคราวที่ท่านเกิดความบันเทิงในอารมณ์ทั้งหลายที่ไม่หยาบ. คำว่า “ในอารมณ์ที่ไม่หยาบ” ในที่นี้ คือ ในอารมณ์ ๖ ที่ไม่ปรากฏชัดแก่คนทั่วไป ทว่าปรากฏแก่พระอรหันต์ผู้ทำอารมณ์นั้นไว้ในใจโดยอาการพิเศษ คือ โดยการพิจารณาถึงอานูภาพแห่งพระพุทธานุภาพบ้าง โดยการพิจารณาถึงภาวะที่ตัวท่านเองพ้นแล้วจากความเป็นอย่างนั้น ๆ บ้าง เป็นต้น อย่างนี้คือ

- ย่อมเป็นไปในรูปารมณฺ์ แก่พระอรหันต์ผู้พบเห็นสถานที่ที่เหมาะสมแก่การปรารภความเพียร แล้วยินดีอยู่ว่า “เราได้สถานที่ที่ที่เหมาะสมที่จะอยู่เป็นสุขในอัฐภาพปัจจุบันนี้แล้ว”, หรือในคราวที่เห็นเปรตด้วยทิพยจักขุ แล้วยินดีอยู่ว่า “โอหนอ สัตว์ผู้อาดูรเห็นปานฉะนี้ แม้มีกายละเอียดกว่าตามนุษย์ธรรมดาจะมองเห็นได้ พระพุทธานุภาพก็สามารถรู้ หยั่งรู้ถึงบุญกรรม แม้ว่าเป็นอินโดยสำหรับคนทั้งหลาย” ดังนี้บ้าง, ว่า “เราพ้นจากความเป็นอย่างนี้ได้ด้วยดีแล้วหนอ” ดังนี้บ้าง เป็นต้น.

- ย่อมเป็นไปในสัททวารมณฺ์ แก่พระอรหันต์ผู้ได้สดับเสียงดัง ว่า “ขอจงให้แก่กรรมก่อนเกิด, ขอจงแบ่งให้แก่พระอุปัชฌาย์ของกรรมก่อนเกิด’ เป็นต้น ในสถานที่ที่พระภิกษุทั้งหลายแบ่งโภชนะกันฉันเป็นต้น แล้วยินดีอยู่ว่า “ตณหา คือความละโมภเห็นปานฉะนี้ เราละได้แล้วหนอ” ดังนี้ เป็นต้น.

- ย่อมเป็นไปในคันธารมณฺ์ แก่พระอรหันต์ ในเวลาที่บูชาเจดีย์ด้วยของหอม หรือด้วยดอกไม้ แล้วยินดีอยู่ว่า “เราบูชาพระผู้มีพระภาคด้วยวัตถุที่มีกลิ่นหอมเห็นปานฉะนี้หนอ” ดังนี้ เป็นต้น.

- ย่อมเป็นไปในรสารมณฺ์ แก่พระอรหันต์ ในเวลาที่แบ่งปันบิณฑบาตที่ถึงพร้อมด้วยรส. แล้วฉันพร้อมกันกับเพื่อนผู้ประพาศิพรหมจรรย์ แล้วยินดีอยู่ว่า “สารณียธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน) เราประพาศิได้เต็ม ไม่บกพร่องหนอ” ดังนี้ เป็นต้น.

- ย่อมเป็นไปในโณฐฐัพพารมณฺ์ แก่พระอรหันต์ ในเวลาที่ทำอภิสมาจาริก-วัตร มีอาคันตุกวัตรเป็นต้น ให้เต็ม แล้วยินดีอยู่ว่า “เราได้ทำวัตรใหญ่วัตรน้อยที่ต้องทำด้วยกายให้ได้เต็มอยู่หนอ” ดังนี้ เป็นต้น.

- ย่อมเป็นไปในธัมมารมณฺ์ เหมือนอย่างคราวที่พระพุทธเจ้าทรงทราบด้วยพระอนาคตังสญาณว่า อีก ๓ วัน นับแต่วันนี้ไป พ้อคำผู้นี้จักทำกาละ แล้วบังเกิดในนรก แล้วทรงกระทำการแยมพระโอบุสฺสฺ, หรือเหมือนอย่างคราวที่ทรงทราบว่าต่อไปภายภาคหน้า พระเทวทัตจักสำเร็จพระปัจเจกโพธิญาณ เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่า อัญญิสสระ ด้วยพระอนาคตังสญาณ แล้วทรงกระทำความยิ้มแยมให้ปรากฏ เป็นต้น.

ก็จิตของพระอรหันต์ที่ทำความยิ้มแยมให้ปรากฏนี้ แม้ที่เป็นจิตดวงอื่น ไม่ใช่จิตดวงนี้ ก็มีอยู่ ซึ่งจิตเหล่านั้น ล้วนเป็นสเหตุกจิต ทำความยิ้มแยมให้ปรากฏได้โดยประการปกติ เหมือนอย่างคนทั้งหลาย แต่ดวงนี้เป็นอเหตุกจิต แล.

มีคำทักท้วงว่า เว้นพระอรหันตสาวกทั้งหลายแล้ว กิริยาจิต (หสิตุปปาตะ) ซึ่งเป็นอเหตุกะ ปรากฏจากปัญญาพิจารณาดวงนี้ ควรจะเกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคได้หรือไม่ขัดแย้งกับคำที่ว่า “การกระทำทางกายทุกอย่างของพระผู้มีพระภาค พุทธเจ้า ผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม ๓ ประการเหล่านี้ คือ พระบุพเพนิวาสานุสติญาณ พระอนาคตังสญาณ และพระสัพพัญญุตญาณ มีพระญาณออกหน้า ผันแปรไปตามพระญาณ” ดังนี้ หรือไร? เฉลยว่า ไม่ขัดแย้งหรอก การทำความยิ้มแยมของพระผู้มีพระภาค แม้ว่าเป็นไปด้วยหสิตุปปาตจิตอันเป็นอเหตุกะ ก็นับว่า ผันแปรไปตามพระญาณนั้นแหละ คือ พระบุพเพนิวาสญาณเป็นต้นเหล่านี้ เกิดขึ้นก่อนแล้วจิตดวงนี้ก็เกิดขึ้นติดตามมา เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ไม่ขัดแย้งกับพระบาลีอะไรๆ

ถ้ายังคงยืนยันด้วยเหตุผลที่ยกมาทักท้วงนี้อยู่อีก อเหตุกจิตดวงอื่น ที่เป็นสมุฏฐานให้กายขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวได้ (คือมโนทวาราวชชนจิต) ก็ไม่อาจจะมีแก่พระผู้มีพระภาคได้ด้วยเช่นเดียวกัน. ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ บัณฑิตจึงพึงเห็นว่า ทางปัญญาทวาร จิตดวงนี้มีเพียงการเกิดโสมนัสเท่านั้น ยังไม่อาจทำความยิ้มแย้มให้ปรากฏได้ เพราะจิตทางปัญญาทวารมีกำลังทราม ไม่อาจทำกายวิญญูติ (รูปธรรมที่เป็นเหตุให้กายขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวตามความประสงค์) ให้บังเกิดได้ เฉพาะคราวที่เป็นไปทางมโนทวารนั้นเทียว เป็นธรรมชาติมีกำลัง สามารถทำความยิ้มแย้มให้ปรากฏได้ พึงทราบความเป็นไปแห่งหสิตุปปาทจิต ตามประการดังกล่าวมานี้ แล.

เป็นอันว่า อเหตุกจิตมี ๑๘ ดวง แม้โดยอาการทั้งปวง คือ เป็นอกุศลวิบาก ๗ กุศลวิบาก ๘ กิริยา ๓ ตามประการดังกล่าวมานี้.

คาถาสังคหะ, สรุปร้อยอเหตุกจิต ๑๘ ดวง

ท่านอาจารย์ประสงค์จะสรุปร้อยบรรดาอเหตุกจิตทั้งหลายที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น จึงผูกคำเป็นคาถาประพันธ์ ว่า :-

สตตาทกุศลปากานิ	ปุลฺลปากานิ อฏฺฐธา
กิริยาจิตตานิ ตินฺนิติ	อฏฺฐารส อเหตุกา

แปลว่า : อเหตุกจิตตูปบาท มี ๑๘ ดวง คือ อกุศลวิบาก ๗ ดวง กุศลวิบาก ๘ ดวง กิริยาจิต ๓ ดวง

ดังนี้ ฉะนั้นแล.

จบเนื้อความเกี่ยวกับอเหตุกจิต ๑๘ ดวง

โสภณจิต ๕๙ ดวง

ท่านอาจารย์ ครั้นได้แสดงจิต ๓๐ ถ้วน คือ อกุศล ๑๒ และอเหตุกจิต ๑๘ แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงจิตที่นอกเหนือไปจากจิต ๓๐ ดวงเหล่านั้น โดยตั้งชื่อเรียกเสมอเหมือนกันว่า “โสภณะ” จึงกล่าวคำเป็นคาถา ว่า :-

ปาปาเหตุกมุตตานิ	โสภณานิติ วุจฺจเร
เอกฺกนสฺสุจฺจิตตานิ	อถกนวุตฺตีปิ วา

แปลว่า: จิตที่พ้นจากปาปจิต (อกุศลจิต) และจากอเหตุกจิต มี ๕๙ ดวง หรือแม้ ๙๑ ดวง เรียกว่า โสภณจิต ดังนี้.

คำอธิบายคาถาสังคหะ

ความว่า จิตโดยยังบุคคลผู้เป็นที่อาศัยของตนให้ถึงทุกข์ มีทุกข์ในอบาย เป็นต้น จิตนั้นเรียกว่า ปาปจิต ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวงนั่นเอง. จิตใดไม่มีการประกอบร่วมนั้นกับเหตุทั้งหลาย มีโลภะ เป็นต้น ตามประการที่กล่าวแล้ว จิตนั้นเรียกว่า อเหตุกจิต ได้แก่ อเหตุกจิต ๑๘ ดวงที่ได้กล่าวแล้วนั่นเอง. จิตที่เรียกว่า โสภณจิต นี้ เป็นจิตที่ไม่มีชาติเป็นอกุศล และล้วนเป็นจิตที่ประกอบร่วมนั้นกับเหตุ. โสภณจิตนี้มี ๕๙ ดวง คือ กามาวจรจิตที่เหลือทั้งหมด ๒๔ ดวง, มหัคคตจิต ๒๗ ดวง และโลกุตตรจิต ๘ ดวง, หรือจะว่ามี ๙๑ ดวงก็ได้ โดยกระทำโลกุตตรจิต ๘ ดวง แต่ละดวงให้เป็น ๕ ดวง ตามความประกอบร่วมนั้นกับฌาน ๕ มีปฐมฌาน เป็นต้น เพราะโลกุตตรจิตที่ไม่เป็นไปร่วมนั้นกับฌานทั้งหลาย มีปฐมฌาน เป็นต้น นั้น ไม่มี เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะได้โลกุตตรจิตที่ประกอบร่วมนั้นกับปฐมฌาน ๘ ดวง ที่ประกอบกันกับหุตติยฌาน เป็นต้น อย่างละ ๘ ดวง รวมเป็นโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง.

โสภณจิตนี้ ว่าโดยชาติ มี ๒ เท่านั้น คือ กุศล และอัพยาตะ, หรือว่ามี ๓ โดยแตกอัพยาตะเป็น ๒ คือ วิบาก และกิริยา. จิตเหล่านี้ เรียกว่า โสภณจิต ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ :-

ในบรรดาจิต ๕๙ ดวงเหล่านี้ จิตพวกที่มีชาติเป็นกุศล ชื่อว่าโสภณจิต เพราะเป็นจิตที่นำมาซึ่งคุณที่ติงาม ความว่า บรรดาคุณที่ติงาม กล่าวคือ การกระทำที่ติงามทั้งหลาย มีทาน ศีล เป็นต้น สำเร็จได้ บังเกิดได้ เกิดขึ้นได้ เพราะกุศลจิตเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น กุศลจิตเหล่านี้จึงชื่อว่าโสภณจิต.

จิตพวกที่มีชาติเป็นวิบาก ชื่อว่าโสภณจิต เพราะความที่มีจิตอันนำมาซึ่งคุณที่ติงามนั้นเป็นเหตุ คือ มีกุศลจิตเหล่านั้นเป็นเหตุนั่นเอง.

จิตพวกที่มีชาติเป็นกิริยา ชื่อว่าโสภณจิต เพราะสักว่าเป็นจิตที่ประกอบกับเหตุอันหาโทษมิได้ มีอโลภเหตุ เป็นต้น.

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง

ต่อไปนี้ ท่านอาจารย์จັกกกล่าวโสภณจิต มีกุศลจิตเป็นต้นเหล่านี้ ไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยเริ่มต้นด้วยกามาวจรกุศลจิตก่อน ด้วย เนื้อความสังคหะ ดังต่อไปนี้ คือ:

จิตเหล่านี้ คือ :

โสมนัสสสหนคตํ ฅาณสมุပ္ปยุตตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหนคตด้วยโสมนัสเวทนา สัมปยุตกับฅญาณ เป็นอสงฺขาริกดวงหนึ่ง เป็นสสงฺขาริกดวงหนึ่ง. (๑, ๒)

โสมนัสสสหนคตํ ฅาณวิပ္ปยุตตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหนคตด้วยโสมนัสเวทนา วิပ္ปยุตจากฅญาณ เป็นอสงฺขาริกดวงหนึ่ง เป็นสสงฺขาริกดวงหนึ่ง. (๓, ๔)

อุเปกฺขาสหนคตํ ฅาณสมุပ္ปยุตตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหนคตด้วยอุเบกขาเวทนา สัมปยุตกับฅญาณ เป็นอสงฺขาริกดวงหนึ่ง เป็นสสงฺขาริกดวงหนึ่ง. (๕, ๖)

อุเปกฺขาสหนคตํ ฅาณวิပ္ปยุตตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหนคตด้วยอุเบกขาเวทนา วิပ္ปยุตจากฅญาณ เป็นอสงฺขาริกดวงหนึ่ง เป็นสสงฺขาริกดวงหนึ่ง. (๗, ๘)

ดังนี้. ทั้ง ๘ ดวง ชื่อว่า สเหตุกกามาวจรกุศลจิต - กามาวจรกุศลจิตอันมีเหตุ.

อธิบายสเหตุกกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง

ท่านอาจารย์ยกกุศลจิตขึ้นแสดงก่อน เพราะแต่ละภูมิ มีกามาวจรภูมิเป็นต้น ก็มีกุศลนั้นแหละ เป็นเบื้องต้น โดยลำดับแห่งเทศนา. บัณชิตพึงทราบความหมายของคำที่ปรากฏอยู่ในชื่อของจิตทั้ง ๘ ดวงเหล่านั้น ดังต่อไปนี้.

ในคำว่า สหนคตด้วยโสมนัสเวทนา นี้ พึงทราบความหมายและคำอธิบายของคำว่า “สหนคต”, และคำว่า “โสมนัสเวทนา” ตามประการที่ได้กล่าวแล้วใน โลกมูลจิต ๘ ดวงนั้นเทียว ต่างกันแต่เพียงเท่านี้ว่า นั้นเป็นอกุศล แต่นี้เป็นกุศล.

ถึงกระนั้น เพราะเหตุที่เป็นกุศล โสมนัสเวทนาในกุศลจิต ๔ ดวงนี้ จะได้บังเกิด จากเหตุเดียวกันกับโสมนัสเวทนาในอกุศล เสียทีเดียวก็หาไม่.

เหตุเกิดขึ้นแห่งโสมนัสเวทนา

บัณฑิตพึงทราบถึงเหตุเกิดขึ้นแห่งโสมนัสเวทนา ในกุศลจิต ๔ ดวงเหล่านี้ อย่างนี้ว่า :-

พลวสทุธา - ศรัทธาที่มีกำลัง คือ ศรัทธาที่เกิดกำลัง โดยเกี่ยวกับมีการ พิจารณาว่า “เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ที่มีโอกาสได้กระทำบุญ มี ทานเป็นต้น เช่นนี้” ดังนี้ เป็นต้น.

ทสฺสนสมฺปตฺติ - ความถึงพร้อมแห่งทสฺสนะ ชื่อว่า ความถึงพร้อมแห่ง ทสฺสนะ หรือทสฺสนสมฺปตฺติ เป็นชื่อของสัมมาทิฏฐินั่นเอง ที่เป็นไปในขณะกระทำ บุญทั้งหลาย โดยนัยว่า “ทานที่บุคคลให้ ย่อมมีผลแน่” ดังนี้ เป็นต้น ไม่มีความ เคลือบแคลงใจในการกระทำ โดยนัยว่า “มีผลแน่หรือหนอ หรือว่าไม่มีหนอ” ดังนี้ เป็นต้น.

ปจฺจยปฏิคฺคาหกาทิสฺมปตฺติ - ความถึงพร้อมแห่งปัจจัยและบุคคลผู้รับปัจจัย เป็นต้น คือความถึงพร้อมแห่งปัจจัย ๔ มีอาหาร เป็นต้น อันล้วนแต่เป็นของ ประณีตและมีพร้อมมูล ไม่ขาดตกบกพร่อง สมตามที่ปรารถนา ทั้งบุคคลผู้จะรับ เอาปัจจัยนั้น ก็เป็นบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยศีลและวัตร มีความสำรวมอิริยาบถ น่า เลื่อมใส น่าเคารพ น่าบูชา เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น.

ด้วยคำว่า “เป็นต้น” รวมเอาความถึงพร้อมแห่งเทศะ คือสถานที่ที่ใช้ กระทำบุญ, ความถึงพร้อมแห่งกาล คือเวลาที่พร้อมจะทำบุญได้สะดวก, ความ ถึงพร้อมแห่งมิตร คือกัลยาณมิตรผู้คอยแนะนำอิฏฐารมณ, ความเป็นผู้มีปฏิสนธิ จิตสหระตด้วยโสมนัส, ความเป็นคนไม่ลึกลับ, การพิจารณาเห็นอนิสงส์ของบุญ อยู่บ่อยๆ ว่าบุญทั้งหลาย ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อมนุษย์สมบัติ เพื่อสวรรค์สมบัติ หรือเพื่อนิพพานสมบัติ เป็นต้น. โสมนัสเวทนาในกุศลจิต ๔ ดวงเหล่านี้ อาศัย เหตุ มีประการดังกล่าวมานี้ เกิดขึ้น. จิต ๔ ดวงเหล่านี้ สหระตด้วยโสมนัส- เวทนา นั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **โสมนัสสสสหคตฺ**.

คำว่า **สัมปยุตกับญาณ** พึงทราบคำว่า “สัมปยุต” ตามประการที่ได้กล่าว แล้วในอกุศลจิตนั้นเทียว. ส่วนคำว่า “ญาณ” ได้แก่ปัญญาอันเอง. ธรรมชาตินี้

ชื่อว่าปัญญา ก็เพราะอรรถว่า รู้โดยประการทั้งหลาย. ปัญญานั้นนั่นแหละ ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่า รู้ คือแทงตลอดตามสมควรแก่สภาวะ. กุศลจิตเหล่านี้เป็นธรรมชาติที่สัมปยุตกับญาณ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ญาณสัมปยุตต์.

เหตุแห่งความเป็นจิตที่สัมปยุตกับญาณ

ก็ บัณฑิตพึงทราบเหตุแห่งความเป็นจิตที่สัมปยุตกับญาณ อย่างนี้ว่า ได้แก่ ปัญญาสวัตตินิกกมฺม - กรรมที่เป็นไปพร้อมกับปัญญา ได้แก่ กรรมที่ทำได้ด้วยปัญญานั้นเอง กล่าวคือ ในเวลาที่ทำกรรมดีทั้งหลาย มีทานเป็นต้น ย่อมเป็นผู้มีปกติพิจารณาถึงความเป็นกรรมที่ควรทำ โดยเกี่ยวกับความมีแต่คุณอย่างเดียวหาโทษมิได้, เป็นการกระทำที่บัณฑิตสรรเสริญ หรือพิจารณาเห็นอนิสงส์ของการกระทำ โดยเกี่ยวกับว่า นำมาแต่ประโยชน์ในโลกนี้บ้าง ในโลกหน้าบ้าง หรือแม้แต่ประโยชน์อย่างยิ่ง ตามสมควร เป็นต้น. กุศลจิตที่เกิดขึ้นในเวลานั้น ย่อมเป็นจิตที่ประกอบกับญาณ โดยมาก.

อุพฺยาปชฺชโลภูปปตฺติ - การเข้าถึงโลกอันหาความเบียดเบียนมิได้ ได้แก่ การเข้าถึงรูปภพ เพราะในรูปภพนั้น ปัจจัย มีอารมณ์ อุด (สภาพความเย็น ความร้อน) เป็นต้น ที่เป็นเสี้ยนหนามของปัญญา มีน้อย ส่วนปัจจัยที่เกื้อกูลแก่ปัญญามีมาก ปัญญามีโอกาสเกิดขึ้นได้โดยมาก แม้จุดจากพรหมโลกนั้น มาปฏิสนธิในเทวโลกหรือมนุษย์โลก กุศลจิตประเภทนี้ ก็ยังบังเกิดได้โดยง่ายในอารมณ์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งความคุ้นเคยที่ได้สั่งสมมาในภวก่อน.

อินฺทริยปริปาโก - ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ ก็ชื่อว่าอินทรีย์ ในที่นี้ หมายถึงเอาปัญญา ความว่า อินทรีย์คือปัญญานี้ ก็เป็นเหตุแห่งความเป็นจิตที่สัมปยุตกับญาณประการหนึ่ง. จริงอย่างนั้น ในระยะเวลา ๑๐๐ ปีที่เป็นอายุกับ^๑ นั้น ท่านแบ่งเป็น ๑๐ ส่วน ส่วนละ ๑๐ ปี โดยกำหนดไว้ว่า ระยะเวลา ๑๐ ปีที่เป็นส่วนแรกนั้น เรียกว่า “ชิตทาทสกะ” เพราะเป็นช่วง ๑๐ ปีที่เอาแต่เล่นชุกชอน อย่างนี้เป็นต้น. ก็ระยะ ๑๐ ปี อันเป็นส่วนที่ ๕ นั้น ท่านเรียกว่า “ปัญญาทสกะ”

๑ อายุกับ คือข้อกำหนดอายุเฉลี่ยของมนุษย์ในสมัยนั้นๆ ในสมัยพุทธกาล ท่านกล่าวว่า อายุกับของมนุษย์ในชมพูทวีปนั้น มีประมาณ ๑๐๐ ปี.

เพราะเป็นช่วง ๑๐ ปีที่มีปัญญาแกว่งรอบ คือเกิดได้ง่ายกว่าคราวอื่น. ท่านกล่าวว่า ผู้ที่มีอายุระหว่างนี้ คือเกินแต่ ๔๐ ปี จนถึง ๕๐ ปี แม้ปกติก่อนหน้านี้ จะได้ชื่อว่าเป็นคนทึบ คนเขลา เอาแต่ไม่รู้ พอมาถึงระยะนี้ เขาจะเกิดสำเหนียก ในอันจะรู้ จะเข้าใจสิ่งต่างๆ ขึ้นมาบ้างสักหน่อยหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ สำหรับคนที่ฉลาด รอบรู้อยู่แล้วตามปกติ ก็ไม่ต้องมีคำพูดอะไรๆ กล่าวถึง. รวมความว่า เพราะได้สมัยที่มีปัญญาแกว่งรอบเป็นปัจจัย กุศลจิตที่ประกอบกับญาณ ย่อมมี โอกาสเป็นไปง่าย.

กิลสทรรภาโว - ความเป็นผู้ไกลจากกิเลส พึงทราบว่ แม้ความเป็นผู้ไกล จากกิเลสด้วยอำนาจแห่งการเจริญสมณะ หรือวิปัสสนา ก็เป็นเหตุแห่งความเป็น จิตที่สัมปยุตกับญาณได้เหมือนกัน เพราะสมณะหรือวิปัสสนาที่เกิดขึ้น ย่อมกำจัด กิเลสที่เป็นข้าศึกของปัญญา ที่คอยทำปัญญาให้ทุรพล ให้ราบคาบไป ตามสมควร แก่อาณูภาพ ปัญญาย่อมมีโอกาสเกิดขึ้นได้ง่าย โดยอาศัยภาวะนี้.

อนึ่ง **แม้ความเป็นผู้มีปฏิสนธิจิตประกอบด้วยเหตุ ๓** คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ก็จัดว่าเป็นเหตุอีกประการหนึ่ง ที่ทำให้จิตสัมปยุตกับญาณนี้得有 โอกาสเกิดขึ้น. จริงอย่างนั้น ผู้ต้องการเจริญอิกุศล (กุศลที่ยิ่งกว่ากุศลธรรมดา) คือสมณะ หรือวิปัสสนา การเจริญอิกุศลของเขา ย่อมสำเร็จได้ หมายความว่า ฌานบังเกิดได้ มรรคบังเกิดได้ ก็ต่อเมื่อพร้อมเพรียงด้วยธรรมทั้งหลายอันเป็น ปัจจัย เช่นว่า ในภพก่อน ได้สั่งสมบุญญาธิการในสมณะ หรือในวิปัสสนามาแล้ว เป็นอย่างดี เป็นต้น ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยเหล่านั้น ความเป็นผู้มี ปฏิสนธิจิตประกอบด้วยเหตุ ๓ ก็เป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งในชาติปัจจุบัน เพราะ เหตุไร? เพราะเหตุว่า อันการจะเจริญอิกุศลให้สำเร็จได้ด้วยดีนั้น ต้องอาศัย ปัญญาเป็นอย่างยิ่ง ขาดไม่ได้ ซึ่งปัญญานี้ จะบังเกิดอยู่ได้บ่อยๆ และเจริญ เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ขึ้นไป ทำให้ก้าวหน้าไปจนบรรลุถึงผลที่ต้องการได้ ก็เพราะความ ที่พระโยคาวจรเป็นผู้มีปฏิสนธิเข้มแข็ง คือประกอบด้วยเหตุ ๓ นั้นแล อย่างนี้ เป็นต้น. ด้วยคำว่า “เป็นต้น” ยังมีการสงเคราะห์เอาเหตุทั้งหลาย มีกัลยาณมิตร โยนิโสมนสิการ เป็นต้น.

บัณฑิตพึงทราบเหตุเกิดขึ้นแห่งความเป็นจิตที่สัมปยุตกับญาณ ตาม ประการดังกล่าวมานี้เกิด.

ส่วนคำว่า **วิปยุตจากญาณ** ความว่า กุศลจิตดวงนั้น ๆ จะเป็นธรรมชาติที่ สหระคตด้วยโสมนัสเวทนาก็ตาม สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาก็ตาม ได้ชื่อว่า **ญาณ-วิปยุตต์ - วิปยุตจากญาณ** ก็เพราะความที่ปราศจากญาณ คือไม่ประกอบด้วย ญาณ เพราะมีความบกพร่องแห่งเหตุของญาณ มีกรรมที่เป็นไปพร้อมกันกับ ปัญญาเป็นต้น ดังได้กล่าวแล้วนั้น.

อนึ่ง การงานที่ทำอยู่บ่อย ๆ ครั้งแรก ๆ ย่อมสำเร็จด้วยดี เพราะอาศัย ปัญญา, ครั้งหลัง ๆ ย่อมสำเร็จได้แม้ไม่ต้องอาศัยปัญญา เหตุเพราะมีความ คุ่นเคยดีแล้ว ดูจกการสาธยาย (สวด) พระบาลี ที่ครั้งแรก ๆ ต้องใช้ปัญญาพิจารณา อรรถ พิจารณาธรรม ไปในขณะที่สวดนั้น ครั้งหลัง ๆ อรรถและธรรมย่อมปรากฏ เองโดยไม่ต้องมีการใช้ปัญญาพิจารณา เหตุเพราะเกิดความคุ่นเคยดีแล้วฉะนั้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงพึงทราบว่าเป็นอารมณ์แม้ที่เคยเกิดปัญญา จิตก็ย่อม เป็นไป เป็นธรรมชาติที่วิปยุตจากญาณได้ในคราวต่อมา ด้วยอำนาจความคุ่นเคย ตามประการดังกล่าวมานี้เกิด.

ส่วนคำว่า **อุเปกขาสหคต - สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา** นี้ บัณฑิตพึงทราบ ความหมายของคำตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นเทียว ส่วนเหตุเกิดขึ้นแห่งอุเบกขา- เวทนานั้น พึงทราบโดยปริยายตรงข้ามกับเหตุแห่งโสมนัสเวทนา ที่ได้กล่าวแล้ว เช่นว่า **ศรัทธาที่ไม่มีกำลัง** เป็นต้น อนึ่ง แม้ **มัชฌิมาตารมณ** คือ อารมณ์ปาน กลาง ไม่น่าปรารถนานัก, แม้ **ความเป็นผู้มีปกติลึกซึ้ง** กล่าวคือ มากด้วยการ ไคร่ครวญก่อนทำ, แม้ **ความเป็นผู้มีปฏิสนธิจิตสหระคตด้วยอุเบกขา** เป็นต้น ก็พึง นำเข้ามาผนวกว่า เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาเวทนาในที่นี้ ได้. อุเบกขาเวทนาใน กุศลจิต ๔ ดวงเหล่านี้ อาศัยเหตุมีประการดังกล่าวมานี้ เกิดขึ้น. กุศลจิต ๔ ดวง เหล่านี้ สหระคตกับอุเบกขาเวทนานั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อุเปกขาสหคต**.

ส่วนคำว่า **อสังขาริก, สสังขาริก - เป็นอสังขาริก, เป็นสสังขาริก** บัณฑิต พึงทราบความหมายของคำตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในอกุศลจิตนั้นเทียว.

พึงทราบ **เหตุแห่งความเป็นอสังขาริก** ในอริการแห่งกุศล อย่างนี้ว่า - **กาย และจิตที่มีสมรรถภาพ** คือเข้มแข็ง กระปรี้กระเปร่า เพราะได้รับสัปปายะธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความสะดวกสบาย) ทั้งหลาย กล่าวคือ ได้ที่อยู่ที่เป็นสัปปายะ ได้อาหารที่เป็นสัปปายะ ได้อุตุที่เป็นสัปปายะ เป็นต้น นั่นเอง เป็นเหตุแห่งความ

เป็นอสังขาริก. จริงอย่างนั้น บุคคลผู้มีกายและจิตที่มีสมรรถภาพ เพราะได้สัปปาย-
ธรรมทั้งหลาย เมื่อถึงคราวทำบุญทั้งหลาย มีทานเป็นต้น ส่วนมากจะเป็นผู้
ชวนชวายเป็นการบุญนั่นเองทีเดียว ไม่ต้องอาศัยผู้อื่นคอยกระตุ้นชักชวนเลย.

อีกอย่างหนึ่ง การได้สร้างความคุ้นเคยไว้ในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย มีทาน
เป็นต้น กล่าวคือ สั่งสมมาจนเคยชินในบุญเหล่านั้น แม้ในภพก่อน ก็จัดว่าเป็น
เหตุแห่งความเป็นอสังขาริก เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า เมื่อทำอยู่บ่อยๆ ก็
ย่อมทำให้ตนเป็นผู้มีอัธยาศัย มีใจน้อมไป โอนไป เจื่อมไป ลาดไป ในอันที่จะได้
ทำกรรมที่เป็นเช่นนั้นอีก เป็นปกติ เมื่อถึงคราวจะได้กระทำบุญนั้นๆ อีก แม้ไม่มี
ผู้มาชักชวน ก็ย่อมเป็นผู้ยินดีกระทำเองทีเดียว.

ส่วน เหตุแห่งความเป็นสังขาริก พึงทราบโดยปริยายตรงข้ามกับเหตุแห่ง
ความเป็นอสังขาริก ตามที่กล่าวแล้วนั้น เกิด.

ต่อไปนี้เป็นนิทสสนะ แสดง อาการที่เกิดขึ้นแห่งกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง
เหล่านี้.

พึงทราบ อาการที่เกิดขึ้นแห่งกามาวจรกุศลจิตเหล่านี้ ดังต่อไปนี้ :-

ในเวลาใด บุคคลเป็นผู้ร่ำเริงบันเทิง เพราะได้เหตุแห่งโสมนัสเวทนา มี
ความถึงพร้อมแห่งไทยธรรม (ของที่ควรให้ มีปัจจัย ๔ เป็นต้น) และปฏิกาก (ผู้
รับไทยธรรม) เป็นต้น หรือแม้เหตุแห่งโสมนัสเวทนาอย่างอื่น ๆ มีสัมมาทิฏฐิอัน
เป็นไปโดยนัยว่า “ท่านที่บุคคลให้แล้ว ย่อมมีผล มีอานิสงส์” ดังนี้ เป็นต้น ออก
หน้าอยู่ มีจิตไม่ท้อแท้ ไม่คร้านอยู่ จึงไม่ต้องมีผู้อื่นกระตุ้นชักชวนกระทำบุญทั้ง
หลาย มีทานเป็นต้น ในเวลานั้น กุศลจิตของเขา ย่อมเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วย
โสมนัสเวทนา สัมปยุตกับญาณ และเป็นอสังขาริก.

ก็คำว่า บุคคลเป็นผู้ร่ำเริงบันเทิง เป็นคำแสดงถึงความเป็นจิตที่สหระคตด้วย
โสมนัสเวทนา.

คำว่า มีสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ออกหน้าอยู่ เป็นคำที่แสดงถึงความเป็นจิตที่
สัมปยุตกับญาณ. ก็ ญาณ ท่านเรียกว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า เป็นความ
เห็นชอบ คือเห็นถูกต้อง ตรงตามสภาวะ ไม่วิปริต.

ส่วน คำว่า จึงไม่ต้องมีผู้อื่นมากระตุ้นชักชวน เป็นคำแสดงถึงความเป็น
อสังขาริก ฉะนี้แล. ที่กล่าวมานี้ เป็นนิทสสนะ แสดงอาการที่เกิดขึ้นแห่งจิตดวง
ที่ ๑.

ส่วนว่า ในเวลาใด บุคคลเป็นผู้รำเริงบันเทิง ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นและ มีสัมมาทิฏฐีออกหน้า แต่ว่ามีใจท้อแท้ ไม่เข้มแข็งอยู่ ด้วยอำนาจแห่งความเป็น ผู้สละได้ไม่พ้น สละได้ไม่ขาด กล่าวคือ ยังมีจิตอาลัย เสียหายในไทยธรรมที่จะ ให้นั้นอยู่ เป็นต้น เมื่อผู้อื่นคอยกระตุ้นชักชวนนั้นเที่ยว จึงกระทำบุญนั้นๆ ใน เวลานั้น กุศลจิตของเขา ย่อมเป็นอย่างดวงที่ ๑ นั้นแหละ คือสหระคตด้วยโสมนัส- เวทนา สัมปยุตกับญาณ ต่างแต่เป็นสสังขาริก เพราะคำว่า เมื่อผู้อื่นคอยกระตุ้น ชักชวน เป็นคำที่แสดงถึงความเป็นสสังขาริก. ที่ว่ามานี้ เป็นนิทสสนะ แสดงอาการ ที่เกิดขึ้นแห่งจิตดวงที่ ๒.

ส่วนว่า ในเวลาใด พวกเด็กอ่อนผู้เกิดความคุ้นเคยในการบุญ เพราะได้เห็น การปฏิบัติชอบของชนผู้เป็นญาติอยู่บ่อยๆ ก็หมายรู้ว่า สิ่งนี้เป็นความดีที่คนทั้งหลาย นิยมทำ พอพบเห็นภิกษุทั้งหลายเข้า ก็เกิดโสมนัส แม้ไม่มีผู้ใหญ่คอยกระตุ้น ชักชวนอยู่ ก็ถวายของที่มีอยู่ในมือไปโดยเร็วบ้าง ไหว้บ้าง ในเวลานั้น กุศลจิต ของเด็กอ่อนเหล่านั้น ชื่อว่าสหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณเป็นอสสังขาริก. ก็คำว่า พวกเด็กอ่อน ฯลฯ ก็หมายรู้ว่า สิ่งนี้เป็นความดีที่คนทั้งหลายนิยมทำ เป็นคำแสดงถึงความเป็นจิตที่วิปยุตจากญาณ เพราะเด็กอ่อนเป็นผู้ไม่รู้ได้ยงสา สักว่าทำไปตามผู้ใหญ่เท่านั้น มิได้มีปัญญาในอันพิจารณาถึงเหตุผลที่ควรทำบุญ ครั้งนั้นๆ. ฟังทราบว่าการที่กล่าวถึงเด็กอ่อน เป็นเพียงแสดงตัวอย่างให้เห็นชัด และเข้าใจง่าย มิได้หมายความว่า จิตดวงนี้ จักไม่เกิดแก่ผู้ใหญ่ผู้รู้ได้ยงสา. ที่ กล่าวมานี้ เป็นนิทสสนะ แสดงอาการที่เกิดขึ้นแห่งจิตดวงที่ ๓.

ส่วนว่า ในเวลาใด พวกเด็กอ่อน แม้พบเห็นภิกษุทั้งหลาย แล้วเกิดโสมนัส แต่เกิดมีจิตใจท้อแท้ไป ไม่เข้มแข็ง ต้องถูกพวกญาติกระตุ้นชักชวนอยู่ ว่า “เจ้า จงถวาย, เจ้าจงไหว้” ดังนี้ จึงปฏิบัติตามนั้น ในเวลานั้น กุศลจิตของเด็กอ่อน เหล่านั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยโสมนัสวิปยุตจากญาณ เป็นสสังขาริก. ความว่า เป็นจิตดวงที่ ๔.

ส่วนว่า ในเวลาใด บุคคลเป็นผู้ปราศจากโสมนัส ในวาระทั้ง ๔ ที่ได้กล่าว แล้ว เพราะไม่มีเหตุแห่งโสมนัสทั้งหลาย มีความถึงพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิภาณ เป็นต้น แต่มีความเป็นไปนอกนี้ เหมือนอย่างที่ได้กล่าวแล้วในจิต ๔ ดวงแรก ใน

เวลานั้น จิต ๔ ดวงที่เหลือ ตามลำดับ ซึ่งล้วนสหระตด้วยอุเบกขาเวทนา ย่อมเกิดขึ้น แล.

พึงทราบว่า กามาวจรกุศลจิต จำแนกได้เป็น ๘ ดวง ด้วยอำนาจแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร โดยนัยเดียวกันกับโลภมูลจิต ที่จำแนกเป็น ๘ ดวง ด้วยอำนาจแห่งเวทนา ทิฏฐิ และสังขาร นั้นเทียว.

บทว่า **อฏฐปิ** ที่แปลว่า “ทั้ง ๘ ดวง” นั้น พึงทราบว่า **ปิ-ศัพท์** ท่านอาจารย์ประมวลความมิได้หลายดวงแห่งกุศลจิตนี้ ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยา-วัตถุ ๑๐ เป็นต้น.

ต่อไปนี้เป็น **วิธีนับกามาวจรกุศลจิตได้มากกว่า ๘ ดวง**

จริงอย่างนั้น ท่านโบราณจารย์ทั้งหลาย ได้กล่าวไว้เป็นคาถาประพันธ์ว่า -

กเมน ปุณฺณวตฺตฺถิ

โคจรธาติปติหิ จ

กมฺมหีนาทิตฺ เจว

คณฺเอย นยโกวิทฺ

แปลว่า: บัณฑิตผู้ฉลาดในนัย พึงนับกุศลจิต โดยบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย โดยอารมณ์ โดยอธิปดีธรรม โดยกรรม และโดยประเภทแห่งจิตอย่างเลว เป็นต้น ตามลำดับ เกิด.

ขยายความว่า กุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ที่แรก อาจนับเป็น ๘๐ ดวงก็ได้ โดยการแตกแต่ละดวงเป็น ๑๐ ดวง ตามบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อย่าง เพราะว่า บุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย ย่อมดำเนินไปด้วยอำนาจแห่งกุศลจิตเหล่านี้.

ก็ กรรม ๑๐ อย่าง มีทาน - การให้ เป็นต้น ชื่อว่า **บุญ** เพราะอรรถว่า ชำระจิตของตนให้หมดจด หรือเพราะอรรถว่า เป็นของควรทำให้เต็ม, ชื่อว่า **กิริยา** เพราะเป็นสิ่งที่ควรทำ และชื่อว่า **วัตถุ** เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งอานิสงส์นับเป็นร้อย เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **บุญกิริยาวัตถุ**, มี ๑๐ อย่าง คือ ทาน - การให้, การแบ่งปัน ๑, **ศีล** - ความงดเว้นจากความประพฤตินุสูล ๑, **ภาวนา** - การอบรมจิตทางสมณะ หรือทางวิปัสสนา ๑, **อปเจยนะ** - ความนอบน้อมต่อผู้ที่ควรนอบน้อม ๑, **เวยยาวัจจะ** - ความชวนชวายในกิจที่ชอบ ๑, **ปัตติทาน** - การให้กุศลที่ตนถึงแล้ว คืออุทิศกุศลที่ตนทำแก่ผู้อื่น ๑, **ปัตตานุโมทนา** - การอนุโมทนากุศลที่ผู้อื่นถึงแล้ว คือทำแล้ว ๑, **ธัมมสวนะ** - การฟังธรรม ๑, **ธัมม-**

เทศนา - การแสดงธรรม ๑, ทิฏฐสุขุกรรม - การทำความเห็นให้ตรง คือเกิดสัมมา-
ทิฏฐิ ๑ ดังนี้. นี้ เป็นเนื้อความสังเขปเกี่ยวกับบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ บัณฑิตพึง
ทราบความพิสดารในปริจเฉทที่ ๕ ต่อไปข้างหน้า เกิด. ในบรรดาบุญกิริยาวัตถุ
เหล่านี้ กุศลจิต ๘ ดวงที่เป็นไปเกี่ยวกับทาน ก็พวกหนึ่ง, ที่เป็นไปเกี่ยวกับศีล ก็
พวกหนึ่ง อย่างนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น เมื่อจะนับจำนวนกุศลจิตที่เป็นไปเกี่ยวกับ
บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ก็ย่อมนับได้เป็น ๘๐ ดวง แล.

อนึ่ง กุศลจิต ๘๐ ดวง โดยเกี่ยวกับบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เหล่านั้น นั้นแหละ
ย่อมเป็นไปในอารมณ ๖ มีรูปเป็นต้น เพราะว่า ในคราวที่ให้ทาน ถ้าในคราว
นั้นให้รูป (ภาพ) ก็ชื่อว่า มีรูปเป็นอารมณ ถ้าในคราวนั้นให้เสียง ก็ชื่อว่า มี
เสียงเป็นอารมณ อย่างนี้เป็นต้น แม้เกี่ยวกับบุญกิริยาวัตถุที่เหลือ มีศีลเป็นต้น
บัณฑิตก็พึงสงเคราะห์อารมณไปตามที่สมควร เช่นว่า เมื่องดเว้นการฆ่าสัตว์ ก็
ชื่อว่า มีธรรม (คือชีวิตของสัตว์) เป็นอารมณ อย่างนี้เป็นต้น แม้ความพิสดาร
เกี่ยวกับอารมณ ๖ และการสงเคราะห์อารมณของบุญกิริยาวัตถุเหล่านี้ จักมี
ปรากฏในปริจเฉทที่ ๕ นั้นแหละ เพราะฉะนั้น กุศลจิต ๘๐ ดวงเหล่านี้ เมื่อ
คูณ ๖ อันเป็นจำนวนอารมณแล้ว ก็ย่อมนับได้เป็น ๔๘๐ ดวง แล.

ส่วน เมื่อนำเอา อธิบัติธรรม เข้ามาเกี่ยวข้อง ก็ย่อมนับจำนวนกุศลจิต
เหล่านี้ได้มากยิ่งขึ้นไปอีก. จริงอย่างนั้น ธรรม ๔ อย่าง คือ จันทะ - ความ
พอใจใคร่จะทำ ๑, วิริยะ - ความเพียร ๑, จิต - จิตที่ฝึกไว้ในอารมณนั้น ๆ ๑,
วิมังสา - ความไตร่ตรองธรรมอันเป็นชื่อของปัญญา ๑ ท่านเรียกว่า อธิบัติ
เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ โดยเกี่ยวกับเป็นธุระออกหน้า ในอันจัดแจงให้ธรรมที่
เกิดร่วมกันกับตน ได้ชวนชวายเป็นกิจของตน ๆ จนกระทั่งประสพผลที่ประสงค์.
อธิบัติธรรมเหล่านี้ ย่อมมีอยู่ในกุศลจิตเหล่านี้ ก็แต่ว่า ในกุศลจิต ๔๘๐ ดวง
เหล่านั้น ย่อมมีพวกที่วิปยุตจากญาณอยู่ครั้งหนึ่ง คือ ๒๔๐ ดวง เมื่อแตก
ไปตามอธิบัติธรรม กุศลจิตพวกที่วิปยุตจากญาณเหล่านี้ ก็ย่อมมี ๗๒๐ ดวง
โดยเอาจำนวนจิต ๒๔๐ คูณด้วย ๓ ด้วยอำนาจแห่งอธิบัติธรรม ๓ อย่าง เว้น
วิมังสา อันเป็นชื่อของปัญญาเสีย เพราะปัญญาไม่มีอยู่ในจิตเหล่านี้. ส่วน กุศล-
จิต ๒๔๐ ดวงที่เหลือ อันเป็นพวกญาณสัมปยุต ย่อมมี ๙๖๐ ดวง โดยการเอา
จำนวน ๒๔๐ คูณด้วย ๔ ด้วยอำนาจแห่งอธิบัติธรรมทั้ง ๔. เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็

ยอมนับกุศลจิตเหล่านี้ ได้เป็น ๑,๖๘๐ ดวง แล.

กุศลจิต ๑,๖๘๐ ดวงเหล่านั้นนั้นแหละ เมื่อแตกไปตามกรรม ๓ อย่าง คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมแล้ว ก็ยอมนับได้เป็น ๕,๐๔๐ ดวง.

กุศลจิต ๕,๐๔๐ ดวงเหล่านั้นนั้นแหละ ที่เป็นอย่างเลว เกี่ยวกับว่ามีวิบาก น้อย หรือว่าเป็นไปในบุคคลผู้ปรารถนาบุญเพราะเห็นแก่ประโยชน์ในโลกนี้ ก็พวกหนึ่ง, ที่เป็นไปอย่างปานกลาง เกี่ยวกับว่ามีวิบากพอปานกลาง หรือเป็นไปในบุคคลผู้ปรารถนาบุญเพราะเห็นแก่ประโยชน์ในโลกหน้า ก็พวกหนึ่ง, ที่เป็นไปอย่าง ประณีต เกี่ยวกับว่ามีวิบากมาก หรือเป็นไปในบุคคลผู้ปรารถนาบุญเพราะเห็นแก่ ประโยชน์อย่างยิ่ง (พระนิพพาน) ก็พวกหนึ่ง เพราะฉะนั้น เมื่อคุณด้วย ๓ โดย เกี่ยวกับภาวะ ๓ มีภาวะที่เลวเป็นต้น กุศลจิตเหล่านี้ ก็มีถึง ๑๕,๑๒๐ ดวง ที่ เดียว.

บัณฑิตอาจนับจำนวนกุศลจิตได้มากกว่าที่กล่าวมานี้ โดยการแตกไป ตามกาล ๓ มือติดเป็นต้น หรือแม้ตามเครื่องจำแนกอย่างอื่น มีภพ ๓ เป็นต้น. แต่ถ้าจะว่าโดยขณะจิตแต่ละขณะ เกี่ยวกับว่า พอดีจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไป ก็ มีจิตดวงใหม่เกิดขึ้นสืบต่อ อย่างนี้แล้ว กุศลจิตเหล่านี้ ย่อมมีจำนวนหาประมาณ มิได้ บุคคลไม่อาจนับจำนวนได้เลย.

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงตัวอย่างแสดงให้เห็นการแตกจำนวนนับกุศลจิต ได้มากกว่า ๘ ดวง เพื่อให้ทราบว่า การแตกจำนวนเป็น ๘ ดวงนั้น เป็นเพียงนัย หนึ่งเท่านั้น มิได้เป็นการระบุจำนวนตายตัว ว่าจะต้องมี ๘ ดวงเท่านั้น โดย ประการทั้งปวง กุศลจิตนี้จะมีการแตกจำนวนมากเกินกว่านั้นก็ได้ แล้วแต่ว่าจะ นำเอาอะไรมาเป็นเครื่องจำแนกเพิ่ม ซึ่งบัณฑิตย่อมเข้าใจได้ตามนัยต่าง ๆ เท่าที่ ยกมาแสดงเป็นตัวอย่างนี้ เพราะฉะนั้น ก็ไม่ควรทำความยึดมั่นเกี่ยวกับจำนวน จนเกินไปนัก ก็แต่ว่า ท่านพระอนุรุทธาจารย์ กล่าวเฉพาะการจำแนกเป็น ๘ ดวง เท่านั้น เพราะท่านเห็นว่าเป็นการจำแนกจำนวนที่เหมาะสมแก่การจะเรียนรู้ กามาวจรกุศลจิตเหล่านี้ ได้โดยง่าย และไม่สับสน ส่วนการแตกจำนวนที่ยิ่งไป กว่านี้ ท่านประสงค์จะให้ทราบโดยนัย เช่นเดียวกับการแสดงจำนวนอกุศลจิตทั้ง หลายข้างต้นนั้นเทียว.

เหตุที่จิตเหล่านี้ได้ชื่อว่า “กุศล”

หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร จิตเหล่านี้จึงได้ชื่อว่า “กุศล” ดังนี้ไซ้ ก็จะเป็นอันถามถึงความหมายของคำว่า “กุศล” นั้นเอง. เพราะฉะนั้น ฟังทราบความหมายของคำว่า “กุศล” ดังต่อไปนี้

กุจฺฉิตฺเต ปาปธฺมฺเม สลยฺนตฺติติ กุสลานิ - ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ยังบาปธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นให้สิ้น. ความว่า จิต เหล่านี้ ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ยังบาปธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นให้สิ้น คือให้วันไหว, หรือทำให้สิ้น คือกำจัด, หรือทำให้สิ้น คือให้ปราศไป.

อีกอย่างหนึ่ง **กุจฺฉิตากาเรน สนฺदानเ สยฺนโต ปวตฺตนาโต กุสฺสงฺขาเต ปาก-ธฺมฺเม ลุณฺหนฺติ จินฺหฺตฺติติ กุสลานิ** - ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า บั่น คือตัดบาปธรรมทั้งหลายที่เรียกว่า “กุสะ” เหตุเพราะนอน คือเป็นไปในสันดาน โดยอาการที่บังเกิดขึ้นให้สิ้น.

อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยสภาวะ จิตเหล่านี้ ได้ชื่อว่า กุศล ก็เพราะมีผล มีวิบากเป็นสุข ฉะนั้นแล.

เหตุใกล้แห่งกุศลจิต

ในบรรดาจิตที่มีชาติต่างๆ กัน มีกุศลเป็นต้น เหล่านี้ นั้น บัณฑิตฟังทราบ ว่า เหตุใกล้แห่งกุศลจิต ก็อย่างหนึ่ง เหตุใกล้แห่งอกุศลจิตเป็นต้น ก็อย่างหนึ่ง.

ก็ อารมณฺ์ กิตฺติ ทวารเป็นต้น กิตฺติ ฟังเห็นว่าเป็นเหตุที่สาธารณะแก่จิตทุกชาติ รวมทั้งชาติกุศลนี้. แต่เมื่อจะกล่าวถึงเหตุใกล้แล้ว จิตที่มีชาติต่างกัน ย่อมมีเหตุใกล้ที่ทำให้เกิดขึ้นต่างกัน อย่างนี้ คือ :-

กุศลจิต มีโยนิโสมนสิการเป็นเหตุใกล้

อกุศลจิต มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุใกล้

วิบากจิต มีกรรมเป็นเหตุใกล้

กิริยาจิต มีภวังค์ที่อยู่หน้าถัดไปจากอาวัชชนะ และสันดานที่ปราศจากอนุสัย เป็นเหตุใกล้ ฉะนั้นแล. ในอริการแห่งกุศลจิตนี้ จะขอพูดเฉพาะเหตุใกล้แห่งกุศลจิต คือ โยนิโสมนสิการ เท่านั้น.

โยนิโสมนสิการ คืออะไร? การทำไว้ในใจโดยถูกอุบาย หรือถูกทาง ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ ได้แก่ การใส่ใจในอาการของอารมณ์นั้นๆ ซึ่งเมื่อใส่ใจแล้ว ก็เป็น

เหตุให้กุศลที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งๆ ขึ้นไป เช่น
ว่า เมื่อประสบพบเห็นสัตว์ผู้มีทุกข์ หากว่าได้ใส่ใจอาการที่เป็นทุกข์ที่สัตว์ผู้นั้นได้
รับอยู่ กุศล คือกรณมาที่ยังไม่เกิดก่อนหน้า ก็ย่อมเกิดขึ้นในขณะนี้ อย่างนี้
เป็นต้น. เพราะฉะนั้น เมื่อมีโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นในอารมณ์ทั้งหลายอยู่ได้
บ่อยๆ กุศลจิตได้เหตุอยู่บ่อยๆ อย่างนี้แล้ว ก็ย่อมเกิดขึ้นได้บ่อยๆ.

หากจะถามว่า ก็โยนิโสมนสิการในอารมณ์ทั้งปวงนี้ บางคนก็สามารถทำ
ให้เกิดได้บ่อยๆ ส่วนบางคนก็ไม่สามารถอย่างนั้น มีเหตุมีปัจจัยอะไรๆ ในความ
ต่างกันนี้อยู่หรือ? ขอตอบว่า โยนิโสมนสิการนี้ มีเหตุมีปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้นและ
เป็นไปได้บ่อยๆ อยู่ ๕ ประการ คือ

๑. ปฏิรูปเทศวาโส - การอยู่ในประเทศที่สมควร คือ การอยู่ในถิ่นในแดน
ในบริเวณที่มีสัตบุรุษผู้เป็นบัณฑิตอาศัยอยู่.

๒. สปุริสุสปัสเสโว - การเข้าไปส่องเสพสัตบุรุษ คือ เมื่อได้เข้าไปอยู่ใน
สถานที่ที่มีสัตบุรุษแล้ว ก็เข้าไปส่องเสพ คือคบหา นั่งใกล้ สัตบุรุษผู้เป็นบัณฑิต
เหล่านั้น. (ในที่บางแห่ง เป็น สปุริสุสนิสสโย - การเข้าไปอาศัยสัตบุรุษ ความ
ก็เป็นอันเดียวกัน นั่นเอง).

๓. สหุทธมมุตสนัน - การฟังธรรมของสัตบุรุษ คือ ไม่เพียงแต่คบหา นั่ง
ใกล้สัตบุรุษเหล่านั้นเท่านั้น ทว่า ยังยินดีฟังธรรมของท่าน และตั้งใจฟังอย่าง
เคารพด้วย.

๔. อุตตสมมาปณิธิ - การตั้งตนไว้โดยชอบ คือ ไม่เพียงแต่ฟังธรรมของ
ท่านสัตบุรุษเหล่านั้นเท่านั้น ทว่า ยังตั้งตน คือจิตของตน ไว้โดยชอบ คือโดย
ประการที่จะให้เป็นกุศลอยู่เสมอ กล่าวคือ ตั้งจิตที่ยังไม่มีศรัทธา ไว้โดยประการที่
จะเกิดศรัทธา ตั้งจิตที่ยังไม่มีการสมาทานศีล ให้มีการสมาทานศีลไว้เสมอ เป็นต้น
โดยการที่น้อมนำเอาธรรมที่ได้สดับแล้วนั้น มาเป็นแบบแผนประพฤติปฏิบัติ
เพื่อให้จิตเป็นกุศลอยู่เสมอ.

๕. ปุพฺพเพกตปุณฺณตา - ความเป็นผู้ได้ทำบุญไว้แล้วในภพก่อน คือ ความ
เป็นผู้มากด้วยทำกุศล มีทานเป็นต้น ในภพก่อนๆ จนเกิดความยินดี นิยม
ชมชอบในการทำกุศลนั้นเป็นอธยาศัย ติดไปในจิตสันดาน สืบต่อกันมาจนถึง
ภพปัจจุบันนี้ ฉะนี้แล.

นี่ คือเหตุเกิดขึ้น และเป็นไปบ่อยๆ แห่งโยนิสมนสิการ. เหตุ ๔ อย่างข้างต้น เป็นเหตุปัจจุบัน ปุพฺพเหตุปฏยตฺตา อย่างเดียว ที่เป็นเหตุอดีต.

ถามว่า เพราะเหตุไร ในคำลงท้าย ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวว่า “ทั้ง ๘ ดวงชื่อว่า สเหตุกกามาวจรกุศลจิต - กามาวจรกุศลจิตอันมีเหตุ” ดังนี้เล่า กามาวจรกุศลจิตที่ไม่มีเหตุมีอยู่หรือ ท่านจึงได้ระบุว่า ๘ ดวงนี้เป็นประเภทที่มีเหตุ?

ตอบว่า กามาวจรกุศลจิตที่ไม่มีเหตุ ไม่มีหรอก เพราะกามาวจรกุศลจิตอื่นที่นอกเหนือไปจาก ๘ ดวงที่กล่าวมานี้ ไม่มีอีกแล้ว ก็จิต ๘ ดวงเหล่านี้ ล้วนมีเหตุ กล่าวคือ พวกญาณสัมปยุต ๔ ดวง มีเหตุเกิดร่วม ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ เรียกจิตพวกนี้ว่า ติเหตุกจิต - จิตมีเหตุ ๓, ส่วนพวกญาณวิปยุต ๔ ดวงที่เหลือ มีเหตุเกิดร่วม ๒ คือ อโลภะ และอโทสะ ไม่มีอโมหะ เพราะอโมหะเป็นชื่อของญาณ เรียกจิตพวกนี้ว่า ทวิเหตุกจิต - จิตมีเหตุ ๒ เพราะฉะนั้น จึงล้วนมีเหตุ แต่ท่านอาจารย์กล่าวอย่างนี้ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นคำพูด เล็งถึงอกุศลจิตและอเหตุกจิตที่ได้กล่าวไปแล้ว เพื่อแสดงให้เห็นว่า จิต ๘ ดวงที่กล่าวมานี้ มีประการที่ต่างไปจากจิตเหล่านั้นอย่างชัดเจน เกี่ยวกับว่า แม้เป็นกามาวจรจิตด้วยกัน ถึงกระนั้น จิตเหล่านั้นพวกหนึ่งเป็นอกุศล แต่จิตเหล่านี้เป็นกุศล จิตเหล่านั้นพวกหนึ่งเป็นอเหตุกะ แต่จิตเหล่านี้เป็นสเหตุกะ ฉะนั้นแล. อันบัณฑิตรู้ความข้อนี้แล้ว จักกล่าวถึงจิตเหล่านี้ ว่า “กามาวจรกุศลจิต” ดังนี้ เพียงเท่านี้ ก็นับว่าถูกต้องสมบูรณ์ แล.

พึงทราบว่ กามาวจรกุศลจิต ทั้ง ๘ ดวงนี้ ท่านเรียกสั้น ๆ ว่า “มหากุศล-จิต” เพราะเป็นกุศลจิตที่ชนผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลายบูชา โดยเกี่ยวกับการเป็นเหตุชักนำมาซึ่งปฏิสนธิของพระโพธิสัตว์ หมายความว่า บุคคลผู้เกิดมาในโลกนี้ ถึงความเป็นพระโพธิสัตว์ ผู้จะได้สำเร็จพระสัมมาสัมโพธิญาณต่อไปได้นั้น ก็เพราะได้บำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ อย่าง มีทานเป็นต้น มาแล้วเป็นอย่างดี ก็บารมีเหล่านี้ย่อมเป็นไปด้วยสามารถแห่งกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ แล. หรือชื่อว่า มหากุศล-จิต เพราะความเป็นกุศลจิตที่ยิ่งใหญ่ โดยเกี่ยวกับให้สำเร็จบุญกุศลามากมาย แม้ทั้ง ๑๐ อย่าง มีทานเป็นต้น ฉะนั้นแล.

เนื้อหาสาระเกี่ยวกับสเหตุกกามาวจรกุศลจิต ก็มีประการดังกล่าวมานี้ ต่อไปนี้ ก็พึงทราบสเหตุกกามาวจรวิบากจิต ๘ ดวง อันเป็นผลของสเหตุกกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านั้น สืบต่อไป :-

สาเหตุกามาวจรวิบากจิต ๘ ดวง

จิตเหล่านี้ คือ

โสมนัสสสหคตฺ ฅาณสมุปรยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา สัมปรยุตกับฅาณ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง เป็น
สังขาริกดวงหนึ่ง. (๑, ๒)

โสมนัสสสหคตฺ ฅาณวิปรยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา วิปรยุตจากฅาณ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง เป็น
สังขาริกดวงหนึ่ง. (๓, ๔)

อุเปกฺขาสหคตฺ ฅาณสมุปรยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา สัมปรยุตกับฅาณ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง เป็น
สังขาริกดวงหนึ่ง. (๕, ๖)

อุเปกฺขาสหคตฺ ฅาณวิปรยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา วิปรยุตจากฅาณ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง
เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๗, ๘)

ดังนั้น ทั้ง ๘ ดวง ชื่อว่า **สาเหตุกามาวจรวิบากจิต - กามาวจรวิบากจิตอันมีเหตุ.**

อธิบายสาเหตุกามาวจรวิบากจิต ๘ ดวง

จิตเหล่านี้ ชื่อว่า กามาวจรวิบาก เพราะเป็นวิบากของกามาวจรกุศลกรรม
ก็คำว่า “วิบาก” มีความหมายอันได้กล่าวแล้ว ในวาระที่กล่าวถึงอเหตุกจิตก่อน
หน้านี้.

ก็กุศลจิตที่กล่าวแล้ว เป็นไปเกี่ยวเนื่องกับบุญกิริยา เกี่ยวเนื่องกับทวารของ
กรรม เกี่ยวเนื่องกับกรรม และเกี่ยวเนื่องกับอธิปัตติธรรมทั้งหลาย ฉันใด, วิบาก
เหล่านี้ จะมีความเป็นไปฉันเดียวกันนั้น หามิได้.

จริงอย่างนั้น กุศลจิตเป็นธรรมที่ควรเจริญ คือควรทำให้เกิด ควรเพิ่มพูน
เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งประโยชน์สุขทั้งปวง ก็แล บุคคลจะได้ชื่อว่าเจริญกุศลจิต
เหล่านั้น ก็ในคราวที่บำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย มีทานเป็นต้น นั้นเทียว
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับบุญกิริยา. ส่วนวิบากทั้งหลาย ไม่ใช่

ธรรมที่ควรเจริญ เพราะเป็นเพียงผลของกุศลที่บุคคลเจริญแล้วเหล่านั้นเท่านั้น เป็นความสุกงามแห่งกรรม คือกุศลเหล่านั้น อนึ่ง เพราะสำเร็จเป็นผลของกรรม นั้นแหละ วิบากจึงมีสภาวะสงบ ไม่ขวนขวาย ใคร ๆ จึงไม่อาจเจริญวิบากได้ วิบากเกิดขึ้นแต่ละขณะ แม้เป็นไปติดต่อกันหลายขณะนัก ก็มีใช่เป็นไปด้วยอำนาจ การเจริญ ทว่า ด้วยอำนาจแห่งกรรมที่ทำได้ สังสมไว้ ชัดมาเท่านั้น เพราะฉะนั้น วิบากทั้งหลาย แม้ว่าเป็นกุศลวิบาก ก็ชื่อว่าเป็นไปไม่เกี่ยวเนื่องกับบุญกิริยาใดๆ.

อนึ่ง กุศลจิตเหล่านั้น เมื่อจะถึงความเป็นกรรม (หมายความว่า เมื่อเจตนา ในกุศลจิตเหล่านั้น จะถึงความเป็นกรรม) อันจะยังวิบากให้บังเกิดในอนาคตต่อไป ย่อมยังทวารของกรรม คือช่องทางแห่งความเป็นไปของกรรม มีกายทวาร (ทวาร คือกาย) เป็นต้น ให้ตั้งขึ้นก่อน. อธิบายว่า เมื่อจะถึงความเป็นกายกรรม (กรรม ที่สำเร็จทางกาย) เช่น การจะถวายเป็นด้วยมือของตนเอง เป็นต้น กุศลจิตเหล่านี้ ย่อมทำกายทวาร คือกายวิญญูติ^๑ อันได้แก่ อากาโรที่ขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวแห่ง กาย ให้ตั้งขึ้น คือให้เป็นไป ก่อน การถวายเป็นด้วยมือตนเอง นั้น จึงจะสำเร็จได้. เมื่อ จะถึงความเป็นวจีกรรม เช่น บอกผู้อื่นให้ถวายเป็นต้น ก็ย่อมทำวจีทวาร (ทวาร คือวาจา) คือวจีวิญญูติ^๒ อันได้แก่ อากาโรที่ขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวแห่งวาจา บริเวณฐานที่เกิดเสียง เพื่อให้ลิ้นกระทบเพดานปาก ริมฝีปากบนกระทบริมฝีปาก ล่าง เป็นต้น ในคราวเปล่งวาจา ให้ตั้งขึ้น คือให้เป็นไปก่อน การถวายเป็นโดย วิธีนั้น จึงจะสำเร็จได้. เมื่อจะถึงความเป็นมโนกรรม เช่นว่า มนสิการกรรมฐาน เป็นต้น ก็ย่อมเป็นไปทางมโนทวาร การมนสิการกรรมฐานจึงจะสำเร็จได้ ก็จิตที่เป็นไปสืบต่อกันอยู่ก่อนนั้นแหละ ชื่อว่า มโนทวาร ในที่นี้. เพราะฉะนั้น กุศล- จิตทั้งหลาย จึงชื่อว่า เป็นไปเกี่ยวเนื่องกับทวารของกรรม ส่วนวิบากเหล่านี้ หา มี ความเป็นไปอย่างนั้นไม่ เพราะวิบาก แม้เป็นไปสืบต่อกันอยู่หลายขณะ ก็ไม่มี กำลังในอันทำวิญญูติให้ตั้งขึ้น, แม้มีจิตเป็นไปสืบต่อกันอยู่ตลอดเวลาก็ตาม ถึง กระนั้น เพราะความที่วิบากเป็นธรรมชาติสงบ ไม่ขวนขวาย จึงมิได้อาศัยจิต สันดานเหล่านั้น ให้สำเร็จกรรมอะไรๆ ย่อมเป็นไปสืบต่อกันด้วยอำนาจแห่ง กรรมที่ชัดมาอย่างเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น วิบากทั้งหลายจึงชื่อว่าเป็นไปไม่ เกี่ยวเนื่องกับทวารของกรรม.

๑-๒ กายวิญญูติ, วจีวิญญูติ เป็นรูปธรรม มีรายละเอียดเกี่ยวกับคำอธิบายในปริจเฉทที่ ๖

อนึ่ง เจตนาในกุศลจิตเหล่านั้น เมื่อถึงพร้อมด้วยปัจจัย มีทวารเป็นต้น พร้อมทั้งได้ความเสพคุ้นในอารมณ์ ย่อมอาจสำเร็จเป็นกรรมที่จะยังวิบากให้บังเกิดต่อไปในอนาคต ได้, ก็เมื่อเจตนาที่เป็นกรรมนั้น มีอยู่ในกุศลจิตเหล่านั้น กุศลจิตเหล่านั้นเท่านั้น ก็ย่อมเป็นอันได้ชื่อว่า เป็นไปเนื่องกับกรรม, ส่วนวิบากจิต แม้ว่า มีเจตนาเกิดร่วมอยู่ เพราะความที่เจตนาเป็นธรรมชาติที่มีอยู่เป็นสาธารณะแก่จิตทุกดวง แต่เจตนาในวิบากจิตนั้น ไม่อาจทำวิบากอะไรๆ ให้บังเกิด เพราะแผ่นดินเองก็เป็นผลของกรรม ถูกกรรมชั้ตมา เพราะฉะนั้น วิบากจิตเหล่านี้จึงชื่อว่าเป็นไปไม่เกี่ยวเนื่องกับกรรม.

อนึ่ง กุศลจิตเหล่านั้น ในคราวที่เป็นไป ย่อมมีการทำอธิศีลธรรม ๔ อย่าง มีฉันทะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็นธุระออกหน้า จึงชื่อว่า เป็นไปเกี่ยวเนื่องกับอธิศีลธรรม. ส่วนวิบากเหล่านี้ แม้มีการประกอบร่วมกับธรรม มีฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ ก็ไม่มีการทำฉันทะเป็นต้นเหล่านั้น ให้เป็นธุระออกหน้า เพราะวิบากมีสภาพสงบไม่ขวนขวาย เนื่องจากตั้งอยู่ในฐานะเป็นผล เพราะเหตุฉะนั้นนั้นแหละ ธรรม ๔ อย่าง มีฉันทะเป็นต้น ที่มีอยู่ในวิบากจิตเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสว่าเป็นอธิศีล เพราะฉะนั้น วิบากจิตเหล่านี้ จึงชื่อว่าเป็นไปไม่เกี่ยวเนื่องกับอธิศีลเหล่านั้น. บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปที่แตกต่างกัน แห่งกุศลจิตเหล่านั้น กับวิบากจิตเหล่านี้ ตามประการที่กล่าวมาพอเป็นนิตยสนะนี้ เกิด.

เหตุเกิดขึ้นแห่งเวทนาในวิบากจิต ๘ ดวงเหล่านี้

พึงทราบว่า อิกุฐารมณ (อารมณ์ที่สัตว์ปรารถนา) โดยสภาวะ ไม่ใช่โดยปริกัปก เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งโสมนัสเวทนาในวิบากจิตเหล่านี้. ส่วนอิกุฐัมชฌัตตารมณ (อารมณ์ที่สัตว์ปรารถนาอย่างปานกลาง) เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาเวทนา. จริงอยู่ เวทนาของวิบาก ย่อมเป็นไปคล้ายตามสภาวะของอารมณ์อย่างเดียว มิได้คล้ายตามความชอบใจ หรือไม่ชอบใจของสัตว์ เพราะวิบากเป็นผลของกรรม ถูกกรรมชั้ตมา คำอธิบายที่เหลือ เกี่ยวกับเหตุเกิดขึ้นแห่งเวทนาในจิตเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบตามทำนองที่ได้กล่าวแล้ว ในอเหตุกสันติริณจิต ๓ ดวงข้างต้น นั้นเทียว.

เหตุแห่งความเป็นจิตที่สัมปยุตกับญาณ และวิปยุตจากญาณ แห่งวิบากจิตเหล่านี้

พึงทราบว่า กรรมที่เป็นญาณสัมปยุต อันได้แก่ เจตนาในกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุต นั้นเอง ย่อมเป็นกรรมที่มีกำลังมากกว่ากรรมที่เป็นญาณวิปยุต

อันได้แก่ เจตนาในกุศลจิตที่เป็นญาณวิปยุต เพราะญาณนั้นนั้นแหละ เป็นผู้ทำจิต พร้อมทั้งเจตสิกทั้งหลาย มีเจตนาเป็นต้น ให้มีกำลัง เพราะฉะนั้น วิบากจิตนั้น จะเป็นอันสัมปยุตกับญาณได้ ก็เพราะเกิดจากกรรมที่เป็นญาณสัมปยุต ไม่ใช่เกิดจากกรรมที่เป็นญาณวิปยุต. วิบากจิตนั้น จะเป็นอันวิปยุตจากญาณ ก็เพราะเกิดจากกรรมที่เป็นญาณวิปยุต. ที่กล่าวมานี้ หมายถึงเอวคราวที่เจตนาอันถึงความ เป็นกรรมทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ทั้งที่เป็นญาณสัมปยุต ทั้งเป็นญาณวิปยุต เป็นไปครบกาลทั้ง ๓ คือ กาลก่อนทำ กาลกำลังทำ และกาลหลังทำแล้ว ในคราวทำบุญทั้งหลาย มีทานเป็นต้น นั้น ๆ เสมอเหมือนกันเท่านั้น.

ขยายความต่อไปว่า ในการทำบุญทั้งหลาย มีทานเป็นต้น เจตนาที่เป็นไปในคราวที่ตระเตรียมเครื่องปัจจัยไทยธรรม เพื่อให้ในวันอื่น ชื่อว่า เจตนาที่เป็นไปในกาลก่อนทำ, เจตนาที่เป็นไปในขณะที่สละให้ในมือปฏิคาหก ในวันต่อมา ชื่อว่า เจตนาที่เป็นไปในกาลกำลังทำ, เจตนาที่เป็นไปพร้อมกับปีติโสมนัสที่เกิดขึ้น เพราะระลึกถึงกรรมดีที่ตนทำแล้ว หลังจากวันที่ทำแล้วนั้น ชื่อว่า เจตนาที่เป็นไปในกาลหลังทำแล้ว เจตนาที่เป็นญาณสัมปยุตนั้น หากว่าเป็นไปครบกาลทั้ง ๓ ตามประการดังกล่าวมานี้ ก็จัดว่า มีกำลังยิ่ง ย่อมให้วิบากที่เป็นญาณสัมปยุตเสมอกับตนได้ แต่ถ้าหากเจตนาบกพร่องไป ไม่ครบกาลทั้ง ๓ เช่น เจตนา ก่อนทำ หรือ หลังทำไม่มี กำลังของกรรมก็ย่อมลดหย่อนไป ไม่อาจทำวิบากที่เป็นญาณสัมปยุตให้เกิดได้ ได้เพียงวิบากที่เป็นญาณวิปยุตและพวกอเหตุวิบากทั้งหลายเท่านั้น. ส่วนเจตนาที่เป็นญาณวิปยุต แม้หากว่าเป็นไปครบกาล ๓ ก็ไม่อาจทำวิบากที่เป็นญาณสัมปยุตให้บังเกิดได้ เป็นธรรมดา เพราะว่า เมื่อแม้แต่ตนเองก็ยังไม่มีความเกิดร่วม ตนจะมีความสามารถในอันทำวิบากที่มีญาณเกิดร่วมให้เกิดได้กระไร เพราะฉะนั้น วิบากที่เกิดขึ้นเพราะกรรมที่เป็นญาณวิปยุต อย่างสูงสุด ก็เป็นเพียงประเภทญาณวิปยุตเท่านั้น ฉะนั้นแล. บัณฑิตพึงทราบความพิสดารเกี่ยวกับกรรมที่มีกำลัง และไม่มีกำลัง ในอันทำวิบากให้บังเกิดในปริจเฉทที่ ๕ ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า ถัด.

เหตุแห่งความเป็นอสังขาริก และความเป็นสังขาริกแห่งวิบากจิต ๘ ดวง เหล่านี้

ก่อนอื่น พึงทราบว่า กุศลวิบากจิตทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ มีกิจที่ตนต้องทำ ๔ อย่าง ในบรรดากิจของจิต ๑๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิ แปลว่า “สืบต่อภพก่อน” อัน

จัดว่าเป็นกิจของจิตดวงที่เกิดขึ้นเป็นขณะแรกในภพ ๑, ภวังค์ แปลว่า “องค์แห่งภพ” คือเป็นองค์แห่งความตั้งอยู่ได้แห่งภพ โดยเกี่ยวกับคอยสืบต่อจิตสันดานไม่ให้ขาดสายเสียในระหว่าง อันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้นั้น ดำรงอยู่ได้ แม้อายุ ๑, จุติ แปลว่า “เคลื่อนจากภพ” อันเป็นกิจของจิตดวงที่เกิดขึ้นเป็นขณะสุดท้ายในภพ ๑, ตทาลัมพะนะ (หรือตทารัมมณะ) แปลว่า “มีอารมณ์ของชวณะนั้นเป็นอารมณ์” ได้แก่ หน่วงเอาอารมณ์ของชวณะที่เป็นไปก่อนหน้าตนนั้น มาเป็นอารมณ์ของตนนั่นเอง เมื่อชวณจิตขณะสุดท้ายสิ้นสุดลง ๑. บัณฑิตพึงทราบความพิสดารเกี่ยวกับกิจของจิตทั้ง ๑๔ อย่างได้ ในปริจเฉทที่ ๓. ที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับเหตุแห่งความเป็นอสังขาริก เป็นต้น ก็เฉพาะกิจ ๔ อย่างที่กล่าวมานี้เท่านั้น. พึงทราบความเป็นอสังขาริก เป็นต้น แห่งบรรดาเหตุกกามาวจรวิบาก ที่ทำกิจ ๔ อย่างดังกล่าวมานี้ อย่างนี้ว่า :-

วิบากเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็ผลของกุศลที่เป็นอสังขาริก ไม่ว่าจะเป็ผลของกุศลที่เป็นสังขาริก ตนเองหาได้เป็นอสังขาริก หรือสังขาริกตามกุศลที่เป็นเหตุ นั้นไม่ เพราะว่า กุศลที่เป็นอสังขาริก ก็ย่อมทำวิบากแม้ที่เป็นสังขาริกให้เกิดได้, และที่เป็นสังขาริก ก็ย่อมทำวิบากแม้ที่เป็นอสังขาริกให้เกิดได้ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ความเป็นอสังขาริกหรือสังขาริกแห่งวิบากเหล่านี้ หาเนื่องอยู่กับกุศลอันเป็นเหตุของตนไม่. เมื่อเป็นเช่นนี้ เนื่องกับอะไรเล่า? ขอดตอบว่า ก่อนอื่นสำหรับวิบากที่ทำกิจปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ย่อมเนื่องกับปัจจัยทั้งหลาย มีกรรม เป็นต้น ที่ปรากฏเป็นอารมณ์ตอนใกล้ตายในภพก่อน โดยประการ ๒ คือ โดยปรากฏเอง และโดยมีผู้กระตุ้นชักชวน. ส่วนวิบากที่ทำกิจตทาลัมพะนะ ย่อมเนื่องกับปัจจัยอื่น มีอุตุ อาหาร เป็นต้น ที่เป็นสัปปายะ หรือที่เป็นอสัปปายะ เหมือนอย่างกุศล.

ขยายความว่า เวลาที่สัตว์ใกล้จะตายในภพก่อน สัตว์ผู้นั้นยังไม่สิ้นต้นหา ย่อมมีความบังเกิดด้วยอำนาจการปฏิสนธิในภพต่อไปอีก เป็นธรรมดา ในเวลาที่เขาใกล้จะตายนั้น วิถีจิตวิถีสุดท้ายของภพ ย่อมหน่วงเอาอารมณ์ ๓ อย่าง คือ กรรมกรรมนิमित และคตินิमित อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอารมณ์ เพื่อประโยชน์แก่การมอบให้เป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิตในภพใหม่ต่อไป ในอารมณ์ ๓ อย่างนั้น มีคำอธิบายย่อๆ ดังต่อไปนี้.

- กรรม ได้แก่ กรรมดี หรือกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ก่อนตาย
- กรรมนิमित ได้แก่ อุปกรณ์ที่ใช้กระทำกรรม เช่น อาหารหวานคาว ผ้าจีวรที่ได้ถวายพระภิกษุสงฆ์, หอก หลาว ธนู ที่ใช้ฆ่าสัตว์ เป็นต้น.
- คตินิมิต ได้แก่ ภาพวิมาน ต้นกล้วยพฤกษ์ ภาพหญิงมีครรภ์แก่ ภาพเปลวไฟ ภาพป่าไม้ แม่น้ำ เป็นต้น ที่ปรากฏในเวลาที่ยังมีชีวิตกำลังจะตาย เป็นเครื่องหมายแห่งสุคติ และทุคติที่สัตว์จะเข้าถึง หลังจากตายไปแล้ว.

สำหรับสัตว์ผู้สั่งสมทั้งบุญและบาป ถ้าหากว่าในเวลาใกล้ตาย บุญที่ได้สั่งสมไว้ มีโอกาสให้ผล กุศลจิตของเขาย่อมปรารถนารวม ๓ อย่าง มีกรรม เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นฝ่ายอิฏฐารมณ โดยนัยว่า “ในวันโน้น เราได้ให้ทาน, ในวันโน้น เราได้สมาทานศีล” อย่างนี้เป็นต้น ได้ด้วยตนเอง ไม่ต้องมีผู้มากระตุ้นแนะนำ ก็ชื่อว่า อารมณนั้นปรากฏเอง เมื่อวิจิติวิถิสุดท้ายแห่งภพ อันมีอารมณ์ปรากฏเองเช่นนี้สิ้นสุดลง วิบากปฏิสนธิจิตในภพใหม่ของเขาย่อมเป็นอสังขาริก. ถ้าหาก อารมณนั้นปรากฏได้ด้วยอำนาจการกระตุ้น จากพวกญาติ เป็นต้น โดยนัยว่า “ท่านจงระลึกถึงทานที่ท่านได้ทำแล้วในวันโน้น เกิด, จงระลึกเข้าเกิด” ดังนี้ เป็นต้น วิบากปฏิสนธิจิตของเขา ย่อมเป็นอสังขาริก แล. ก็ปฏิสนธิเป็นเช่นไร แม้ภวังค์ แม้จติ ก็เป็นเช่นนั้น เพราะเป็นวิบากประเภทเดียวกัน โดยประการทั้งปวง สำเร็จจากกรรมอันเดียวกัน เพียงแต่ว่า ปรากฏเป็นขณะแรกแห่งภพ ก็เรียกว่า ปฏิสนธิ ปรากฏเป็นขณะสุดท้ายแห่งภพ ก็เรียกว่า จติ ปรากฏในท่ามกลาง ก็เรียกว่า ภวังค์ ฉะนั้นแล. ก็เนื้อความพิสดารเกี่ยวกับอารมณ์ ๓ อย่าง มีกรรม เป็นต้น ปรากฏเป็นอารมณ์แก่สัตว์ผู้ใกล้จะตาย ผู้จะไปสุคติ หรือแม้ทุคติในภพต่อไป นี้ บัณฑิตย่อมทราบได้ในปริจเฉทที่ ๕ ข้างหน้า.

ส่วนวิบากที่ทักจิตทาลัมพะนะ ย่อมมีความเป็นอสังขาริก หรือความเป็นอสังขาริก โดยเนื่องกับปัจจัย มีอุตุ อาหาร เป็นต้น ที่เป็นสัปปายะ หรือที่เป็นสัปปายะ ตามนัยเดียวกันกับที่กล่าวแล้วในกุศลจิต นั้นเทียว เพราะเป็นไปในอดีตกาลหลังการได้ปฏิสนธิแล้วเช่นเดียวกับกุศลจิต.

บัณฑิตพึงทราบเหตุแห่งความเป็นอสังขาริก และความเป็นอสังขาริกแห่งสเหตุกกามาวจรวิบากเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ เกิด.

เนื่องจากกามาวจรวิปากจิตทั้งหลาย มี ๒ อย่าง คือ อเหตุกะ - ไม่มีเหตุ และสเหตุกะ - มีเหตุ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อมีความประสงค์จะระบุประเภทให้ชัดเจน จึงได้กล่าวไว้ในคำลงท้ายว่า “ทั้ง ๘ ดวง ชื่อว่า สเหตุกามาวจรวิปากจิต” ดังนี้. อนึ่ง วิปากจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ท่านเรียกชื่อสั้น ๆ ว่า “มหาวิปาก” โดยเป็นชื่อที่เรียกคล้ายตามมหากุศลอันเป็นเหตุ

จบเนื้อหาสาระเกี่ยวกับสเหตุกามาวจรวิปากจิต

สเหตุกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง

จิตเหล่านี้ คือ :-

โสมนสฺสสหคตฺ ฅาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา สัมปยุตกับฅาณ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๑, ๒)

โสมนสฺสสหคตฺ ฅาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา วิปยุตจากฅาณ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๓, ๔)

อุเปกฺขาสหคตฺ ฅาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา สัมปยุตกับฅาณ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๕, ๖)

อุเปกฺขาสหคตฺ ฅาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ

จิตสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา วิปยุตจากฅาณ เป็นอสังขาริกดวงหนึ่ง เป็นสังขาริกดวงหนึ่ง. (๗, ๘)

ดังนี้ ทั้ง ๘ ดวง ชื่อว่า “สเหตุกามาวจรกิริยาจิต - กามาวจรกิริยาจิตอันมีเหตุ”.

โดยนับตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ จึงมีสเหตุกามาวจรกุศล วิปาก และกิริยาจิต ครบ ๒๔ ดวง แม้โดยประการทั้งปวง.

อธิบายสเหตุกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง

กิจิต ๘ ดวง อย่างเป็นไปในสันดานของปุถุชน และของพระเสกขะทั้งหลาย ซึ่งถึงความเป็นกุศลนั่นเอง เมื่อเป็นไปในสันดานของพระชินาสพ คือพระ

อรหันต์ผู้สิ้นอาสวะแล้ว ก็ถึงความเป็นกิริยาไป กล่าวคือ ไม่เป็นเหตุแห่งวิบากเลย โดยประการทั้งปวง เพราะระงับสภาพการให้วิบากแล้วสิ้นเชิง อันบัณฑิตพึงทราบ ความหมายของคำว่า “กิริยา” ตามที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น นั้นเทียบ ก็เพราะความที่เป็นเหมือนอย่างกุศลนั้นแหละ แปลกไปก็เพียงแต่ความไม่อาจทำวิบากให้บังเกิดได้เท่านั้น อย่างนี้ จึงมีเหตุแห่งโสมนัสเวทนาเป็นต้น เหตุแห่งความเป็นญาณ-สัมปยุตเป็นต้น และเหตุแห่งความเป็นอสังขาริกเป็นต้น เหมือนอย่างกุศลทุกประการ ถึงกระนั้น บัณฑิตก็พึงทราบเพิ่มเติมหน่อยหนึ่งว่า พระขีณาสพทั้งหลาย เมื่อได้ทำวัตรปฏิบัติ มีอุปัชฌายวัตรเป็นต้น ด้วยจิตที่ประกอบกับญาณ อยู่บ่อยๆ จนคล่องแคล่ว ภายหลัง ท่านย่อมทำวัตรปฏิบัติเป็นต้นเหล่านี้ แม้ด้วยจิตที่ไม่ประกอบกับญาณ ข้อนี้ก็เหมือนอย่างการสาธยายคัมภีร์ (ท่องคัมภีร์) ที่ ลึกซึ้งของภิกษุทั้งหลาย ผู้สาธยายอยู่บ่อยๆ ด้วยจิตที่ประกอบกับญาณ ภายหลัง คล่องแคล่วดีแล้ว ก็สามารถสาธยายได้ แม้ด้วยจิตที่ไม่ประกอบกับญาณ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น จิตที่วิปยุตจากญาณของพระอรหันต์ จึงไม่เหมือนอย่างจิตที่ วิปยุตจากญาณของพวกเด็กอ่อน ตามที่ยกมาแสดงเป็นตัวอย่างในภาคกุศลนั้น.

ก็ กามาวจรกิริยาจิต นี้ จะเป็นสเหตุกะ (มีเหตุ) อย่างเดียว เหมือนอย่าง กามาวจรกุศล ก็หาไม่ ย่อมมีแม่ที่เป็นอเหตุกะ ซึ่งได้กล่าวไปแล้วในภาคอเหตุก-จิต เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อประสงค์จะระบุประเภทให้ชัดเจน จึงกล่าวว่า “ทั้ง ๘ ดวง ชื่อว่า สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต” ดังนี้ ฉะนี้แล.

จบเนื้อหาสาระเกี่ยวกับสเหตุกกามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง ด้วยคำพูดเพียงเท่านี้ เป็นอันว่า กามาวจรโสภณจิต คือ สเหตุกกามาวจรกุศล วิบาก และกิริยา รวมทั้งหมดมี ๒๔ ดวง โดยอาการทั้งปวง.

คาถาสังคหะ : กล่าวสรุปความกามาวจรจิต ๕๔ ดวง

เวทนาญาณสังขาร-	ภเวทน จตุวิสติ
สเหตุกกามาวจร-	ปฺนุณฺณปากกิริยา มตา
กาเม เตวิส ปากานิ	ปฺนุณฺณปฺนุณฺณานิ วิสติ
เอกาทส กิริยา เจติ	จตุปฺนุณฺณาส สพฺพธา

แปลว่า : บัณฑิตกล่าวสเหตุกกามาวจรกุศล วิบาก และกิริยาไว้ ๒๔ ดวง ตามความต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร จิตในกาม มีรวม ๕๔ ดวง คือ วิบากจิต ๒๓ ดวง กุศลจิตกับอกุศลจิต ๒๐ ดวง และกิริยาจิต ๑๑ ดวง โดยประการทั้งปวง.

คำอธิบายคาถา

ประกอบความว่า สเหตุกกามาวจรกุศล วิบาก และกิริยา บัณฑิตรวบรวม มากกล่าวไว้เป็น ๒๔ ดวง ตามความต่างกันแห่งเวทนา, ตามความต่างกันแห่งการ ประกอบกับญาณ และไม่ประกอบกับญาณ ตามความต่างกันแห่งความเป็นจิตมี สังขาร และไม่มีสังขาร โดยการแตกจิตที่เป็นกุศลดวงเดียวโดยชาตินั้นเป็น ๒ ดวง ตามความต่างกันแห่งเวทนา, แยก ๒ ดวงนั้นเป็น ๔ ดวงอีก ตามความต่างกัน แห่งการประกอบกับญาณ และไม่ประกอบกับญาณ, และแยก ๔ ดวงนั้น เป็น ๘ ดวงอีก ตามความต่างกันแห่งความเป็นจิตมีสังขาร และไม่มีสังขาร, แม้จิตที่เป็น วิบาก และที่เป็นกิริยา ก็มีการแตกไปตามประการดังกล่าวมานี้ เหมือนกัน จึงรวม จิต ๓ หมวด มีหมวดกุศลเป็นต้น ได้ ๒๔ ดวง.

ท่านอาจารย์ประสงค์จะรวบรวมจิตที่มีภูมิเป็นกามาวจรทั้งหมด จึงกล่าวว่า “กาม เตวิส” ดังนี้เป็นต้น.

ความว่า ในกามภพ แม้ว่าจะมีจิตมากมายหลายดวง ตามความต่างกัน แห่งทวาร กาล อารมณ์ เป็นต้น ถึงกระนั้น ก็นับว่ามี ๕๔ ดวงเท่านั้น ตาม ความต่างกันแห่งชาติ ซึ่งแต่ละชาตินั้น ก็มีการแตกประเภทตามเวทนาเป็นต้น จึง เป็นอย่างนี้ คือ กุศลจิต มี ๘ ดวง, อกุศลจิต มี ๑๒ ดวง, วิบากจิต มี ๒๓ ดวง, มี ๒๓ ดวงอย่างไร อย่างนี้ คือ สเหตุกกุศลวิบากมี ๘ ดวง อเหตุกกุศล- วิบากมี ๘ ดวง รวมเป็นกุศลวิบากจิต ๑๖ ดวง ส่วน อกุศลวิบากจิตมี ๗ ดวง, กิริยาจิตมี ๑๑ ดวง คือ สเหตุกิริยา ๘ ดวง และอเหตุกิริยา ๓ ดวง ฉะนั้นแล.

จบกามาวจรจิต

รูปาวจรจิต

รูปาวจรกุศลจิต

จิตเหล่านี้ คือ :-

วิตกุกิจารปีติสุขเขกคตาสหิต	ปฐมชฎมานกุศลจิตต์
ปฐมชฎมานกุศลจิตที่เป็นไปพร้อมกันกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา	
วิจารณ์ปีติสุขเขกคตาสหิต	ทุติยชฎมานกุศลจิตต์
ทุติยชฎมานกุศลจิตที่เป็นไปพร้อมกันกับวิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา	
ปีติสุขเขกคตาสหิต	ตติยชฎมานกุศลจิตต์
ตติยชฎมานกุศลจิตที่เป็นไปพร้อมกันกับปีติ สุข และเอกัคคตา	
สุขเขกคตาสหิต	จตุตถชฎมานกุศลจิตต์
จตุตถชฎมานกุศลจิตที่เป็นไปพร้อมกันกับสุข และเอกัคคตา	
อุเบกขเขกคตาสหิต	ปญจชฎมานกุศลจิตตตญจ
และปญจชฎมานกุศลจิตที่เป็นไปพร้อมกันกับอุเบกขา และเอกัคคตา	

ดังนั้น. รวม ๕ ดวง ชื่อว่า รูปาวจรกุศลจิต.

อธิบายรูปาวจรกุศลจิต

เมื่อได้กล่าวคามาวจรจิตจบสิ้นโดยประการทั้งปวงแล้ว ท่านอาจารย์ ประสงค์จะกล่าวถึงรูปาวจรจิต ซึ่งเป็นจิตในภูมิถัดไป ต่อไป. อนึ่ง เพราะรูปาวจร-จิตเป็นโสภณจิตอย่างเดียว จึงเป็นจิตที่มี ๓ ชาติเท่านั้น คือ กุศล วิบาก และ กิริยา เว้นอกุศล ซึ่งเป็นอโสภณจิตโดยส่วนเดียว และในบรรดารูปาวจรจิตเหล่านี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะกล่าวไปตามลำดับชาติ ท่านจึงยกกุศลจิตขึ้นแสดง ก่อน ด้วยคำว่า วิตกุกิจาร ๗ เป ๗ กุศลจิตต์ เป็นต้น ตามที่พระผู้มีพระภาคทรง จำแนกไว้เป็น ๕ ดวง ตามความต่างกันแห่งฌาน. ความว่า กุศลจิตที่เป็นไป พร้อมกันพร้อมเหล่านี้ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ชื่อว่า วิตกุกิจารปีติ-สุขเขกคตาสหิต จัดว่าเป็นกุศลจิตดวงที่ ๑ ที่ชื่อว่า ปฐมชฎมานกุศลจิต. แม้ ๔ ดวงที่เหลือ ก็มีดังนี้. อธิบายว่า กุศลจิตที่เป็นไปพร้อมกันองค์ฌานครบทั้ง ๕

ชื่อว่า ปฐมฌานกุศลจิต. ที่เป็นไปพร้อมกับองค์ฌาน ๔ เว้นวิตก ชื่อว่า ทุตติย-
ฌานกุศลจิต. ที่เป็นไปพร้อมกับองค์ฌาน ๓ เว้นวิตกและวิจาร์ ชื่อว่า ตุตติยฌาน-
กุศลจิต. ที่เป็นไปพร้อมกับองค์ฌาน ๒ คือสุขและเอกัคคตา ชื่อว่า จตุตถฌาน-
กุศลจิต. ที่เป็นไปพร้อมกับองค์ฌาน ๒ นั้นแหละ แต่เปลี่ยนสุขเป็นอุเบกขา ชื่อว่า
ปัญจฌานกุศลจิต ฉะนั้นแล. ฟังทราบวา รูปาวจรกุศลจิตเหล่านี้ สำเร็จได้ด้วย
การเจริญรูปกรรมฐาน ๒๖ คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อานา-
ปานสติ ๑ และพรหมวิหาร ๔ ในบรรดาสมถกรรมฐาน ๔๐.

อธิบายองค์ฌานทั้งหลาย มีวิตกเป็นต้น

ในบรรดาธรรมที่เป็นองค์ฌานเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบสภาวะของแต่ละ
องค์ ดังต่อไปนี้

วิตก

คำว่า วิตก มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) อย่างนี้ว่า :-

อารมมณฺ์ วิตกฺเกติ สมฺปยุตฺตธฺมฺเม อภินิโรเปตีติ วิตกฺโก แปลว่า สภาวะ-
ธรรมชื่อว่า วิตก เพราะอรรถว่า คิด คือยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณฺ์.
วิตกนั้น มีการยกธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันกับตนขึ้นสู่อารมณฺ์เป็นลักษณะ ความ
ว่า นำจิตเข้าไปหาอารมณฺ์.

เปรียบเหมือนว่า บุรุษชาวบ้านบางคน ต้องการจะเข้าเฝ้าพระราชา เพราะ
ได้อาศัยมิตรผู้เป็นองครักษ์ หรือเป็นพระสหายสนิทของพระราชา ก็มีโอกาสดตาม
เขาเข้าไปเฝ้าพระราชาได้ ฉันทิ, จิต เพราะได้อาศัยวิตก จึงย่างขึ้นสู่อารมณฺ์ได้
ฉันทิ.

ท้วงว่า จิตบางดวงไม่มีวิตก ได้แก่จิตเหล่านี้ คือ วิญญาณ ๕ มีจักขุ-
วิญญาณเป็นต้น ทั้ง ๒ ฝ่าย และทุตติยฌานจิต เป็นต้น จิตเหล่านี้ แม้วไม่มีวิตก
ก็รู้่อารมณฺ์ได้ เมื่อมีการรู้่อารมณฺ์ ก็ชื่อว่ามีการย่างขึ้นสู่อารมณฺ์ จิตเหล่านั้น ย่าง
ขึ้นสู่อารมณฺ์ได้อย่างไร ในเมื่อไม่มีวิตก?

ขอเฉลยว่า สำหรับวิญญาณ ๕ เป็นจิตที่ไม่มีวิตกโดยสภาวะ แม้วไม่มีวิตก
ก็ย่างขึ้นสู่อารมณฺ์ได้ด้วยอำนาจการกระทบกันระหว่างวัตถุ มีจักขุวัตถุเป็นต้น กับ
อารมณฺ์ มีรูปารมณฺ์เป็นต้น ส่วนทุตติยฌานจิตเป็นต้น แม้วไม่มีวิตก ก็ชื่อว่าย่างขึ้น

สู่อารมณ์ (มีดวงกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิตเป็นต้น) ด้วยกำลังของวิตกนั้นแหละ โดยเกี่ยวกับการได้ความคุ้นเคยกับอารมณ์นั้นแล้ว จากภavanaชั้นที่ต่ำกว่า ซึ่งเป็นภavanaที่มีวิตก. ข้อที่ว่านี้ มีอรรถาธิบายอย่างไร?

คือ เปรียบเหมือนว่า บุรุษชาวบ้านคนนั้นนั้นแหละ เพราะได้อาศัยมิตรพาเข้าไปเฝ้าพระราชาอยู่บ่อยๆ ก็ย่อมเกิดความคุ้นเคยกับพระราชา ในคราวหลังๆ แม้ว่าเว้นห่างจากมิตร ก็ปราศจากความหวาดระแวง เข้าไปเฝ้าพระราชาได้โดยลำพังตนเอง ฉันท, ทุติยฌานจิตเป็นต้น แม้ว่าไม่มีวิตก แต่เพราะภavanaชั้นต่ำกว่าก่อนหน้าบรรลุทุติยฌานนั้น อย่างขึ้นสู่อารมณ์ (มีดวงกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิตเป็นต้น) นั้น ด้วยกำลังของวิตกอยู่บ่อยๆ ก็ย่อมเกิดความคุ้นเคยกับอารมณ์นั้น เกิดความคุ้นเคยแล้ว ก็ย่อมอย่างขึ้นสู่อารมณ์นั้นได้โดยลำพัง โดยเว้นวิตก ด้วยอำนาจแห่งความคุ้นเคยนั้น ฉันทนั้น.

วิจารณ์

คำว่า วิจารณ์ มีวจนัตถะว่า อารมฺมณ เตน จิตฺตํ วิจารณ์ฺนํ วิจารณ์ํ แปลว่า สภาวะธรรมชื่อว่า วิจารณ์ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้จิตเที่ยวไปในอารมณ์. วิจารณ์นั้นมีการตามเคล้าอารมณ์เป็นลักษณะ. จริงอย่างนั้น วิจารณ์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขไว้ว่า “อนุสฺสณฺณตา - ความตามสืบต่อ” ดังนี้.

ความต่างกันแห่งวิตกกับวิจารณ์

วิตกกับวิจารณ์มีส่วนคล้ายกันมาก โดยเกี่ยวกับต่างเป็นสภาวะที่ทำให้จิตและสัมปยุตธรรมที่เหลือได้พบกับอารมณ์. เพราะฉะนั้น เพื่อความไม่สับสนในธรรม ๒ อย่างนี้ บัณฑิตก็พึงทราบความต่างกัน ดังต่อไปนี้.

ในธรรม ๒ อย่างนี้ วิตก เป็นความตกไปที่แรกแห่งจิต เหมือนอย่างการตีระฆังครั้งแรก (หมายถึงเสียงที่เกิดจากการตีครั้งแรก) เพราะมีสภาวะหยาบกว่าวิจารณ์และออกหน้าวิจารณ์นั้น ส่วนวิจารณ์ เป็นความสัญจรตามไป เหมือนอย่างเสียงครวญแห่งห้วงของระฆัง.

อนึ่ง วิตก มีอาการกระเพื่อม เป็นความไม่ไหวตัวแห่งจิต เหมือนอย่างการที่นกใหญ่ผู้ใคร่จะโฉบบินไปในอากาศ กวักปีกให้กินลม และเหมือนอย่างการที่แมลงภู่ผู้มีจิตติดพันในกลิ่น ไผลงมุงตรงไปสู่ดอกปทุม ฉะนั้น ส่วนวิจารณ์ มีความเป็นไป

สงบกว่า เป็นอาการที่จิตไม่ไหวตัวจนเกินไปนัก เหมือนอย่างการที่นกใหญ่ผู้บินไปในอากาศได้แล้ว คอยกระดิกปีกที่เหยียดไปอยู่ และเหมือนอย่างการที่แมลงภู่โฉบลงตรงหน้าดอกปทุมได้แล้ว ก็บินวนเวียนไปรอบๆ ตอนเบื้องบนดอกปทุมอยู่ ฉะนั้น

ปีติ

คำว่า **ปีติ** มีวจนัตถะ ว่า :-

ปีนยติ กายจิตตํ ตบฺเปติ วฑฺฒเตตฺติ วา **ปีติ** แปลว่า ธรรมชาติชื่อว่า **ปีติ** เพราะอรรถว่า ทำกายและจิตให้อิ่มเอิบ หรือเพราะอรรถว่า ทำกายและจิตให้เจริญ. ปีตินั้น มีความเป็นไปโดยอาการที่ยินดีเป็นลักษณะ. อธิบายว่า มีการจับเอาอารมณ์อย่างเต็มที่ ไม่พร่อง เป็นลักษณะ. ปีตินั้น มี ๕ อย่าง คือ ขุททกาปีติ - ปีติมีนิดหน่อย, ขณิกาปีติ - ปีติมีชั่วขณะ, โลกกันติกาปีติ - ปีติโถมทับ, อุพเพคาปีติ - ปีติตัวลอย, และผรณาปีติ - ปีติแผ่ซ่าน.

ขุททกาปีติ เป็นปีติที่เพียงแต่สามารถทำให้โลมชาติชูชันได้เท่านั้น.

ขณิกาปีติ เป็นปีติที่เกิดขึ้นชั่วขณะแวบเดียว เหมือนสายฟ้าแลบ.

โลกกันติกาปีติ เป็นปีติที่โถมทับกาย เหมือนคลื่นโถมทับฝั่งทะเลแล้วแตกไป ฉะนั้น.

อุพเพคาปีติ เป็นปีติที่เกิดแก่ผู้ใดแล้ว ย่อมทำให้ผู้นั้นมีกายลอยขึ้น โดดเล่นไปในอากาศได้.

ผรณาปีติ เป็นปีติที่ยังความอึดเอิบให้แผ่ซ่านไปทั่วกาย.

ในบรรดาปีติ ๕ อย่างเหล่านี้ ปีติที่องค์ฌาน เป็นผรณาปีติ เท่านั้น.

สุข

คำว่า **สุข** มีวจนัตถะว่า :-

สมฺปยุตฺตรมฺเม สุขยตฺติ สุขํ แปลว่า ธรรมชาติชื่อว่า **สุข** เพราะอรรถว่า ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เป็นสุข. สุขนั้น มีการเสวยอารมณ์ที่สัตว์ปรารถนาเป็นลักษณะ หรือมีการเสวยอารมณ์โดยอาการที่สัตว์ปรารถนาเป็นลักษณะ. ในที่นี้ได้แก่สุขเวทนาทางใจ หรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “**โสมนัส**”.

ความต่างกันแห่งปิติกับสุข

เพราะปิติและสุขมีส่วนคล้ายกัน โดยเกี่ยวกับเป็นสภาวะที่ดื่มด่ำในอารมณ์ด้วยกัน จึงควรทราบความต่างกัน ดังต่อไปนี้.

เปรียบเทียบเหมือนว่า บุคคลผู้เหนื่อยล้าอยู่ในทางกันดาร พบเห็นป่าพร้อมทั้งน้ำเข้า ก็ลึกลงใจ ชื่นชมว่า “น้ำเย็นดีหนอ, น้ำเย็นดีหนอ”, ขณะที่เข้าไปอาบ ดื่มน้ำอยู่ก็ดี เข้าไปพักผ่อนได้ร่มเงาไม้ก็ดี ก็พึมพำไปว่า “สุขหนอ สุขหนอ” ข้อนี้มีอุปมาฉันใด, อุปมาอีกฉันนั้น ปิติ มีความปรากฏชัดโดยอาการลึกลงใจในคราวแรกได้อารมณ์ที่น่าชื่นชม เหมือนอย่างในคราวที่บุคคลผู้เหนื่อยล้าในทางกันดาร พบเห็นป่าพร้อมทั้งน้ำ ฉะนั้น, สุข มีความปรากฏชัดในคราวที่เสวยอารมณ์ที่น่าชื่นชมนั้น เหมือนอย่างในคราวที่บุคคลผู้นั้นอาบ ดื่มน้ำ พักผ่อนได้ร่มเงา ฉะนั้น. ส่วนว่าโดยชั้น ปิติเป็นธรรมที่นับเนื่องในสังขารชั้น, ส่วน สุข นับเนื่องในเวทนา-ชั้น ฉะนั้นแล.

เอกัคคตา

คำว่า เอกัคคตา มีวจนัตถะว่า :-

นานาत्मणविक्रमेणाภาवेन เอกं อารมฺมณं อคฺคํ อิมสฺสชาติ เอกคฺคํ ตสฺส ภาโว เอกคฺคตา สมานิ แปลว่า จิต ชื่อว่า เอกัคคะ เพราะอรรถว่ามีอารมณ์เดียว เพราะไม่มีความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ภาวะแห่งเอกัคคะ (สภาพที่จิตมีอารมณ์เดียว) ชื่อว่า เอกัคคตา ได้แก่ สมานินั่นเอง. เป็นความจริงว่า จิตที่สัมปยุตกับสมานิ จะเป็นอันไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ทั้งหลาย ก็ด้วยอำนาจแห่งสมานินั่นเอง.

ความหมายของคำว่า “ปฐมฌาน”

ธรรมหมวด ๕ มีวิตกเป็นต้น ชื่อว่า ปฐมฌาน เพราะอรรถว่า ชื่อว่า ปฐม (ที่ ๑) โดยลำดับความเกิดขึ้น คือโดยมีความเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก และโดยลำดับเทศนา คือโดยเป็นหมวดที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงก่อน และได้ชื่อว่า ฌาน เพราะอรรถ ๒ ประการ คือ เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่ง คือเข้าไปเพ่ง อันได้แก่จุดจ่อซึ่งอารมณ์ และเพราะอรรถว่า เภา คือเผาธรรมอันเป็นข้าศึก มีนิ वर्ณ เป็นต้น.

ความจริง องค์ ๕ ที่รวมกันอยู่นั้นแหละ ได้ชื่อว่า ฌาน เหมือนองค์ประกอบรถ มีเพลาล้อเป็นต้น ที่รวมกันอยู่นั้นแหละ ได้ชื่อว่า รถ ฉะนั้น เพราะ

พ้นจากองค์ ๕ นี้แล้ว สิ่งอะไรๆ อย่างอื่นที่เรียกว่า ฌาน หามิได้ จริงอย่างนั้น
ตรัสไว้ในปกรณ์พระวิงศ์ว่า “วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต ชื่อว่า ฌาน”
ดังนี้ กุศลจิตที่สัมปยุตกับปฐมฌาน คือองค์ฌาน ๕ เหล่านี้ ชื่อว่า ปฐมฌาน-
กุศลจิต.

เหตุที่ธรรม ๕ อย่าง มีวิตกเป็นต้นเท่านั้น ได้ชื่อว่า องค์ฌาน

หากจะมีคำถามว่า “เพราะเหตุใดเล่า เมื่อธรรมที่ประกอบร่วมกันอย่างอื่น
มีผัสสะ สัญญา เจตนา เป็นต้น ก็มีอยู่ แต่พระผู้มีพระภาคก็ตรัสเฉพาะธรรม ๕
อย่าง มีวิตกเป็นต้นนี้ เท่านั้น ว่าเป็นองค์ฌาน ๕?” ดังนี้ ก็น่าจะมีคำตอบอย่าง
นี้ว่า :-

การที่พระองค์ตรัสเฉพาะธรรม ๕ อย่าง มีวิตกเป็นต้นนี้ เท่านั้น ว่าเป็น
องค์ฌาน ๕ ไม่ตรัสธรรมอย่างอื่น ก็เพราะมีเหตุผลอยู่ ๒ ประการ คือ :-

๑. เพราะธรรม ๕ อย่างเหล่านี้เท่านั้น มีกิจคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์โดย
พิเศษ

๒. เพราะธรรม ๕ อย่างเหล่านี้เท่านั้น เป็นผู้เผารวมอันเป็นข้าศึก คือ
นิวรณ์ ๕ เป็นต้น เพราะมีความเป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์เหล่านั้น.

จริงอย่างนั้น เมื่อวิตกคอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เมื่อวิจาร์คอยยังจิตให้ตาม
ติดพันอารมณ์ เมื่อปิตคอยสร้างความอึดเอิบแก่จิต และเมื่อสุขคอยกระทำ
ความเข้าไปเพิ่มพูน (เจริญ) แก่จิตอยู่ ลำดับนั้น เอกัคคตา ก็ย่อมได้รับการอนุเคราะห์
จากกิจที่ยกแห่งวิตก กิจที่ให้ตามติดพันแห่งวิจาร์ กิจที่สร้างความอึดเอิบแห่งปิติ
และกิจที่กระทำเพิ่มความเพิ่มพูนแห่งสุข เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมมีกำลังทำจิตพร้อมทั้ง
ธรรมทั้งหลายที่ประกอบร่วมกัน ให้คล้อยไปตามกิจของตน คือ ทำให้ตั้งมั่น เสมอ
และโดยชอบในอารมณ์เดียว มีกสิณเป็นต้น ที่เรียกว่า “อัคคะ” นั้น. คือทำให้
ตั้งมั่น โดยเกี่ยวกับว่าไม่มีความซัดส่ายไปในอารมณ์อื่น, ให้เสมอ โดยเกี่ยวกับ
ว่ามีความเสมอกันแห่งอินทรีย์ และโดยชอบ โดยเกี่ยวกับว่า ไกลต่อธรรมที่เป็น
ปฏิปักษ์. ก็กิจ กล่าวคือการทำให้จิตและสัมปยุตธรรมทั้งหลายตั้งมั่นเสมอและ
โดยชอบแห่งเอกัคคตา ตามประการดังกล่าวมานี้เอง ชื่อว่า กิจคือการเข้าไปเพ่ง.
เอกัคคตา ได้ชื่อว่า องค์ฌาน ก็เพราะมีกิจคือการเข้าไปเพ่งดังกล่าวนี้. ส่วนองค์

มีวิตกเป็นต้น นอกนี้ ได้ชื่อว่า องค์ฌาน ด้วยก็โดยเกี่ยวกับเป็นองค์อนุเคราะห์ ที่สำคัญที่ให้เอกัคคตาสำเร็จกิจคือการเข้าไปเพ่งนั้น.

อนึ่ง ในบรรดา นีวรณ (ธรรมเครื่องกางกั้นกุศลคือฌาน) ๕ อย่าง อันได้แก่ :-

- กามฉันทะ ความพอใจคือความใคร่ในกามคุณ ๕
- พยาบาท ความปองร้าย
- ถีนมิทธะ ความหดหู่และความง่วงเหงามึนซึม
- อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและความหงุดหงิดรำคาญใจ
- วิจิกิจฉา ความลั้งเลงสงสัย (ว่า ปฏิปทานี้เป็นเหตุให้สำเร็จอุปปนา จริงหรือไม่จริงหนอ เป็นต้น)

ดังนี้ นั้น เอกัคคตา คือสมาธิ นับว่าเป็นปฏิบัติตรงต่อกามฉันทะ เพราะเป็นข้าศึกต่อต้านความตั้งลงแห่งราคะ. เป็นความจริงว่า จิตที่ถูกอารมณ์ต่างๆ ที่น่าปรารถนาประเล้าประโลมอยู่ ก็ย่อมพล่านแสไปหาอารมณ์เหล่านั้นด้วยอำนาจแห่งกามฉันทะได้. จิตที่พล่าน ที่หวั่นไหว ด้วยอำนาจกามฉันทะนั้น จะเป็นอันตั้งมั่นสงบด้วยดีก็ด้วยอำนาจแห่งเอกัคคตา. ส่วนว่า ปิติ เพราะมีสภาพบันเทิง จึงนับว่า เป็นปฏิบัติตรงต่อพยาบาทอันมีสภาพขัดเคืองหาความบันเทิงมิได้. วิตก เพราะคอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ด้วยอำนาจความดำริชอบ จึงนับได้ว่า เป็นปฏิบัติต่อถีนมิทธะที่คอยแต่จะทอดถอนกลับจากอารมณ์ด้วยอำนาจความหดหู่และความง่วงเหงามึนซึม. สุข เพราะมีความเข้าไปสงบความวุ่นวายใจ และเพราะมีความเยือกเย็น จึงนับว่าเป็นปฏิบัติตรงต่ออุทธัจจะและกุกกุกจะอันมีสภาพเป็นความวุ่นวายใจและความร้อนใจ. ส่วน วิจาร เพราะมีสภาพที่เปรียบได้ด้วยปัญญาเกี่ยวกับว่า การคอยตามเคล้าอารมณ์แห่งวิจารณ์ั้น เป็นเช่นการตามพิจารณาอารมณ์แห่งปัญญา จึงนับว่าเป็นปฏิบัติต่อวิจิกิจฉา. เพราะเป็นปฏิบัติต่อ นีวรณเหล่านั้นนั้นเทียว ธรรมมีเอกัคคตาเป็นต้นเหล่านี้ จึงชื่อว่า เป็นผู้เฝ้าธรรมอันเป็นข้าศึก คือ นีวรณเหล่านั้น.

เพราะธรรม ๕ อย่างเหล่านี้เท่านั้น มีกิจคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์โดยพิเศษ และเพราะธรรม ๕ อย่างเหล่านี้เท่านั้น เป็นผู้เฝ้าธรรมอันเป็นข้าศึก ตามประการดังกล่าวมานี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถึงธรรม ๕ อย่าง มีวิตกเป็นต้น

เหล่านี้ เท่านั้นว่า เป็นองค์ฌาน. เหมือนอย่างที่ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :-

อุปนิชฌานกัจจตุตา

กามาธิปฏิปทฺขโต

สนฺเตสุปี จ อญฺเณสุ

ปญฺเจวชฺฌานสญฺญิตา

แปลว่า

เมื่อธรรมอย่างอื่น (มีผัสสะเป็นต้น) มีอยู่ ทรงหมายเอาธรรม ๕ อย่าง (มีวิตกเป็นต้น) เท่านั้นว่าเป็นฌาน เพราะ ความที่มีการเข้าไปเพ่ง (อารมณ์) เป็นกิจ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรม มีกาม-ฉันทะเป็นต้น.

ดังนี้ แล.

ก็ความพิเศษแห่งรูปาวจรฌานก็ดี แห่งรูปาวจรฌานที่จะกล่าวถึงต่อไปก็ดี หรือแม้แห่งโลกุตตรฌาน เกี่ยวกับองค์ที่ต้องละไปตามลำดับ อารมณ์ นัยการเจริญ เป็นต้น จักมีแจ้งในปริจเฉทที่ ๙.

ผู้ได้ปฐมฌานนี้แล้ว หากปรารถนากว้างต่อไป สามารถบรรลุฌานที่สงบวิตกได้ มีองค์ฌาน ๔ ไม่มีวิตก ก็ชื่อว่าได้ทุติยฌาน กุศลจิตที่สัมปยุตกับทุติยฌานนี้ ก็ชื่อว่า ทุติยฌานกุศลจิต แม้ที่ได้ชื่อว่า ตติยฌานกุศลจิต เป็นต้น ก็ทำนองเดียวกันนี้แหละ.

บัณฑิต ย่อมเห็นได้ว่า รูปาวจรกุศลจิตนี้ ท่านมิได้จำแนกไว้ด้วยสังขาร เพราะฉะนั้น ก็พึงทราบว่าเป็นรูปาวจรกุศลจิต ไม่มีการจำแนกเป็นอสังขาริกหรือสังขาริก ตามว่า เพราะเหตุไรจึงไม่จำแนกไว้โดยความเป็นอสังขาริกและสังขาริกเล่า, เพราะว่ามีจิตจำพวกนี้ก็น่าจะกล่าวได้ว่า “ที่ได้มาโดยการเจริญสมณะล้วน ๆ ก็นับว่าเป็นสังขาริก ด้วยอำนาจแห่งมโนปิโยคะ คือจิตที่เป็นไปเกี่ยวกับการเจริญก่อนหน้าจะบรรลุฌานนี้นั้นเทียว, ที่ได้มาโดยการบรรลุมรรคเป็นมคคสิทธิฌาน (ฌานที่สำเร็จคือเกิดขึ้นเพราะการได้บรรลุมรรค) ไม่มีการเจริญสมณะมาก่อนเหมือนอย่างฌานของท่านพระจุฬินก หรือเหมือนอย่างฌานของพระอนาคามี ผู้เป็นสุขวิปัสสกที่เกิดขึ้นในเวลาใกล้ตาย ก็นับว่า เป็นอสังขาริก?” ดังนี้.

ตอบว่า รูปาวจรกุศลนี้ ไม่อาจกล่าวได้อย่างนี้หรอก เพราะว่า แม้ได้มาตามอานุกาฬมรรค ก็ไม่อาจจัดว่าเป็นอสังขาริกได้ เพราะถึงอย่างไร ๆ ก็เกิดขึ้นภายหลังอภิสังขาร ได้แก่ บริกรรม คือ การเตรียมก่อนหน้าอันเป็นเหตุเกิดขึ้น

แห่งฉานแม้เพียงเล็กน้อยเท่านั้นก็ตาม เช่น การมองไปทางช่องหน้าต่างซึ่งเป็นเหตุให้ได้อารมณ์คืออากาศสกปรกโดยพลัน การมองไปที่พื้นน้ำในคราวที่นั่งโดยสารเรือไป ซึ่งเป็นเหตุให้ได้อารมณ์คืออากาศสกปรกโดยพลัน เป็นต้น รูปาวจรกุศล นั้นเมื่อเกิดขึ้นโดยขาดอภิสังขารคือบริกรรมดังกล่าวนี้ไม่ได้ ก็ไม่นับว่าเป็นอสังขาริก.

ก็แต่ว่า เมื่อจำต้องอาศัยอภิสังขารคือบริกรรมที่เป็นไปก่อนหน้าอย่างนี้ รูปาวจรกุศลนี้ก็น่าจะจัดว่า เป็นสังขาริก แต่ก็ยังเป็นสังขาริกไม่ได้อีก เพราะเหตุใด? เพราะเหตุว่า ไม่อาจจะเกิดขึ้นได้ ด้วยเหตุสักว่าอาศัยบริกรรมอย่างเดียว. เป็นความจริงว่า หากว่าไม่มีอิทธิการ คือความตั้งใจไว้ว่า “ต่อไปเราจักเป็นผู้ได้ฉาน” ดังนี้ แม้มีอภิสังขารคือบริกรรม จัดแจงให้ภาวนาติดต่อกันไปนานเพียงไร ก็ไม่อาจได้ฉาน เพราะฉะนั้น ก็จำต้องมีอิทธิการ เมื่อต้องมีอิทธิการ ก็ไม่อาจจะกล่าวได้ว่า เป็นสังขาริก เพราะเมื่อมีอิทธิการ จิตนั้นก็เข้มแข็งมีอุตสาหะ ไม่ต้องอาศัยการกระตุ้นชักชวนแล.

รวมความว่า การที่จำต้องอาศัย อภิสังขาร ปฏิเสธความเป็นอสังขาริก. ส่วนการที่จำต้องอาศัย อิทธิการ ปฏิเสธความเป็นสังขาริก. รูปาวจรกุศลจึงหาความเป็นอสังขาริก หรือสังขาริกมิได้ ด้วยเหตุผลตามประการดังกล่าวมานี้.

อีกนัยหนึ่ง ฉานที่กำลังเกิดอยู่ด้วยอำนาจอภิสังขารที่เป็นไปก่อนหน้า ย่อมไม่มีความเป็นอสังขาริกตามนัยอันได้กล่าวแล้ว เมื่อหาความเป็นอสังขาริกไม่ได้ ก็ย่อมหาความเป็นสังขาริกไม่ได้ด้วย เพราะความเป็นสังขาริกท่านกล่าวไว้เพื่อปฏิเสธความเป็นอสังขาริกที่มีอยู่แห่งฉานที่มีความเป็นไปผิดแผกกัน.

อนึ่ง แม้ท่านอาจารย์กล่าวว่า รูปาวจรกุศลจิตมี ๕ ดวง ตามความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฉาน ด้วยคำว่า **ปญฺจปี** ที่แปลว่า “รวม ๕ ดวง” นี้ ไว้ อย่างนี้ อันนับว่าเป็นปัญจกนัย คือนัยที่นับว่ามี ๕ ดวง ก็ตาม บัณฑิตพึงทราบ ว่า ด้วย **ปี-ศัพท์** ในบทว่า **ปญฺจปี** นี้ ท่านยังรวมเอาจตุกกนัย คือนัยที่นับว่ามีเพียง ๔ ดวง เข้าไว้ด้วย เพื่ออนุโลมต่อพระสูตรที่ตรัสรูปาวจรฉานไว้ ๔ เท่านั้น ไม่มีปัญจฉาน. ก็การนับฉานโดยจตุกกนัย นั้น มีอย่างนี้คือ ฉานที่มีองค์ครบ ๕ ก็ชื่อว่า ปฐมฉาน นั้นแหละ, ที่มีองค์เพียง ๓ เพราะสงบทั้งวิตกทั้งวิจารณ์ ก็ชื่อว่าทุติยฉาน ซึ่งได้แก่ ตติยฉานในปัญจกนัยนั่นเอง, ที่มีองค์ ๒ คือ สุขและเอกัคคตา เพราะสำรอกปีติได้ ก็ชื่อว่าตติยฉาน ซึ่งได้แก่ จตุตถฉานใน

ปัญจนัยนั่นเอง, ที่มีองค์ ๒ นั้นแหละ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา เพราะละสุขได้ ก็เป็นจุดตกถวน ซึ่งได้แก่ ปัญจถวนในปัญจนัยนั่นเอง. เพราะฉะนั้นรูปาวจรกุศลจิตจึงนับว่ามี ๔ ก็ได้ ตามถวนจุดกนัยในพระสูตร หรือจะนับว่ามี ๕ ก็ได้ ตามถวนปัญจนัยในพระอภิธรรม ตามประการดังกล่าวมานี้.

ก็ถวนตามนัยทั้ง ๒ นั้น สามารถแตกประเภทออกไปได้มากกว่านั้นอีก ตามปฏิปทา ๔ อย่างนี้คือ :-

ทุกขาปฏิปทาตันธาภิญญะ	- มีปฏิปทาลำบาก มือภิญญาช้า
ทุกขาปฏิปทาชิปปาภิญญะ	- มีปฏิปทาลำบาก มือภิญญาเร็ว
สุขาปฏิปทาตันธาภิญญะ	- มีปฏิปทาสะดวก มือภิญญาช้า
สุขาปฏิปทาชิปปาภิญญะ	- มีปฏิปทาสะดวก มือภิญญาเร็ว

พึงทราบความหมายเกี่ยวกับคำว่า “ปฏิปทา” และคำว่า “อภิญญา” ดังต่อไปนี้

การเจริญภาวนาอันเป็นส่วนเบื้องต้น เป็นไปเริ่มตั้งแต่ตั้งจิตสำรวมในกรรมฐานครั้งแรกแล้วบริกรรมไปว่า “ปฐม ปฐม (ดิน ดิน),” หรือว่า “อาไป อาไป (น้ำ น้ำ)” เป็นต้น จนกระทั่งนิรณฺสงบรรพคาบไป เพราะอุปจารสมาธิเกิดขึ้น ชื่อว่า “ปฏิปทา” ในที่นี้, ชื่อว่า **ทุกขาปฏิปทา** เพราะอรรถว่า เป็นปฏิปทาคือเป็นการปฏิบัติที่ลำบาก เพราะนิรณฺสงบได้ยาก เหตุเพราะอุปจารสมาธิเกิดได้ยาก เนื่องจากเหตุคือการขาดสัปปายธรรม (ธรรมที่สร้างความสะดวกแก่การเจริญภาวนา) บางอย่าง มีที่อยู่ที่เหมาะสม เป็นต้น. หรือ ความเป็นผู้มากด้วยตัณหา เป็นต้น. ปัญญาที่เป็นไปจับตั้งแต่อุปจารถวนเกิดขึ้นแล้ว จนกระทั่งอัปปนาถวนเกิดขึ้น ชื่อว่า “อภิญญา” แปลว่า “รู้ยิ่ง” (ในที่นี้ ไม่ใช่อภิญญา ๖) เพราะภาวะที่รู้ยิ่งคือ รู้ดียิ่งกว่าปัญญาอันเป็นส่วนเบื้องต้น, อภิญญานั้น ชื่อว่า **ตันธาภิญญา** เพราะเป็นความรู้ยิ่งได้ช้า หมายความว่า เป็นเหตุให้ถึงอัปปนาเน็นช้าไม่จับพลัน เหตุเพราะอัปปนาโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในอันทำอัปปนาให้บังเกิด) ๑๐ อย่าง มีการปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งบกพร่องไป หรือเพราะความเป็นผู้มากด้วยอวิชชา เป็นต้น. ถวนชื่อว่า **ทุกขาปฏิปทาตันธาภิญญะ** เพราะอรรถว่า มีปฏิปทาลำบาก มือภิญญาช้า ตามประการดังกล่าวมานี้. ถึงคำว่า “สุขา” ที่แปลว่า “สะดวก”, และคำว่า “ชิปปา” ที่แปลว่า “เร็ว” ก็พึงทราบโดยนัยตรงข้ามกับที่กล่าวแล้วนี้เกิด.

ก็เมื่อฉนวนทั้ง ๒ นัย สามารถแตกประเภทให้มากยิ่งขึ้น ตามปฏิปทา ๔ ได้ ตามประการดังกล่าวมานี้ แม้จิตที่ประกอบด้วยฉนวนเหล่านั้น ก็ย่อมเป็นอันแตกประเภทได้มากยิ่งขึ้น ตามฉนวนเหล่านี้ ฉะนั้นแล.

ก็ฉนวนจตุกกนัย และปัญจกนัย ที่มีการแตกประเภทไปตามปฏิปทา ๔ เหล่านี้ ย่อมแตกให้ยิ่งขึ้นไปมากกว่านี้ได้อีก ตามอารมณ์ อย่างนี้คือ :-

ฉนวนที่เป็นปริตตะ มีอารมณ์ที่เป็นปริตตะ

ฉนวนที่เป็นปริตตะ มีอารมณ์ที่เป็นอัปมาณะ

ฉนวนที่เป็นอัปมาณะ มีอารมณ์ที่เป็นปริตตะ

ฉนวนที่เป็นอัปมาณะ มีอารมณ์ที่เป็นอัปมาณะ

ดังนี้.

ในคำว่า “ปริตตะ” และ “อัปมาณะ” นั้น มีคำอธิบายอย่างนี้ คือ ฉนวนที่ยังไม่คล่องแคล่ว ไม่อาจเป็นปัจจัยแก่ฉนวนเบื้องสูงได้ ชื่อว่า เป็น **ปริตตะ** แปลว่า มีอานุภาพเล็กน้อย.

ฉนวนที่บังเกิดในอารมณ์ คือนิमितที่มีได้ขยาย มีขนาดกระด้างหรือชัน ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นปริตตะ** แปลว่า มีอารมณ์ขนาดเล็ก.

ส่วนคำว่า **เป็นอัปมาณะ** แปลว่า มีอานุภาพหาประมาณมิได้, ได้แก่ ฉนวนที่มีวสี (ความคล่องแคล่ว) ซึ่งอาจเป็นปัจจัยแก่ฉนวนเบื้องสูง. คำว่า มีอารมณ์เป็นอัปมาณะ แปลว่า มีอารมณ์หาประมาณมิได้ ได้แก่ ฉนวนที่บังเกิดในอารมณ์ คือนิमितที่ได้ขยายแล้ว. เพราะเหตุนั้น แม้รูปาวจรกุศลจิตเหล่านั้น เมื่อนำฉนวนที่มีอานุภาพและอารมณ์เหล่านี้ อย่างนี้ เข้าไปประกอบ ก็ย่อมมีการแตกประเภทไปตามฉนวนที่เป็นอย่างนั้น ฉะนั้นแล.

ก็บัณฑิตสามารถแตกจำนวนรูปาวจรจิตให้ยิ่งขึ้นไปมากกว่านี้ แม้ด้วยสามารถแห่งอารมณ์กรรมฐาน มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น ที่ให้สำเร็จอุปปนาเป็นต้น ได้ อีก แต่เพื่อป้องกันความเยิ่นเย้อ ก็จะไม่ขอกล่าวถึง ขอให้ทราบโดยนัยเท่านั้นเถิด. ฟังทราบว่า จิตเหล่านี้ เป็นไปแก่ปุถุชนและพระเสกขะ ในกามสุคติภพ ผู้ได้รูปาวจรฉนวนนั้นๆ หลังจากตาย ก็ยังให้เข้าถึงรูปาวจรภพชั้นนั้นๆ ตามสมควร และแก่ปุถุชนและพระเสกขะทั้งหลาย ผู้เป็นพรหมในพรหมโลกเหล่านั้น.

จบ รูปาวจรกุศลจิต ด้วยคำพูดเพียงเท่านั้น.

รูปาวจรวิปากจิต

มีเนื้อความสังคหะ กล่าวถึงรูปาวจรวิปากจิต ไว้ดังนี้ว่า :
จิตเหล่านี้ คือ:-

วิตกุกิจารปีติสุขเขกคตาสหิต	ปฐมชุกรณวิปากจิตต์
ปฐมชุกรณวิปากจิตต์	ปฐมชุกรณวิปากจิตต์
วิจารปีติสุขเขกคตาสหิต	ทุติยชุกรณวิปากจิตต์
ทุติยชุกรณวิปากจิตต์	ตติยชุกรณวิปากจิตต์
ปีติสุขเขกคตาสหิต	จตุตถชุกรณวิปากจิตต์
จตุตถชุกรณวิปากจิตต์	ปัญจชุกรณวิปากจิตต์
สุขเขกคตาสหิต	
อูเบกขเขกคตาสหิต	

ดั่งนี้ รวม ๕ ดวง ชื่อว่า รูปาวจรวิปากจิต.

อธิบายรูปาวจรวิปากจิต

วิปากที่ถึมานทำให้บังเกิด ย่อมเป็นเหมือนกับถึมานนั้นๆ โดยส่วนเดียวนั้น เทียว เพราะฉะนั้น วิปากจึงเป็นอันถึานจำแนกไว้ เหมือนกับถึมานกุศลนั้นเทียว มีข้อที่แตกต่างกันก็เพียงนี้เท่านั้น คือ นั้นเป็นกุศล แต่นี้เป็นวิปาก.

ถึานว่า เพราะเหตุไร ในฝ่ายกามาวจร วิปากมีได้ถึง ๑๖ ดวง ไม่เหมือนกันกับกรรม คือ กุศล ซึ่งมีเพียง ๘ ดวงเท่านั้น, ส่วนในฝ่ายรูปาวจรวิปาก มีเพียง ๕ ดวง เหมือนกับกุศลทุกถึอย่าง?

ตอบว่า ในฝ่ายกามาวจร วิปากทั้งหลาย ย่อมสำเร็จจากกุศลที่เป็นไปด้วย อานุกาพแห่งกามตถึานหา ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ทั้ง ๖ ถึอย่าง มีรูปารมถึเป็นต้น เพราะเหตุถึนั้น กามาวจรกุศลที่เป็นไปเนื่องด้วยกามตถึานหาอันวิจิตร หลากหลาย ด้วยอารมณ์นี้ ย่อมเป็นกรรมที่สามารถบันดาลวิปากให้บังเกิดได้มากมาถึ คล้อย

ตามอนุภาพแห่งกามัตถหานั้น, ส่วน รูปาวจรกุศล เป็นไปด้วยอนุภาพแห่งภว-
 ตัถหาเพียงอย่างเดียว ซึ่งมีอารมณ์คับแคบ เพราะเป็นความยินดีในฉานอย่าง
 เดียวเท่านั้น ทั้งยังบังเกิดด้วยอำนาจบริกรรมสัญญาว่า “ปฐวี ปฐวี - ดิน ดิน”
 เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงอย่างเดียว เป็นไปซ้ำๆ ซากๆ จนกระทั่งเกิด
 ปฏิภาคนิมิต อัปปนาสมาธิเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ คือปฏิภาคนิมิตที่
 บังเกิดด้วยอำนาจบริกรรมสัญญาอย่างเดียวนั้น รูปาวจรกุศล ย่อมให้วิบากบังเกิด
 โดยคล้อยตามอนุภาพแห่งภวัตถหาและอัปปนาสมาธิ ซึ่งมีอารมณ์เดียว ตาม
 บริกรรมสัญญานั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ วิบากของรูปาวจรกุศลจึงมีส่วนเหมือนกุศลทุก
 อย่าง ทั้งจำนวน ทั้งการประกอบด้วยองค์ฉาน ทั้งอารมณ์ ฉะนั้นแล. แม้ใน
 รูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ก็มีคำอธิบายถึงความที่กุศลและวิบากมีความเหมือน
 กันเหมือนอย่างในรูปาวจรจิตนี้แหละ.

บัณฑิตพึงทราบว่ รูปาวจรวิบากทั้ง ๕ ดวงนี้ ย่อมเป็นไปโดยกิจ คือ
 ปฏิสนธิ ภวังค์ และจติแก่พวกพรหมทั้งหลาย ในรูปภูมิ ๔ มีปฐมฉานภูมิเป็นต้น
 อย่างนี้ คือ:-

ปฐมฉานวิบาก และทุติยฉานวิบาก ย่อมเป็นไปโดยกิจ คือปฏิสนธิเป็นต้น
 แก่พวกพรหมทั้งหลาย ในปฐมฉานภูมิ.

ตติยฉานวิบากเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยกิจ คือปฏิสนธิเป็นต้น แก่พวก
 พรหมทั้งหลาย ในทุติยฉานภูมิเป็นต้น ตามลำดับ ฉะนั้นแล.

จบ รูปาวจรวิบากจิต ด้วยคำพูดเพียงเท่านั้น

รูปาวจรกิริยาจิต

มีเนื้อความสังคหะ กล่าวถึง รูปาวจรกิริยาจิต ไว้ดังนี้ว่า :
 จิตเหล่านี้ คือ:-

วิตกกุวิจาร์ปีติสุขเขกคคตาสหิต์	ปฐมฉานกิริยาจิตต์
ปฐมฉานกิริยาจิต	เป็นไปพร้อมกันกับวิตก วิจาร์ ปีติ สุข และเอกคคตา
วิจาร์ปีติสุขเขกคคตาสหิต์	ทุติยฉานกิริยาจิตต์
ทุติยฉานกิริยาจิต	เป็นไปพร้อมกันกับวิจาร์ ปีติ สุข และเอกคคตา

ปิติสุขกคตาสหิต

ตติยชฺฌมานกิริยาจิตต์

ตติยชฺฌมานกิริยาจิต เป็นไปพร้อมกันกับปิติ สุข และเอกัคคตา

สุขกคตาสหิต

จตุตถชฺฌมานกิริยาจิตต์

จตุตถชฺฌมานกิริยาจิต เป็นไปพร้อมกันกับสุข และเอกัคคตา

อุเปกฺกชฺฌกคตาสหิต

ปญฺจชฺฌมานกิริยาจิตต์

ปญฺจชฺฌมานกิริยาจิต เป็นไปพร้อมกันกับอุเบกขา และเอกัคคตา

ทั้ง ๕ ดวง ชื่อว่า รูปาวจรกิริยาจิต.

อธิบายรูปาวจรกิริยาจิต

พึงทราบว่ รูปาวจรกิริยาจิต มีความเป็นไปเหมือนอย่างรูปาวจรกุศลจิต ที่ได้กล่าวแล้วนั้นเทียว มีความต่างกันก็โดยชาติเท่านั้น กล่าวคือ ที่เป็นไปในสันดานของปุถุชน และพระเสกษะก็มีชาติเป็นกุศล ที่เป็นไปในสันดานของพระชินาสพ ก็มีชาติเป็นกิริยา คำว่า “กิริยา” มีความหมายดังได้กล่าวแล้วในกามาวจรกิริยาจิตทั้งหลายนั่นเอง.

อนึ่ง ในนิเทศแห่งรูปาวจรกุศลจิต มีการกล่าวถึงองค์ที่ต้องละคือพวกนิรวณทั้งหลายไว้ ส่วนในนิเทศแห่งรูปาวจรกิริยาจิต ไม่มีการกล่าวถึงองค์ที่ต้องละคือนิรวณเหล่านั้น เพราะกิเลสอะไร ๆ ที่ต้องละรวมทั้งนิรวณนี้ ไม่มีแก่พระชินาสพ เพราะท่านละได้เด็ดขาดแล้วโดยประการทั้งปวงในสมัยที่ท่านบรรลอรหัตมรรค ทั้งกิริยาทั้งหลายก็หาได้มีสภาวะเป็นผู้ละออกุศลเหมือนอย่างกุศลทั้งหลายไม่. รูปาวจรกิริยาจิตเหล่านี้ย่อมเป็นไปแก่พระชินาสพในกามสุคติภพ และในรูปภพทั้งหลายเท่านั้น.

จบ รูปาวจรกิริยาจิตด้วยคำพูดเพียงเท่านี้.

คาถาสังคหะ : กล่าวสรุปความรูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

ปญฺจธา ฌานภเวทน

รูปาวจรมานสิ

ปญฺญูปากกิริยาภเว

ต้ ปญฺจทสธา ภเว

รูปาวจรจิตมี ๕ ดวง ตามความต่างกันแห่งฌาน

รูปาวจรจิตนั้น พึงมี ๑๕ ดวง โดยประเภทแห่งกุศล วิบาก และกิริยา.

คำอธิบายคาถาสังคหะ

ความว่า รูปาวจรจิตมี ๕ ดวง ตามความต่างกันแห่งฌาน คือตามความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน ๕, องค์ฌาน ๔, องค์ฌาน ๓, องค์ฌาน ๒ และองค์ฌาน ๒ อีกครั้ง. หมายความว่า ที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ ก็เป็นดวงหนึ่ง, ที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ ก็เป็นดวงหนึ่ง, ที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ ก็เป็นดวงหนึ่ง, ที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ ก็เป็นดวงหนึ่ง, และที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ นั้นแหละ โดยประการอื่นอีก ก็เป็นดวงหนึ่ง.

รูปาวจรจิตนั้น ฟังมี ๑๕ ดวงได้อีก โดยประเภทคือโดยการแตกไปตามชาติคือกุศล วิบาก และกิริยา ซึ่งแต่ละประเภทก็มี ๕ ดวง โดยไม่มีความแตกต่างกันด้วยการประกอบด้วยองค์ฌาน เพราะเหตุแห่งชาติ.

จบ รูปาวจรจิต

อรูปาวจรจิต

มีเนื้อความสังคหะ กล่าวถึง อรูปาวจรกุศลจิต ไว้ดังนี้ว่า :
จิตเหล่านี้คือ :

อากาสนัญญาตนกุศลจิตต์

- อากาสนัญญาตนกุศลจิต

วิญญาณัญญาตนกุศลจิตต์

- วิญญาณัญญาตนกุศลจิต

อากิญจัญญาตนกุศลจิตต์

- อากิญจัญญาตนกุศลจิต

เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลจิตต์

- เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลจิต

ทั้ง ๔ ดวง ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลจิต.

อธิบาย อรูปาวจรกุศลจิต

อธิบายอรูปาวจรกุศลจิตดวงแรก

การจำแนกอรูปาวจรกุศลจิตเป็น ๔ ดวง มีอากาสนัญญาตนะเป็นต้นนี้ เป็นการจำแนกตามความต่างกันแห่งอารมณ์.

ในคำว่า อากาสนัญญาตนกุศลจิต นี้ ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า อากาสนัญญาตนะ ก่อน.

อากาศ (ที่ว่าง) ชื่อว่า “อนันตะ” เพราะความที่หาที่สุดมิได้ เหตุเพราะว่า ไม่มีที่สุดเบื้องต้นคือความเกิดขึ้นและที่สุดเบื้องปลายคือความดับไป เพราะเป็นเพียงบัญญัติ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า “อนันตะ” เพราะไม่มีที่สุดด้วยอำนาจการบริกรรมไปว่า “(อากาศ) ไม่มีที่สุด, ไม่มีที่สุด” สิ่งเดียวกันได้ชื่อว่า อากาศ เพราะเป็นที่ว่างด้วย ได้ชื่อว่า อนันตะ เพราะไม่มีที่สุดด้วย เพราะเหตุนั้นจึงได้ชื่อรวมกันว่า “อากาศอนันตะ” ได้แก่อากาศ คือที่ว่างอันเป็นที่ที่กณินิมิต (กณินที่เป็นปฏิภาคนิมิต) มีปฐวีกณินเป็นต้น ถูกเพิกไป ที่เรียกว่า กณินคณาภิมาภาส (อากาศอันเป็นที่ที่กณินนิมิตถูกเพิกไป) นั่นเอง.

ก็อากาศ มี ๓ อย่าง คือ ปริจเฉทภาส ๑ กณินคณาภิมาภาส ๑ อัชฎาภาส ๑.

ในอากาศ ๓ อย่างนั้น ที่ว่างซึ่งเป็นที่กำหนดเขตแดนแห่งกลุ่มรูปแต่ละกลุ่ม ตัดตอนรูปธรรมทั้งหลายให้อยู่แยกกันเป็นกลุ่มๆ ไม่ถึงความปะปนกัน ไม่ติดกันเป็นพืด ชื่อว่า ปริจเฉทภาส แปลว่า อากาศอันเป็นที่ตัดตอน (กลุ่มรูป).

อากาศ คือที่ว่างอันเป็นที่ที่กณินนิมิต (กณินที่เป็นปฏิภาคนิมิต) ถูกเพิกไป ชื่อว่า กณินคณาภิมาภาส แปลว่า “อากาศอันเป็นที่ที่กณินถูกเพิกไป” นั่นแหละ. คำว่า “ถูกเพิกไป” คือ ถูกทำให้ว่างเว้นไปด้วยอำนาจการไม่ใส่ใจ ไม่คำนึงถึงซึ่งกณินนิมิตนั้น ทว่า ใส่ใจ คำนึงถึงแต่ที่ว่างที่ปราศจากนิมิตนั้น ด้วยอำนาจการนิกบริกรรมไปว่า “อากาศ, อากาศ” หรือ “อากาศไม่มีที่สุด, อากาศไม่มีที่สุด” แห่งพระโยคาวจรผู้ได้รูปาวจรสมาบัติที่ ๕ (หรือที่ ๔ ตามนัยพระสูตร) ในกรรมฐานคือ กณิน ๙ มีปฐวีกณินเป็นต้น เว้นอากาศกณิน แล้วใคร่เจริญอรูปรูปรุต่อไป.

อากาศอันเป็นที่โล่งแจ้ง เป็นที่สัญจรไปมาแห่งหมუნก ตลอดจนเป็นที่ตั้งแห่งโลกธาตุ แห่งจักรวาล ชื่อว่า อัชฎาภาส แปลว่า “อากาศอันเป็นที่โล่งแจ้ง” นั่นแหละ.

ในอากาศ ๓ อย่างนั้น อากาศที่เรียกว่า กณินคณาภิมาภาส นั้นเทียว เป็นอารมณ์ของอรูปรูปรุที่ ๑ นี้. เพราะฉะนั้น อากาศอนันตะ ก็คือ กณินคณาภิมาภาส นั่นเอง. ความจริง ควรจะกล่าวว่า “อนันตภาส” ท่านก็กลับกล่าวเสียว่า “อากาศอนันตะ” โดยเกี่ยวกับ ตั้งคำวิเศษนะ (คือคำว่า “อนันตะ”) ไว้เป็นบทหลัง เช่นเดียวกับคำว่า “อศยาหิโต” (ซึ่งมาจาก อาหิโต อคฺคิ แปลว่า ไฟที่เขา

นำมาบูชา) เป็นต้น ฉะนั้น.

อากาสนันตะ นั้นเอง เป็นอากาสนัญจะ โดยการเปลี่ยนตัวอักษรไปตามอำนาจแห่ง ภาว-ปัจจัย ในอรรถของตน (คือมีความหมายเหมือนเดิม ไม่เปลี่ยนความหมาย).

อากาสนัญจะ นั้นเอง เป็นอายตนะ เพราะมีความหมายว่า เป็นที่อยู่ของ ฌานพร้อมทั้งธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน เพราะคำว่า “อายตนะ” แปลว่า “ที่อยู่” ก็ได้ เหมือนอย่างคำว่า “เทวดายตนะ - ที่อยู่ของเทวดา” ฉะนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อรวมกันว่า “อากาสนัญจายตนะ” ก็เป็นอันว่า คำว่า อากาสนัญจายตนะ นี้ ที่แรกเป็นชื่อของ กสิณुकฆาฎิมาภาส ก่อน ยังไม่ใช่ชื่อของอรูปรฌาน.

ต่อไป แม้อรูปรฌานดวงแรก ซึ่งตั้งมั่นเป็นอัปนาในอารมณ์ คืออากาสนัญจายตนะ นี้ ก็ได้ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ เหมือนกัน โดยเป็นชื่อที่ได้ตามอารมณ์ เช่นเดียวกับฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ได้ชื่อว่า “ปฐมวิกสิณ” ฉะนั้น.

อีกนัยหนึ่ง จะมีการทำวจนัตตะ (ความหมายของคำ) โดยรวบรัดอย่างนี้ ก็ได้ว่า อรูปรฌานดวงแรกนี้ ได้ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ เพราะมีความหมายว่า มีอากาสนัญจะ (คืออากาศไม่มีที่สุดนั่นแหละ) เป็นอายตนะ คือเป็นที่อยู่ ได้แก่ เป็นอารมณ์.

กุศลจิตที่สัมปยุตกับอากาสนัญจายตนฌานนั้น ชื่อว่า อากาสนัญจายตนกุศลจิต ฉะนี้แล.

ก็อรูปรกุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ เกิดจากการที่พระโยคาวจร ผู้ได้รูปรฌานที่ ๕ ในกสิณทั้งหลาย มีปฐมวิกสิณเป็นต้น เล็งเห็นโทษในรูปแล้ว ประสงค์จะเจริญอรูปรฌาน เพื่อความพ้นจากรูปต่อไป ก็เข้าฌานที่ ๕ ในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณ ๙ มีปฐมวิกสิณเป็นต้น เว้นอากาศกสิณ ออกจากฌานแล้ว ก็ไม่ใส่ใจดวงกสิณที่ได้แผ่ไปตลอดที่เท่าที่ต้องการ ทว่า ใส่ใจอากาศ คือที่ว่างตรงส่วนที่ดวงกสิณแผ่ไปทั่วถึงนั้น บริกรรมไปแล้วๆ เล่าๆ ว่า “อากาศไม่มีที่สุด, อากาศไม่มีที่สุด” เรียกวิธีการเช่นนี้ว่า “การเพิกกสิณ”, และอากาศนั้น ก็ได้ชื่อว่า “กสิณुकฆาฎิมาภาส” นีวรณทั้งหลาย ย่อมราบคาบไปตามลำดับ อัปนาสมาธิหรืออัปนาฌาน เกิดขึ้นในอารมณ์ คือกสิณुकฆาฎิมาภาส นี้ ในเวลาใด ในเวลา

นั่น ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลดวงที่ ๑ ที่ชื่อว่า อากาสนัญญาตนกุศลจิต นี้ เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นก่อนเป็นลำดับแรก ก็ชื่อว่าเป็นดวงที่ ๑. พึงทราบนัยการเจริญโดยพิสดารกว่านี้ ในคำอธิบายปริจเฉทที่ ๙ ข้างหน้า เถิด.

ก็องค์ฌานในอรูปกุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ ก็ยังคงมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และ เอกัคคตา เหมือนอย่างองค์ฌานในปัญจฌานรูปาวจรกุศลจิต นั้นเทียว ความ เป็นอรูปาวจรมิได้เป็นเหตุให้องค์ฌานเปลี่ยนไป เพราะเป็นภาวนาที่มีได้เป็นไป ด้วยอำนาจความพยายามในการก้าวล่วงองค์ไปตามลำดับ เหมือนอย่างรูปาวจร กุศลจิตทั้งหลาย ทว่า เป็นไปด้วยอำนาจการเปลี่ยนบริกรรมในอารมณ์อันเป็นรูป- กรรมฐาน มาเป็นบริกรรมในอารมณ์อันเป็นอรูปกรรมฐานเสียเท่านั้น ก็เพราะ เหตุที่มีองค์ ๒ นั้นนั้นแหละ ย่อมสงเคราะห์เข้าไปในปัญจฌานกุศลจิต รวม ความว่า ปัญจฌานกุศลจิต มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายรูปาวจร และฝ่ายอรูปาวจร แม้ อรูปาวจรกุศลจิตนอกนี้ ก็เป็นปัญจฌานกุศลจิตทั้งสิ้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌาน ๒ ดังกล่าวนี้ นั้นเทียว.

อธิบายอรูปาวจรกุศลจิต ดวงที่ ๒

ในคำว่า วิญญาณัญญาตนะ นี้ มีคำวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

วิญญาณนั่นเอง เป็นอนันตะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า “วิญญาณอนันตะ” ได้แก่ อรูปวิญญาณดวงแรก คือ อากาสนัญญาตนวิญญาณ นั่นเอง.

ก็อรูปวิญญาณดวงแรกนั้น แม้ว่ามีที่สุด คือความเกิดขึ้นเป็นต้น เพราะ เป็นสังขตธรรม ไม่ใช่บัญญัติ ถึงกระนั้น ก็เรียกได้ว่า เป็น “อนันตะ - ไม่มีที่สุด” ด้วยอำนาจแห่งบริกรรมภาวนาที่เป็นไปจับตั้งแต่ต้น ว่า “(วิญญาณ) ไม่มีที่สุด, ไม่มีที่สุด”.

วิญญาณอนันตะนั่นเอง เป็นวิญญาณัญจะ โดยการทำ อา-อักษร ให้เป็น รัสสะ (เสียงสั้น) และลบ น-อักษร ออกไปตัวหนึ่ง นอกนั้นก็มีการเปลี่ยนตัว อักษรตามนัยดังได้กล่าวแล้วในคำว่า อากาสนัญจะ นั้นเทียว. คำว่า วิญญาณา- นันตะ จึงกลายมาเป็น วิญญาณัญจะ ตามประการดังกล่าวมานี้.

อีกอย่างหนึ่ง อรูปวิญญาณที่ ๑ คือ อากาสนัญญาตนวิญญาณ นั้น ชื่อ ว่า “วิญญาณัญจะ” เพราะมีความหมายว่า เป็นวิญญาณอันรูปฌานที่ ๒ พึงถึง

คือพึงบรรลุ โดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ วิญญาณัญจะนั้นเอง เป็นอายตนะ เพราะเป็นที่อยู่ ที่ตั้งอาศัย คือเป็นอารมณ์แห่งอรุปฌานที่ ๒ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณัญจะอายตนะ. ก็เป็นอันว่า คำว่าวิญญาณัญจะอายตนะนี้ ที่แรกเป็นชื่อของอรุปวิญญาณดวงที่ ๑ คืออากาศาสนัญจะอายตนะนั้นนั่นแหละก่อน ก็วิญญาณดวงที่ ๑ นี้ เกิดเปลี่ยนชื่อเป็นอย่างนี้ ก็ในฐานะอื่น คือในฐานะว่าเป็นวิญญาณอันเป็นที่อยู่ ที่ตั้งอาศัย คือเป็นอารมณ์ของอรุปฌานที่ ๒ นั่นเอง.

ต่อไป แม้ออรุปฌานที่ ๒ ซึ่งตั้งมั่นเป็นอัปนาในอารมณ์ คืออรุปวิญญาณดวงแรก ที่มีชื่อว่า วิญญาณัญจะอายตนะ นี้ ก็ย่อมได้ชื่อตามอารมณ์ของตน ว่า “วิญญาณัญจะอายตนะ” เหมือนกัน เช่นเดียวกับฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ย่อมได้ชื่อตามอารมณ์ว่า “ปฐมวิกสิต” ฉะนั้น. กุศลจิตที่สัมปยุตกับวิญญาณัญจะอายตนะนาม ชื่อว่า วิญญาณัญจะอายตนะกุศลจิต.

ก็อรุปกุศลจิตดวงที่ ๒ นี้ ได้มาโดยการที่พระโยคาวจร ผู้บรรลุอรุปกุศลจิตที่ ๑ แล้ว เล็งเห็นโทษในอรุปกุศลจิตที่ ๑ นั้น ว่ายังใกล้กับรูปเป็นต้น ประสงค์จะเจริญอรุปฌานให้ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ก็ย่อมเข้าฌาน คืออรุปฌานที่ ๑ นั้น ออกแล้ว ก็ใส่ใจอรุปกุศลจิตที่ ๑ นั้น บริกรรมไปว่า “วิญญาณไม่มีที่สุด, วิญญาณไม่มีที่สุด” หรือแม้เพียง “วิญญาณ, วิญญาณ” เท่านั้น ก็ใช้ได้ อัปนาสมาธิ หรืออัปนาฌาน เกิดขึ้นในอารมณ์ คืออรุปาวจรกุศลที่ ๑ นี้ ในเวลาใด ในเวลานั้น ชื่อว่าอรุปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ชื่อว่า วิญญาณัญจะอายตนะกุศลจิต นี้ เกิดขึ้นแล้ว. เกิดขึ้นเป็นลำดับที่ ๒ ก็ชื่อว่า เป็นดวงที่ ๒. พึงทราบนัยการเจริญโดยพิสดารกว่านี้ ในคำอธิบายปริจเฉทที่ ๙ ข้างหน้านั้น เหมือนกัน.

อธิบายอรุปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๓

ในคำว่า อากิญจัญญายตนะ นี้ มีคำวินิจฉัยดังต่อไปนี้:-

อรุปวิญญาณดวงแรก คือ อากาศาสนัญจะอายตนะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า “อากิญจนะ” เพราะมีความหมายว่า อรูปวิญญาณดวงนี้ อะไรๆ เพียงนิดหน่อย โดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะ (ขณะดับ) ก็หาไม่เหลืออยู่ไม่ (อากิญจนะ แปลว่า อะไรๆ ก็ไม่มี, นิดหน่อยก็ไม่มี) ความเป็นสิ่งที่อะไรๆ นิดหน่อยก็ไม่มี ชื่อว่า “อากิญจัญญะ” ได้ใจความว่า เป็นความไม่มีแห่งอรุปวิญญาณดวงแรกนั่นเอง ซึ่งเป็น

บัญญัติที่ท่านเรียกว่า “นัตถิภาวะบัญญัติ” (นัตถิภาวะ = ความไม่มี). อากิญญัญญะนั่นเองเป็นอายตนะ โดยความหมายว่า เป็นที่อยู่ ที่ตั้งอาศัย คือเป็นอารมณ์ของฌาน พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า “อากิญญัญญายตนะ” ก็เป็นอันว่า ที่แรก คำว่า อากิญญัญญายตนะ นี้ เป็นชื่อของอรูปรวิญญาณดวงแรก ที่ถึงบัญญัติว่าไม่มี ด้วยอำนาจการปริกรรมจำเดิมแต่ต้น แห่งพระโยคาวจร ผู้เห็นโทษในอรูปรวิญญาณดวงที่ ๒ ว่ามีอรูปรวิญญาณที่ ๑ เป็นข้าศึกใกล้ แล้วเจริญภาวนา เพื่อบรรลุอรูปรฌานที่ ๓ ต่อไป แม้อรูปรฌานที่ ๓ ซึ่งตั้งมั่นเป็นอุปนาในอารมณ์ คือความไม่มีแห่งอรูปรวิญญาณดวงแรก ที่มีชื่อว่า อากิญญัญญายตนะ นี้ ก็ยอมได้ชื่อตามอารมณ์ของตนว่า “อากิญญัญญายตนะ” เหมือนกัน เช่นเดียวกับฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ย่อมได้ชื่อว่า ปฐมวิกสิต ฉะนั้น. กุศลจิตที่สัมปยุตกับอากิญญัญญายตนะ ฌาน ชื่อว่า อากิญญัญญายต-กุศลจิต.

ก็ อรุปราวจรกุศลจิตดวงที่ ๓ นี้ ได้มาโดยการที่พระโยคาวจรเห็นโทษในอรูปราวจรดวงที่ ๒ ว่า มีอรูปราวจรจิตดวงที่ ๑ เป็นข้าศึกใกล้ แล้วก็ทำความพยายามในภาวนา เพื่อการได้มาซึ่งอรูปราวจรจิตดวงที่ ๓ โดยการที่เข้าอรูปราวจรฌานที่ ๒ ออกแล้วก็ใส่ใจถึงความไม่มีแห่งอรูปราวจรจิตดวงที่ ๑ นั้น บริกรรมไปว่า “ไม่มี, ไม่มี” หรือว่า “ว่างเปล่า, ว่างเปล่า” อุปปนาสมาธิ หรืออุปปนาฌานเกิด ขึ้นในอารมณ์ คือความไม่มีแห่งอรูปราวจรจิตดวงที่ ๑ นี้ ในเวลาใด ก็เป็นอันว่า ในเวลานั้น อรุปราวจรกุศลจิตดวงที่ ๓ ที่มีชื่อว่า อากิญญัญญายต-กุศลจิตนี้ เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นเป็นลำดับที่ ๓ ก็ชื่อว่า เป็นดวงที่ ๓. ฟังทราบนัยการเจริญโดยพิสดารกว่านี้ ในคำอธิบายปริจเฉทที่ ๘ นั้น นั้นแหละ.

ฟังทราบว่า อรุปราวจรฌานกุศลจิตดวงที่ ๒ และดวงที่ ๓ ต่างก็มีอารมณ์เกี่ยวเนื่องกับดวงที่ ๑ ด้วยกัน ต่างกันเพียงนี้เท่านั้น กล่าวคือ ดวงที่ ๒ ถือเอาดวงที่ ๑ เป็นอารมณ์ ดวงที่ ๓ ถือเอาความไม่มีแห่งดวงที่ ๑ เป็นอารมณ์ ฉะนั้นแล.

อธิบายอรูปราวจรกุศลจิตดวงที่ ๔

ในคำว่า เนวสัณญานาสัณญายตนะ นี้ มีคำวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ก่อนอื่น คำว่า “เนวส์ัญญานาสัญญา” สำเร็จจาก ๒ ศัพท์รวมกัน คือ ศัพท์ว่า เนวส์ัญญา และศัพท์ว่า น อส์ัญญา. ล้วนเป็นชื่อของสัญญาอันเดียวกัน กล่าวคือ สัญญานั้นนั่นแหละ ชื่อว่า “เนว สัญญา” แปลว่า “ไม่ใช่สัญญา” โดยเกี่ยวกับว่า ไม่มีลักษณะหรือกิจแห่งสัญญา กล่าวคือ การจำได้ หมายถึง ที่ชัดเจนที่เพียงพอแก่การที่จะถือเอาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เพื่อประโยชน์แก่การยังความเบื่อหน่ายให้บังเกิด แม้เป็นสัญญา แต่ในเวลานั้นเป็นไปราวจะว่า ไม่ใช่สัญญา ก็เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ จึงได้ไฉนว่า “เนว สัญญา”, ก็สัญญานั้นนั่นแหละ ชื่อว่า “น อส์ัญญา” ซึ่งแปลว่า “ไม่ใช่สัญญา ก็มีใช่” ด้วย โดยเกี่ยวกับว่า ตัวสภาวะธรรมนี้มีอยู่ ไม่ใช่ไม่มี เพียงแต่มีอยู่โดยความเป็นสัญญาละเอียด ที่ถึงความนับได้ว่าเป็นเพียงเศษสังขารที่เหลืออยู่ ดุจเตโชธาตุที่เหลืออยู่ในน้ำร้อน ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงได้ชื่อว่ารวมกันว่า “เนวส์ัญญานาสัญญา” อรูปฌานที่ ๔ ได้ชื่อว่า “เนวส์ัญญานาสัญญายตนะ” เพราะมีความหมายว่า มีสัญญาที่ชื่อว่าเนวส์ัญญานาสัญญานั้น เป็นอายตนะ คือเป็นที่ตั้งอาศัยของตน พร้อมทั้งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย โดยสัญญานั้น เป็นธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน เป็นอันว่า อรูปฌานที่ ๔ นี้ หาได้มีชื่อตามอารมณ์เหมือนอย่างอรูปฌานก่อนหน้านี้ ไม่ ทว่า ได้ชื่อตามสัญญาอันมีลักษณะพิเศษ ที่เกิดร่วมกันกับตน นั่นเทียว. พึงทราบว่า การที่ท่านกำหนดชื่อของฌานไว้โดยสัญญานั้น ก็เป็นเพียงนิทสสนะเท่านั้น แม้ธรรมทั้งหลาย มีเวทนา เป็นต้น ในฌานนั้น ก็พึงมีชื่อว่า “เนวเวทนานาเวทนา” เป็นต้น ได้ทีเดียว. กุศลจิตที่สัมปยุตกับเนวส์ัญญานาสัญญายตนฌาน ชื่อว่า เนวส์ัญญานาสัญญายตน-กุศลจิต.

ก็อรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๔ นี้ ได้มาโดยการที่พระโยคาวจรเห็นโทษในอรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๓ ว่ามีอรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ เป็นข้าศึกใกล้ เป็นต้น แล้วก็ทำความพยายามในภาวนาเพื่อบรรลุอรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๔ ต่อไป โดยการที่ เข้าอรูปาวจรฌานที่ ๓ ออกแล้วก็ใส่ใจอรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๓ นั้นนั่นแหละ บริกรรมไปเรื่อย ๆ ว่า “จิตนี้ (อรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๓) นี้สงบ, สงบ” ดังนี้ อปัณาสมาธิ หรืออปัณนาฌาน เกิดขึ้นในอารมณ์ คืออรูปาวจรกุศลจิตที่ใส่ใจนี้ถึงอยู่นั้นในเวลาใด, ในเวลานั้น ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๔ ที่มีชื่อว่า เนวส์ัญญานาสัญญายตนกุศลจิตนี้เกิดขึ้นแล้ว อรูปาวจรกุศลจิตดวงนี้ จึงเป็นจิต

ที่มีรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ เป็นอารมณ์ ถึงความนับว่า เป็นดวงที่ ๔ ก็เพราะเกิดขึ้นเป็นลำดับที่ ๔ นั้นเทียว. พึงทราบนัยการเจริญโดยพิสดารกว่านี้ ในคำอธิบายปริเฉทที่ ๙ นั้น เหมือนกัน.

ด้วย ปี-ศัพท์ ในบทว่า จตุตตารปี ที่แปลว่า “ทั้ง ๔ ดวง” นี้ ท่านอาจารย์รวมเอาอรูปาवจรกุศลจิตที่มีมาโดยประการอื่น มีความเจือปนกันแห่งอารมณ์และปฏิบัติเป็นต้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในรูปาวจรกุศลจิตนั่นเอง.

ก็ อรูปาวจรกุศลจิต ชื่อว่า มี ๔ ดวง ก็โดยความต่างกันแห่งอารมณ์ที่ต้องก้าวล่วง และโดยความต่างกันแห่งอารมณ์ที่ต้องยึดหน่วง อย่างนี้ คือ :-

อรูปาवจรกุศลจิตดวงแรก ที่ชื่อว่า “อากาสนัญญาตนกุศลจิต” นั้น เป็นจิตที่ก้าวล่วงอารมณ์ คือ กสิณนิमित ซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปาวจรปัญจมถนาน, ยึดหน่วงเอาอากาศที่เพิกกสิณได้แล้ว ที่เรียกว่า “กสิณุคฆาฎิมากาส” เป็นอารมณ์.

อรูปาवจรกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ชื่อว่า “วิญญาณัญญาตนกุศลจิต” นั้น เป็นจิตที่ก้าวล่วงอารมณ์ คือ กสิณุคฆาฎิมากาส, ยึดหน่วงเอาวิญญาณอันเป็นไปในอากาศ คือ อรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นอารมณ์.

อรูปาवจรกุศลจิตดวงที่ ๓ ที่ชื่อว่า “อากิญจัญญาตนกุศลจิต” เป็นจิตที่ก้าวล่วงอารมณ์ คือ อรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ นั้น, ยึดหน่วงเอาความไม่มีแห่งอรูปาवจรกุศลจิตดวงที่ ๑ ที่เรียกว่า “นัตติภาวบัญญัติ” นั้น เป็นอารมณ์.

อรูปาवจรกุศลจิตดวงที่ ๔ ที่ชื่อว่า “เนวสัญญานาสัญญาตนกุศลจิต” เป็นจิตที่ก้าวล่วงอารมณ์ คือ นัตติภาวบัญญัติ นั้น, ยึดหน่วงเอาอรูปาवจรกุศลจิตดวงที่ ๓ เป็นอารมณ์.

คำว่า ก้าวล่วง คือไม่ใส่ใจ ไม่นึกถึง ไม่กระทำให้เป็นอารมณ์ ด้วยกำลังของการบริกรรมจำเดิมแต่ต้น.

คำว่า ยึดหน่วง คือใส่ใจ นึกถึง กระทำให้เป็นอารมณ์ ด้วยกำลังของการบริกรรมจำเดิมแต่ต้น. ก็ กิจ คือ การก้าวล่วง และการยึดหน่วง นี้ เป็นไปคราวเดียวกัน กล่าวคือ เมื่อยึดหน่วงอารมณ์นี้อยู่ ก็ชื่อว่า ก้าวล่วงอารมณ์นั้น.

รวมความว่า อรูปาวจรกุศลจิต มี ๔ อย่าง ตามอารมณ์ที่ต้องก้าวล่วง ๔ อย่าง ซึ่งแตกต่างกัน คือ กสิณนิमित ๑ กสิณุคฆาฎิมากาส ๑ อากาสนัญญาตนกุศลจิต ๑ นัตติภาวะ คือ ความไม่มีแห่งอากาสนัญญาตนกุศลจิตนั้น ๑

ตามลำดับ. และตามอารมณ์ที่ต้องยึดหน่วง ๔ อย่าง คือ กสิณฺคสมาภูิมากาส ๑
๗๗ อากิญญัญญายตนกุศลจิต ๑ ตามลำดับ ฉะนี้แล.

เฉพาะเกี่ยวกับการก้าวล่วงนั้น มี ๒ อย่าง คือ การก้าวล่วงองค์ และการ
ก้าวล่วงอารมณ์. รูปาวจรกุศลจิตที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้นี้ มีการก้าวล่วงองค์ คือ
ละองค์หยาบๆ มีวิตกเป็นต้น ไปตามลำดับฉะนี้ มีปฐมฉะนี้เป็นต้น ไม่มีการ
ก้าวล่วงอารมณ์ เพราะพระโยคาวจรสามารถเจริญฉะนี้ทั้ง ๕ ในอารมณ์ มีปฐมวิ-
กสิณนิमितเป็นต้น อันเดียวกันได้. ส่วนอรูปรูปาวจรกุศลจิต มีแต่การก้าวล่วงอารมณ์
มีกสิณนิमितเป็นต้น ตามนัยดังกล่าวแล้ว ไม่มีการก้าวล่วงองค์ เพราะอรูปรูปาวจร-
กุศลจิตทั้ง ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา เหมือนกันทุกดวง.

จบ คำอธิบายอรูปรูปาวจรกุศลจิต

มีเนื้อความสังคหะ กล่าวถึง อรูปรูปาวจรวิปากจิต ไว้อย่างนี้ว่า :
จิตเหล่านี้ คือ :

อากาสนัญญายตนวิปากจิตต์	- อากาสนัญญายตนวิปากจิต
วิญญานัญญายตนวิปากจิตต์	- วิญญานัญญายตนวิปากจิต
อากิญญัญญายตนวิปากจิตต์	- อากิญญัญญายตนวิปากจิต
เนวสญญานาสญญายตนวิปากจิตต์	- เนวสญญานาสญญายตนวิปากจิต
- ทั้ง ๔ ดวง ชื่อว่า อรูปรูปาวจรวิปากจิต.

อธิบายอรูปรูปาวจรวิปากจิต

ก็ อรูปรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง มี อากาสนัญญายตนวิปากจิตเป็นต้น นี้
เป็นวิปากของอรูปรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง มีอากาสนัญญายตนกุศลเป็นต้น ตาม
ลำดับ เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิ ภวังค์ และจติ ในอรูปรูปาวจร ๔ มีอากา-
สนัญญายตนภูมิเป็นต้น แห่งพระโยคาวจรผู้มีอรูปรูปาวจรนั้นๆ ไม่เสื่อม ตายแล้วก็
เข้าถึงอรูปรูปาวจรขั้นนั้นๆ ตามสมควรแก่อรูปรูปาวจรที่ตนได้ ถ้าหากได้หลายฉะนี้ ฉะนี้
สูงสุดย่อมทำวิปากให้บังเกิด ฉะนี้ต่ำกว่า ก็เป็นอโหสิกรรมไป ไม่แผลตีวิปาก.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ทั้ง ๔ ดวง” แสดงให้ทราบว่า อรูปรูปาวจรวิปากจิต
มี ๔ ดวงเท่านั้น เหมือนอย่างอรูปรูปาวจร ไม่มีมากไปกว่านี้ เพราะว่ากุศลที่เป็น
อัปปนา ย่อมให้วิปากจำนวนเท่ากันกับจำนวนของตน เหมือนอย่างที่อรูปรูปาวจร ๕
๕๘

ย่อมให้รูปวิบาก ๕ ฉะนั้น โดยเหตุผลตามที่ได้กล่าวแล้ว.

จบ คำอธิบายอรุปาวจรวิบากจิต

มีเนื้อความสังคหะ : กล่าวถึง อรุปาวจรกิริยาจิต ไว้ดังนี้ว่า :
จิตเหล่านี้ คือ:

อากาสนัญญายตนกิริยาจิตต์

- อากาสนัญญายตนกิริยาจิต

วิญญาณัญญายตนกิริยาจิตต์

- วิญญาณัญญายตนกิริยาจิต

อากิญจัญญายตนกิริยาจิตต์

- อากิญจัญญายตนกิริยาจิต

เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิตต์

- เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต

ทั้ง ๔ ดวง ชื่อว่า อรุปาวจรกิริยาจิต.

โดยนัยที่ได้กล่าวแล้วนี้ จึงมีอรุปาวจรกุศล วิบาก และกิริยาจิตครบถ้วน
๑๒ ดวง แม้โดยประการทั้งปวง.

อธิบายอรุปาวจรกิริยาจิต

ก็ อรุปาวจรกุศลจิต ที่เป็นไปในสันดานของปุถุชน และพระเสกขะทั้งหลาย
นั้นเทียว เมื่อเป็นไปในสันดานของพระชินาสพ ผู้ปราศจากอนุสัยกิเลส ก็ย่อมถึง
ความเป็นกิริยาไป.

อนึ่ง ถ้าหากว่า พระชินาสพท่านนี้ เจริญอรุปาวจรกุศลดวงที่ ๒ ได้ตั้งแต่
ในสมัยที่ยังเป็นปุถุชนหรือพระเสกขะ เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้ว ถึงความเป็น
กิริยาไปก็ตาม ก็แต่ว่า อรุปาวจร กิริยาจิตดวงที่ ๒ ของท่าน ยังคงมีอารมณ์เดิม
คือมีอรุปาวจรกุศลดวงที่ ๑ เป็นอารมณ์ ไม่มีการเปลี่ยนอารมณ์เป็นกิริยาตาม
ไปด้วยเพราะเป็นอัปนาจิต ส่วนถ้าหากท่านเจริญอรุปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๒ ได้
ในสมัยที่เป็นพระอรหันต์แล้ว อรุปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๒ ของท่านนี้ จึงจะมี
อรุปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๑ เป็นอารมณ์ได้ แม้เกี่ยวกับอารมณ์ของอรุปาวจรกิริยา
จิตดวงที่ ๔ ก็พึงทราบตามทำนองเดียวกันนี้ คำอธิบายนอกนี้ ก็เหมือนอย่าง
ที่ได้กล่าวแล้วในภาคกุศลนั่นเอง.

จบคำอธิบาย อรุปาวจรกิริยาจิต

จบ อรุปาวจรจิต

โลกุตตรจิต

มีเนื้อความสังคหะ กล่าวถึง **โลกุตตรกุศลจิต** ไว้ดังนี้ว่า:
จิตเหล่านี้ คือ:-

โสดาปัตติมคฺคจิตต์	- โสดาปัตติมรรคจิต
สกทาคามิมคฺคจิตต์	- สกทาคามิมรรคจิต
อนาคามิมคฺคจิตต์	- อนาคามิมรรคจิต
อรหัตตมคฺคจิตต์	- อรหัตตมรรคจิต

ทั้ง ๔ ดวง ชื่อว่า **โลกุตตรกุศลจิต**.

อธิบายโลกุตตรกุศลจิต

โลกุตตรกุศลจิต จัดว่ามี ๔ ดวง ก็ตามความต่างกันแห่งการประกอบด้วยมรรค ๔ แต่ละมรรค คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑. ก็มรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ที่ประชุมพร้อมเพรียงกันในคราวกระทำพระนิพพานให้แจ้ง ทางตลอดอริยสัจ ๔ รวม ๔ ครั้งนั่นเอง ได้ชื่อว่า “โสดาปัตติมรรค” เป็นต้น. พึงทราบความหมายของแต่ละชื่อดังต่อไปนี้ :-

พระอริยมรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ท่านเรียกว่า “โสดะ” แปลว่า “กระแส” เพราะมีภาวะที่ไหลไปเฉพาหน้าต่อพระนิพพาน คือเข้าถึงพระนิพพาน. อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า “โสดะ” เพราะความเป็นเหมือนกระแสน้ำ เหตุเพราะน้ำไหลไปสู่ทะเลใหญ่ คือพระนิพพาน. บุคคลชื่อว่า “โสดาปัตติ” เพราะมีความหมายว่า มีการถึงโสดะ คือพระอริยมรรค นั้นเป็นครั้งแรก เพราะ อา-อุปัสค เป็นไปในความหมายว่า ทำได้เป็นครั้งแรก (โสด + อา + ปตติ = โสดาปัตติ).

ส่วน คำว่า “มรรค” มีความหมายของคำ ที่สำเร็จจากธาตุในภาษามคธ ต่าง ๆ กัน ดังต่อไปนี้.

นิพพานํ มคฺคเคตฺติคิ มคฺโค - องค์ประชุม ๘ อย่าง มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ชื่อว่า “มรรค” เพราะมีความหมายว่า แสวงหาพระนิพพาน (สำเร็จจาก มคฺค-ธาตุ ที่มีอรรถว่า “แสวงหา”).

นิพพานตฤทเทหิ वा मकुटियतीति मकुโค - องค์ประชุม ๘ อย่าง มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ชื่อว่า “มรรค” เพราะมีความหมายว่า อันบุคคลผู้มีความต้องการด้วยพระนิพพานทั้งหลาย ย่อมแสวงหา (สำเร็จจาก มคฺค-ธาตุที่มีอรรถว่าแสวงหา นั้นแหละ).

กิลเส มาเรนโต คจฺจตีติ มकुโค - องค์ประชุม ๘ อย่างเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า “มรรค” เพราะมีความหมายว่า ไปฆ่ากิเลสทั้งหลาย (สำเร็จจาก มคฺค-ธาตุที่มีอรรถว่า “ไป”).

อีกอย่างหนึ่ง มรรค แปลว่า “ทาง” เท่านั้น องค์ ๘ ได้ชื่อว่า “มรรค” เพราะเป็นเหมือนทางคือเป็นปฏิบัติ หรืออุบายบรรลุพระนิพพาน. มรรคของบุคคลผู้ชื่อว่า โสตาปัตติ ชื่อว่า “โสตาปัตติมรรค”.

พระอริยบุคคลจำพวกหนึ่ง ชื่อว่า “พระสกทาคามี” เพราะมีความหมายว่า มาสู่โลกมนุษย์นี้ ด้วยอำนาจปฏิสนธิอีกคราวเดียว คือวาระเดียว (สกี เอกวาริ ปฏิสนธิวเสน อิมิ มนุสฺสโลกิ อาคจฺจติ) ความว่า มาเกิดในโลกมนุษย์นี้อีกคราวเดียวเท่านั้น แล้วจักเป็นพระอรหันต์ ปรีนิพพานไปในโลกมนุษย์นั้น.

ก็ พระสกทาคามี นั้น มี ๕ จำพวก คือ

๑. บรรลุความเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว ต่อมาสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วปรีนิพพานไปในโลกมนุษย์นั้น นั้นแหละ.

๒. บรรลุความเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกแล้ว ต่อมาสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วปรีนิพพานไปในเทวโลกนั้น นั้นแหละ.

๓. บรรลุความเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว ตายไปได้ไปสู่เทวโลก ต่อมาสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วปรีนิพพานไปในเทวโลกนั้น นั้นแหละ.

๔. บรรลุความเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกนั้นแล้ว หลังจากตาย มาสู่โลกมนุษย์นี้ ต่อมาสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วปรีนิพพานไปในโลกมนุษย์นี้.

๕. บรรลุความเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้ ตายไป ได้ (ไป) บังเกิดในเทวโลกนั้นแล้ว หลังจากตายก็กลับมาสู่โลกมนุษย์นี้อีก ต่อมาสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วปรีนิพพานไปในโลกมนุษย์นี้แหละ.

ก็แต่ที่ว่า ชื่อว่า “สกทาคามี” ที่แปลว่า “ผู้มาอีกคราวเดียว” นี้ เป็นชื่อที่ได้ เพราะอาศัยพระสกทาคามีจำพวกที่ ๕. มรรคของพระสกทาคามี คือพระอริย-

มรรคอันมีองค์ ๘ ที่พระโยคาวจรบรรลุ แล้วให้สำเร็จความเป็นพระสกทาคามี ชื่อว่า “สกทาคามีมรรค” ก็คำว่า “สกทาคามี” นี้ แม้ว่าเป็นชื่อของบุคคลผู้ตั้ง อยู่ในผลก็ตาม ถึงกระนั้น ท่านก็นำมาเป็นชื่อของมรรคว่า “สกทาคามีมรรค” เพื่อแสดงถึงมรรคที่ ๒ ที่เป็นเหตุแห่งความเป็นบุคคลชื่อนี้.

ส่วน พระอริยบุคคลอีกจำพวกหนึ่ง ชื่อว่า “พระอนาคามี” แปลว่า “ผู้ไม่กลับมา” ก็เพราะเหตุที่สำเร็จเป็นพระอนาคามีในโลกมนุษย์นี้ หรือในกามาวจรเทวโลกแล้ว หลังจากตายย่อมเข้าถึงพรหมโลก เข้าถึงพรหมโลกแล้ว จักสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานไปในพรหมโลก ย่อมไม่กลับมาสู่โลกมนุษย์หรือกามาวจรเทวโลกนี้ อีก แม้พวกพรหมที่สำเร็จเป็นพระอนาคามีในพรหมโลก ก็อย่างนั้นเหมือนกัน มรรคของอนาคามี คือพระอริยมรรคอันมีองค์ ๘ ที่พระโยคาวจรบรรลุแล้วให้สำเร็จความเป็นพระอนาคามี ชื่อว่า “อนาคามีมรรค” ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว.

พระอริยบุคคลอีกจำพวกหนึ่ง ชื่อว่า “พระอรหันต์” เพราะมีความหมายว่า เป็นผู้ไกลจากกิเลส อธิบายว่า เป็นผู้อยู่ในที่ห่างไกลแสนไกลจากกิเลสที่ท่าน ละได้แล้ว โดยประการที่กิเลสนั้นๆ ไม่มีวันหวนกลับมาเกิดแก่ท่านได้อีกเลย. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า “พระอรหันต์” เพราะเป็นผู้ไม่มีที่ลับในการกระทำความบาป ก็ได้. ความเป็นพระอรหันต์ ชื่อว่า “อรหัตต์” คำว่า อรหัตต์ นี้ เป็นชื่อของวิบากผลที่ ๔. มรรคอันเป็นเหตุแห่งความเป็นพระอรหันต์นั้น ชื่อว่า “อรหัตตมรรค” ฉะนั้นแล. มรรคมี ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้.

กุศลจิตที่สัมปยุตกับมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ชื่อว่า โสดาปัตติ-มรรคจิต สกทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต และ อรหัตตมรรคจิต ตามลำดับ.

ก็ มรรคจิตทั้ง ๔ นี้ เป็นอัปปนาจิต เช่นเดียวกับพวกอุปาวจรจิต และอุปาวจรจิต ที่ได้กล่าวแล้ว เพราะแนบแน่นเฉพาะในอารมณ์เดียว คือพระนิพพาน เกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียว เพื่อการตัดขาดซึ่งกิเลสชนิดนั้นๆ ที่พึงตัดขาดได้ด้วยมรรคนั้นๆ ด้วยอำนาจการเจริญวิปัสสนา ตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๗ มีทิฏฐิวินิวิธานเป็นต้น ก็นัยการเจริญวิปัสสนา ตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๗ นี้ ท่านจักกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๙ ข้างหน้า.

ด้วย ปี- ศัพท์ (ในคำที่แปลได้ว่า “ทั้ง ๔ ดวง”) นี้ ฟังทราบว่าจะสามารถจำแนกได้มากกว่า ๔ ดวง โดยการนำความต่างกัน เกี่ยวกับองค์ฌานที่มีในมรรคจิตเหล่านี้ และอธิปัตติธรรมเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง ตามที่ท่านแสดงไว้ในปกรณ์สังขวิภังค์ ฟังทราบว่าการจำแนกไว้โดยย่อ เพียง ๔ ดวงเท่านั้น นั้น เป็นการจำแนกไปตามความต่างกันแห่งมรรค ๔ ที่จิตเหล่านี้สัมปยุต มีโสตาปัตติมรรคเป็นต้น แต่อย่างเดียวกันเท่านั้น.

มีเนื้อความสังคะ กล่าวถึง **โลกุตตรวิบากจิต** ไว้ดังนี้ว่า :-
จิตเหล่านี้ คือ :-

โสตาปัตติผลจิตต์	- โสตาปัตติผลจิต
สกทาคามีผลจิตต์	- สกทาคามีผลจิต
อนาคามีผลจิตต์	- อนาคามีผลจิต
อรหัตตผลจิตต์	- อรหัตตผลจิต

ทั้ง ๔ ดวง ชื่อว่า **โลกุตตรวิบากจิต**.

อธิบายโลกุตตรวิบากจิต

ผลจิตของบุคคลผู้ชื่อว่า โสตาปัตติ (ผู้มีการถึงโสตะ คือพระอริยมรรค เป็นครั้งแรก) ชื่อว่า **โสตาปัตติผลจิต**. ผลจิตของบุคคลผู้ชื่อว่า สกทาคามี และของบุคคลผู้ชื่อว่า อนาคามี ชื่อว่า **สกทาคามีผลจิต** และ **อนาคามีผลจิต** ตามลำดับ. ส่วนผลจิตที่นับได้ว่า ความเป็นพระอรหันต์ (สภาวะที่เป็นพระอรหันต์) ชื่อว่า **อรหัตตผลจิต**. ผลจิตทั้ง ๔ นี้ ล้วนเป็นวิบากของมรรค ๔. ก็ผลจิตทั้ง ๔ ดวงนี้ ล้วนเป็นอัปปนาจิตเช่นเดียวกับมรรคจิต แนบแน่นเฉพาะในอารมณ์เดียว คือพระนิพพาน แต่ไม่มีกิจเกี่ยวกับการตัดขาดกิเลสเช่นเดียวกับมรรค เป็นความสำเร็จแห่งกิจเกี่ยวกับการตัดขาดกิเลสของมรรค กิจเกี่ยวกับการตัดขาดกิเลสหรือกิจเกี่ยวกับอริยสัจทั้ง ๔ มีการกำหนดรู้ทุกข์เป็นต้น นับว่าระงับแล้ว สงบแล้วก็ในทันทีที่มรรคจิตดับไป แล้วมีผลจิตเหล่านี้เกิดขึ้นนั้นเทียว ก็ผลจิตนี้ เกิดขึ้น ๒-๓ วาระ สืบต่อจากมรรคจิต หรือหลายวาระ หาประมาณมิได้ ในคราวที่พระอริยบุคคลหลีกเร้นไปสู่ที่สงัดวิเวก แล้วยังวิถิให้เป็นไปปรารภอารมณ์เดียว คือพระนิพพาน ติดต่อกันไปเป็นเวลาแม้ ๒-๓ วัน ที่เรียกว่า “เข้าผลสมาบัติ” เหมือนอย่างคนได้ฌานเข้าฌาน ฉะนั้น.

ก็เป็นอันว่า โลกุตตรจิตมี ๘ ดวง คือ มรรคจิต ๔ ซึ่งเป็นกุศล และผล-
จิต ๔ ซึ่งเป็นวิบาก ตามประการดังกล่าวมานี้. คำว่า โลกุตตรจิต แปลว่า จิตที่
ข้ามขึ้นจากโลก ชื่อว่า “โลก” ในที่นี้ได้แก่ อุปาทานขันธ์ ๕ อันเป็นทุกข์ มรรค-
จิต ๔ ชื่อว่า โลกุตตรจิต ก็เพราะความที่กำลังข้ามขึ้นจากโลกนั้น ส่วนผลจิต ๔
ชื่อว่า โลกุตตรจิต ก็เพราะความที่ข้ามขึ้นได้แล้วจากโลกนั้น.

มีเนื้อความสังคหะ กล่าว **คาถาสรูปโลกุตตรจิต ๘ ดวง** ไว้ดังนี้ว่า :

จตุมคคปุปเกเทน

จตุธา กุสลนุตธา

ปากนุตสส ผลตตาดิ

อฏฺฐณานุตฺตรํ มตฺถ

อนุตตรจิต ท่านกล่าวว่ามี ๘ ดวง คือ กุศล มี ๔ ดวง โดยประเภทแห่ง
มรรค ๔ วิบากก็มี ๔ ดวง อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะความเป็นผลของ
กุศลนั้น.

คำอธิบายคาถา

โลกุตตรจิตนั่นเอง เรียกว่า **อนุตตรจิต** เพราะไม่มีจิตอื่นที่สูงยิ่งกว่า ท่าน
กล่าวว่า มี ๘ ดวง อย่างนี้ คือ โลกุตตรกุศลจิต อันได้แก่ มรรคจิต จัดว่ามี ๘ ดวง
โดยความต่างกันแห่งการประกอบร่วมกันกับมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น
ด้วยอำนาจแห่งการละสังโยชน์ อย่างนี้ คือ โสดาปัตติมรรค ละสังกายทิฏฐิ
วิจิกิจจา และสีลพัตปราคาส อย่างไม่มีเหลือ สกทาคามีมรรค ทำกามราคะและ
พยาบาทให้ถึงความเบาบางไป อนาคามีมรรค ละกามราคะและพยาบาทที่เบา
บางแล้วนั่นเอง ไม่ให้มีเหลือ อรหัตตมรรค ละสังโยชน์ส่วนที่เหลือ ๕ อย่าง คือ
รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ให้หมดไป ไม่มีเหลือ เหตุเพราะ
แต่ละมรรคมีความสามารถแตกต่างกัน ตามธรรมที่เป็นอินทรีย์ มีศรัทธาเป็นต้น
ก็ธรรมที่เป็นอินทรีย์ทั้งหลายในมรรคจิตเหล่านั้น มีความแตกต่างกันอย่างนี้คือ
อินทรีย์ในโสดาปัตติมรรคจิต ไม่มีความแข็งกล้านัก อินทรีย์ในสกทาคามีมรรคจิต
มีความแข็งกล้ากว่า อินทรีย์ในอนาคามีมรรคจิต มีความแข็งกล้ายิ่งกว่านั้น และ
อินทรีย์ในอรหัตตมรรคจิต มีความแข็งกล้าที่สุด.

ส่วนวิบาก เพราะความเป็นผลของกุศลนั้น จึงมี ๘ ดวงอย่างนั้นเหมือนกัน
ตามความเหมาะสมต่อกุศลนั้น ฉะนั้นแล.

เพราะเหตุไร โลกุตตรกิริยาจิตจึงไม่มี

หากจะมีคำถามว่า ในบรรดาอัปภานาจิตที่เป็นโลกียจิตทั้งหลาย รูปาวจรจิต ๑๕ ดวงย่อมเป็นจิตที่มี ๓ ชาติ คือ เป็นกุศล ๕ ดวง เป็นวิบาก ๕ ดวง และเป็นกิริยา ๕ ดวง แม้บรรดาอรูปรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง ก็อย่างนั้น ย่อมเป็นกุศล ๔ ดวง เป็นวิบาก ๔ ดวง และเป็นกิริยา ๔ ดวง เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร พวกโลกุตตรอัปภานาจิตจึงไม่มี ๓ ชาติ อย่างนั้นเล่า โลกุตตรจิตก็น่าจะมี ๑๒ ดวง อย่างนั้นเหมือนกัน คือ มีโลกุตตรจิตที่เป็นกุศล ๔ ดวง ที่เป็นวิบาก ๔ ดวง และที่เป็นกิริยา ๔ ดวง เพราะเหตุไรโลกุตตรกิริยาจิตจึงไม่มี? ใครขอตอบปัญหานี้ อย่างนี้ว่า :-

โลกียกุศลจิตทั้งหลาย มีกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น ที่เป็นไปในสันดานของปุถุชนและพระเสกขะก่อนหน้านั้นเอง ย่อมถึงความเป็นกิริยาจิตไปในคราวต่อมา เมื่อบุคคลนี้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แสดงว่า โลกียกิริยาจิตทั้งหลายเหล่านี้ คือโลกียกุศลจิตทั้งหลายก่อนหน้านั้นนั่นเอง เช่นเดียวกันทีเดียว โลกุตตรกิริยาจิตทั้งหลาย ถ้าหากว่ามีได้ ก็แสดงว่า ก่อนหน้านี้ จิตเหล่านี้ มีความเป็นกุศลมาก่อน ก็โลกุตตรกุศลจิต คือจิตอะไรเล่า คือมรรคจิต ๔ นั้นเอง เพราะว่าโลกุตตรกุศลจิตอื่นจากนี้ ไม่มีอีกแล้ว ก็แต่ว่า มรรคจิตเหล่านี้ เกิดขึ้นมาที่เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น เพื่อการละกิเลสนั้น ๆ ให้สิ้นไปอย่างเด็ดขาด กิเลสที่ถูกละไปอย่างเด็ดขาด ย่อมไม่มีโอกาสจะเกิดขึ้นได้อีก เมื่อเป็นอย่างนี้ ประโยชน์อะไรด้วยมรรคจิตที่จะพึงเกิดขึ้นมาซ้ำซาก เพื่อตัดขาดกิเลสชนิดที่ถูกตัดขาดไปแล้วนั้น ๆ อีกเล่า เพราะเหตุนี้แหละ โอกาสที่โลกุตตรกุศลจิตคือมรรคจิต โดยเฉพาะอรหัตตมรรคจิต จะเกิดได้ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ในสันดานของพระอรหันต์ แล้วถึงความเป็นกิริยาไปเหมือนอย่างพวกโลกียจิตทั้งหลาย จึงไม่มี เพราะฉะนั้น โลกุตตรจิตประเภทกิริยาจึงไม่มี.

หรือจะกล่าวอย่างนี้ก็ได้ว่า มรรคจิตทั้ง ๔ นั้นแหละ เป็นจิตของพระเสกข-บุคคลผู้ยังมีการปฏิบัติในสิกขา ๓ ไม่ใช่จิตของพระอเสกขบุคคลผู้สำเร็จการศึกษาในสิกขา ๓ แล้ว เพราะฉะนั้นจึงไม่มีโอกาสจะเกิดขึ้นแล้วถึงความเป็นกิริยาไปแก่พระอรหันต์ผู้เป็นพระอเสกขบุคคลได้เลย โดยประการทั้งปวง

พึงทราบว่า โลกุตตรจิตพวกวิบากเท่านั้น ที่มีความเป็นไปติดต่อกันได้หลายวาระ โดยเฉพาะในคราวที่พระอริยบุคคลเข้าผลสมาบัติ.

มีเนื้อความสังคหะกล่าว คาถาสงเคราะห์จำนวนจิตในชาติ ๔ และใน
ภูมิ ๔ ไว้ดังนี้ว่า :

ทวารทาสกุสลาเนว	กุสลาเนกวีสติ
ฉตุตีสเว วิปากานิ	กิริยาจิตตานิ วีสติ
จตุปณฺณาสธา กามะ	รูเป ปณฺณรสีริเย
จิตตานิ ทวารทาสรูเป	อฏฺฐธานุตฺตเร ตถา
อิตฺถเมกฺขนวฺติป-	ปภทฺ ปน มานสํ
เอกวีสฺสตํ วาถ	วิภชฺนติ วิภชฺณา

ตามประการที่กล่าวมานี้ อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง กุศลจิตมี ๒๑ ดวง วิปากจิต
มี ๓๖ ดวง กิริยาจิตมี ๒๐ ดวง บัณฑิตพึงกล่าวจิตในกามว่ามี ๕๔ ดวง
ในรูปว่ามี ๑๕ ดวง ในอรุปรว่ามี ๑๒ ดวง หนึ่ง ในอนุตตระว่ามี ๘ ดวง
ก็บัณฑิตผู้มีปัญญาเห็นแจ่มย่อมจำแนกจิตเป็น ๘๙ ประเภทอย่างนี้ อีก
นัยหนึ่ง ยังจำแนกได้เป็น ๑๒๑ ประเภท.

คำอธิบาย

คำว่า อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง เป็นต้น เป็นการสงเคราะห์จำนวนจิตตามชาติ ๔
มีอกุศลชาติเป็นต้น.

ส่วนคำว่า บัณฑิตพึงกล่าวจิตในกามว่ามี ๕๔ ดวง เป็นต้น เป็นการ
สงเคราะห์จำนวนจิตตามภูมิ ๔ มีกามาวจรภูมิเป็นต้น ความว่า บัณฑิตพึงกล่าว
จิตในกาม คือในกามาวจรภูมิ ว่ามี ๕๔ ดวง พึงกล่าวจิตในรูป คือรูปาวจรภูมิ ว่า
มี ๑๕ ดวง พึงกล่าวจิตในอรุปร คือในอรุปราวจรภูมิ ว่ามี ๑๒ ดวง พึงกล่าวจิตใน
อนุตตระ คือในโลกุตตรภูมิ ว่ามี ๘ ดวง บัณฑิตผู้มีปัญญาเห็นแจ่ม คือมีปกติรู้
อรรถทั้งหลายได้โดยพิเศษ ย่อมจำแนกจิต ทำให้เป็น ๘๙ ประเภท โดยเกี่ยวกับการ
แตกจิตในภูมิ ๔ ไปตามความต่างกันแห่งชาติ อย่างนี้ คือตามคำที่ได้กล่าว
แล้วนี้.

อีกนัยหนึ่ง ยังจำแนกเป็น ๑๒๑ ประเภท คือ ๑๒๑ อย่างได้อีก.

มีเนื้อความสังคหะกล่าว การจำแนกจิตเป็น ๑๒๑ อย่าง ไว้ดังนี้ว่า :

ถามว่า จิต ๘๙ ดวง เป็นจิต ๑๒๑ ดวง ไปได้อย่างไร?

ตอบว่า โลกุตตรจิตย่อมมีได้ถึง ๔๐ ดวงถ้วน อย่างนี้คือ ขึ้นชื่อว่า มรรคจิต มี ๒๐ ดวงถ้วน คือ :

ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิตอันเป็นไปพร้อมกันกับวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ๑

ทุติยฌานโสดาปัตติมรรคจิตอันเป็นไปพร้อมกันกับวิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ๑

ตติยฌานโสดาปัตติมรรคจิตอันเป็นไปพร้อมกันกับปีติ สุข และเอกัคคตา ๑

จตุตถฌานโสดาปัตติมรรคจิตอันเป็นไปพร้อมกันกับสุขและเอกัคคตา ๑

ปัญจฌานโสดาปัตติมรรคจิตอันเป็นไปพร้อมกันกับอุเบกขาและเอกัคคตา ๑ ดังนี้. ทั้ง ๕ ดวงเหล่านี้ ชื่อว่า โสดาปัตติมรรคจิต. สกทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต และอรหัตตมรรคจิต (แต่ละอย่าง) ก็มี ๕ ดวงอย่างนั้นเหมือนกัน และที่ชื่อว่า ผลจิต ก็มี ๒๐ ดวง ถ้วน อย่างนั้น เหมือนอย่างมรรคจิตนั้น.

คาถาสังคหะ : ว่าด้วยวิธีการแห่งจิต ๑๒๑ อย่าง

ฌานงุคโยคภเวทน

วูจฺจตานุตฺตรํ จิตฺตํ

ยถา จ รูปราวจรี

ปจฺมาทิสฺสุฌานภเว

เอกาทสฺวิริํ ตสฺมา

ฌานเมกฺกมฺนฺเตตฺตํ

สตฺตตฺติสฺวิริํ ปุญฺญํ

ปากมิจฺจจาหุ จิตฺตานิ

กเตวเกกนฺตุ ปญฺจธา

จตฺตาทิสฺวิริณฺติ จ

คยฺหาตานุตฺตรํ ตถา

อารุปรุญฺจาปี ปญฺจเม

ปจฺมาทิกมฺิริตํ

เตวีสฺติวิริํ ภเว

ทฺวิปญฺญาสฺวิริณฺตถา

เอกวีสฺสตมฺุพฺธา.

ก็อนุตตรจิต (โลกุตตรจิต) บัณฑิตกล่าวว่ามี ๔๐ ดวง เพราะกระทำแต่ละดวง (ใน ๘ ดวง) ให้เป็น ๕ ดวง ตามความต่างกันแห่งการประกอบตัวของคัมภีร์ เปรียบเหมือนว่า บัณฑิต ย่อมถือเอา รูปาวจรจิตในเพราะความต่างกันแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉันใด

ก็ย่อมถือเอาอนุตตรจิตในเพราะความต่างกันแห่งฉานมีปฐมฉาน เป็นต้น ฉะนั้น เหมือนกัน แม้อรูปาวจรจิตก็ย่อมถือเอาในฉานที่ ๕ เพราะฉะนั้น ฉานจิตแต่ละอย่างมีปฐมฉานจิตเป็นต้น จึงกล่าวได้ว่า มี ๑๑ อย่าง ฉานจิตในที่สุด (ฉานจิตที่ ๕) ฟังมีได้ ๒๓ อย่าง ก็เป็นอันว่า ท่านผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่าจิตมี ๑๒๑ อย่าง คือ กุศลจิตมี ๓๗ อย่าง วิบากจิตมี ๕๒ อย่าง (อกุศลและกิริยาเท่าเดิม).

คำอธิบาย

โสดาปัตติมรรคจิต ชื่อว่า **ปฐมฉานโสดาปัตติมรรคจิต** ก็โดยเกี่ยวกับว่ามีองค์ฉานที่นับว่าเป็นปฐมฉาน คือ มีองค์ฉาน ๕ เหมือนอย่างโลกียปฐมฉานจิตทั้งหลายนั้นเทียว แม้ที่ได้ชื่อว่า **ทุติยฉานโสดาปัตติมรรคจิต** เป็นต้น ก็มีอธิบายอย่างนี้. แม้มรรคจิตที่เหลือทั้งหมด มี **ปฐมฉานสกทาคามีมรรคจิต** เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

เป็นความจริงว่า มรรคจิตทั้ง ๔ ได้ชื่อว่า ปฐมฉานจิต เป็นต้น ก็เพราะมีความปรากฏแห่งองค์ฉานมีวิตกเป็นต้น เหมือนกับฉานนั้นๆ ด้วยอำนาจแห่งเหตุทั้งหลายมีฉานที่เป็นบาท ฉานที่พิจารณา และอธยายของบุคคล อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้ท่านอาจารย์กล่าวว่า “**ก็อนุตตรจิต ฯลฯ ตามความต่างกันแห่งการประกอบตัวขององค์ฉาน**” ดังนี้ ข้อที่ว่าเป็นไฉน?

ในบรรดาเหตุทั้งหลาย มีฉานที่เป็นบาทเป็นต้นนั้น เมื่อพระโยคาวจรผู้ได้โลกียฉาน เข้าฉานเพื่อความเป็นบาทแห่งวิปัสสนา แต่พอออกจากฉาน ไม่พิจารณาองค์ฉาน กลับพิจารณาปกิณณกสังขาร (กามาวจรธรรม) อย่างอื่น ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา*** ก็เป็นไป มรรคจิตที่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นร่วมกับองค์ฉาน เหมือนฉานที่ใช้เป็นบาทนั้น กล่าวคือ ถ้าหากว่ามีปฐมฉานเป็นบาท มรรคจิตที่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นร่วมกับองค์ฉาน ๕ มีวิตกเป็นต้น ก็คำว่า “**ฉานที่เป็นบาท (บาทกฉาน)**” ในที่นี้ คือ ฉานที่เป็นบาท คือเป็นเหตุใกล้แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา.

* **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** แปลว่า วิปัสสนาที่ดำเนินไปจนบรรลุถึงวุฏฐานะ (การออก) คือมรรค ได้แก่ วิปัสสนาญาณชั้นสูงๆ ที่ดำเนินติดต่อกันก้าวหน้าไปจนบรรลุถึงมรรค.

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ได้โลกียณานันนั้นแหละ เข้าฌานเพื่อความ เป็นบาทแห่งวิปัสสนา พอออกจากฌานก็พิจารณาองค์ฌานที่เข้านั้น ปฏิบัติอยู่ อย่างนี้ ภูฏานคามินีวิปัสสนาก็เป็นไป มรรคจิตที่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นร่วมกับองค์ ฌาน เหมือนฌานที่พิจารณานั้น.

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง เป็นผู้ได้โลกียณานหลายฌานทีเดียว เข้าฌานใด ฌานหนึ่ง เพื่อความเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ออกจากฌาน พิจารณาองค์ฌาน ที่เข้า เมื่อเป็นผู้มีอัธยาศัย คือ มีใจอ่อนนิยมนานนั้นๆ อยู่ก่อน เช่นอย่างนี้ ว่า “โอหนอ ขอให้มรรคจิตของเราจงเป็นมรรคจิตที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เหมือน ปฐมฌานของเราเกิด” ดังนี้ เป็นต้น ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ภูฏานคามินีวิปัสสนา ก็เป็นไป มรรคจิตที่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ร่วมกับองค์ฌานนั้นๆ ตามอัธยาศัย คือ เหมือนฌานที่เป็นบาทก็ได้ เหมือนฌานที่พิจารณาก็ได้ ก็ถ้าหากว่าอัธยาศัยดัง กล่าวนี้ไม่มี มรรคจิตย่อมเกิดร่วมกับองค์ฌาน เหมือนฌานสูงสุดที่ตนได้ เพราะ ว่าฌานที่สูงกว่าย่อมมีกำลังมากกว่าฌานที่ต่ำกว่า.

ส่วนสำหรับพระโยคาวจรที่เป็น สุขวิปัสสก* ไม่มีฌานที่เป็นบาทเป็นต้น เจริญวิปัสสนากำหนดกามาวจรธรรมแต่อย่างเดียวมาตั้งแต่ต้นนั้น หากว่ามีมรรค- จิตเกิดขึ้น มรรคจิตของท่านผู้นี้ย่อมเกิดขึ้นร่วมกับองค์ปฐมฌาน กล่าวคือ มีองค์ ฌาน ๕ มีวิตกเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระโยคาวจร แม้เป็นผู้ได้ฌาน แต่ถ้าหากว่ามีได้ใช้ฌานเป็น บาท ทว่าเจริญวิปัสสนากำหนดกามาวจรธรรมแต่อย่างเดียวมาตั้งแต่ต้น มรรคจิต ที่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นร่วมกับองค์ฌาน ๕ เหมือนกัน.

เวทนาในโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง

บัณฑิตพึงทราบเวทนาในโลกุตตรจิตเหล่านี้ อย่างนี้ ว่า :

เวทนาทั้งหลายในมรรคจิตล้วนเป็นองค์ฌาน เพราะฉะนั้น มรรคจิตนั้นๆ ชื่อว่า เป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยโสมนัส ก็โดยเกี่ยวกับว่าเป็นมรรคจิตที่เกิดรวม กับองค์ฌานที่นับว่าเป็นปฐมฌาน ที่นับว่าเป็นทุติยฌาน ที่นับว่าเป็นตติยฌาน

* สุขวิปัสสก - ผู้เจริญวิปัสสนาอันแห่งแล้ง ความว่า ไม่มีความชุ่มชื้น คือฌานที่จะใช้เป็นบาท เป็น ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวมาตั้งแต่ต้น.

และที่นับว่าเป็นจุดตกตาม ชื่อว่า เป็นธรรมชาติที่สพรคตด้วยอุเบกขา ก็โดยเกี่ยว
กับว่าเป็นมรรคจิตที่เกิดร่วมกับองค์ฌานที่นับว่าเป็นปัญญาฌาน ก็เวทนาเหล่านี้
ย่อมเป็นไปคล้ายตามข้อกำหนดของวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ตามนัยที่ได้กล่าวมา
แล้วนั้นเทียว. บัณฑิตอาจทราบถึงความต่างกันแห่งโพชฌงค์ องค์มรรค เป็นต้น
ในมรรคจิตเหล่านี้ โดยคล้ายตามความต่างกันแห่งองค์ฌานนั้นเทียว ฟังทราบ
ความพิสดารในปกรณ์อรรถกถา เกิด.

แม้ ผลจิต ๒๐ ดวง ก็ฟังทราบโดยเกี่ยวกับว่า เป็นวิบากที่เหมาะสมกันแห่ง
มรรคจิต ๒๐ ดวงเหล่านั้น เท่านั้น จึงมีเวทนา มีองค์ฌานที่สัมปยุตเป็นต้น
เหมือนกันกับมรรคจิตทุกอย่าง.

ก็การจำแนกโลกุตตรจิตโดยสังเขปเป็น ๘ อย่างเท่านั้น นั้น เป็นการจำแนก
ไปตามความต่างกันแห่งมรรค ๔ ที่สัมปยุต และความเป็นธรรมที่เป็นวิบากผลของ
มรรคเท่านั้น การจำแนกเป็น ๘ ดวงอย่างนี้ ไม่อาจจะระบุประเภทแห่งเวทนาให้
แน่นอนได้ ส่วนการจำแนกเป็น ๔๐ ดวงนั้นเทียว สามารถระบุประเภทแห่ง
เวทนาที่แน่นอนได้ ฉะนั้นแล.

จะอธิบายส่วนที่เหลือต่อไป :

บัณฑิต ย่อมถือเอา rūpāvajjāna ในเพราะความต่างกันแห่งฌาน มีปฐม-
ฌาน เป็นต้น แล้วเรียกชื่อว่า “ปฐมฌานกุศลจิต” เป็นต้น ฉันใด, ก็ย่อมถือเอา
อนุตตรจิตในเพราะความต่างกันแห่งฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น แล้วเรียกชื่อว่า
“ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต” เป็นต้น ฉันนั้นเหมือนกัน แม้อรุปาวจรจิต เพราะ
เหตุที่มีองค์ ๒ เท่ากัน และเหมือนกันกับฌานที่ ๕ ในรูปาวจร ก็ย่อมถือได้ใน
ฌานที่ ๕ แม้จะเรียกชื่อว่า “อากาสนัญจายตนกุศลจิต” เป็นต้น มิได้เรียกว่า
“ปัญญาฌานกุศลจิต” เหมือนอย่างพวกรูปาวจรก็ตาม. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์
จึงได้กล่าวไว้ในปกรณ์นามรูปปริจเฉท ว่า :

รูปาวจรจิตตานิ

คยหตานุตฺตรานิ จ

ปรมาทิชฺฌานเภท

อารุပ္ปญฺจาปิ ปญฺจเม

บัณฑิต ย่อมถือเอา rūpāvajjāna และอนุตตรจิตได้ ในเพราะความต่างกัน
แห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น และย่อมถือเอาแม้อรุปาวจรจิตได้ในฌานที่ ๕

ดังนี้.

เพราะฉะนั้น ฌานจิต มีปฐมฌานจิตเป็นต้น คือตั้งแต่ปฐมฌานจิต ถึง จตุตถฌานจิต เว้นปัญจมฌานจิต แต่ละอย่างจึงมี ๑๑ อย่าง คือ ที่เป็นโลกียะ (ชั้นรูปาวจร) ๓ อย่าง โดยเป็นกุศล ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ ที่เป็นโลกุตตระ ๘ อย่าง โดยเป็นกุศล ๔ วิบาก ๔ ฌานจิตในที่สุดคือปัญจมฌานจิต มีถึง ๒๓ อย่าง คือที่เป็นรูปาวจร ๓ อย่าง โดยเป็นกุศล ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ ที่เป็น อรูปาวจร ๑๒ อย่าง โดยเป็นกุศล ๔ วิบาก ๔ กิริยา ๔ และที่เป็นโลกุตตระ ๘ อย่าง โดยเป็นกุศล ๔ วิบาก ๔.

ก็การเพิ่มจำนวนจาก ๘๘ เป็น ๑๒๑ นั้น มีได้ในพวกโลกุตตรจิตซึ่งมีแต่ ชาติกุศลและวิบากเท่านั้น ไม่มีกิริยา เพราะฉะนั้น กุศลและวิบากเท่านั้น ที่มี จำนวนเพิ่มขึ้นจากเดิม เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์ ประสงค์จะแสดงจำนวนที่ แปรไปจากเดิมแห่งกุศลและวิบากเหล่านี้เท่านั้น จึงกล่าวว่า “กุศลจิตมี ๓๗ อย่าง วิบากจิตมี ๕๒ อย่าง” ดังนี้ มีได้กล่าวถึงอกุศลและกิริยาไว้ด้วย เพราะอกุศลและ กิริยาเหล่านั้น มีจำนวนคงเดิม ฉะนั้น แล.

จบโลกุตตรจิต

ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค จบแล้วโดยประการฉะนี้.

ดัชนี

กรรม	๗๑-๗๒	โดยภูมิ	๑๕-๑๖
กรรมนิमित	๗๑-๗๒	โดยชาติ	๑๗-๑๘
กามาวจรกุศลจิต,		จตุ	๗๑-๗๒
วิธีนับมากกว่า ๘	๖๑-๖๓	เจตสิก	๗, ๑๒
อาการ	๕๙-๖๑	ชวนวิถี	๔๙
กามาวจรกุศลจิต ๘	๕๔-๖๖	ชาติ,	
กามาวจรจิต	๑๖	กุศล	๑๘
กามาวจรธรรม	๑๕	อกุศล	๑๘
กายวิญญูติ	๕๒, ๖๘	อัพยาगतะ	๑๘
กายวิญญูญาณ	๔๑, ๔๔, ๔๖	ชีวหาวิญญูญาณ	๔๐
กิริยา	๔๘	ญาณ,	๘๐
กิริยาจิต	๔๙	อารมณ์	๘๖
กุศล	๖๔	ปฏิบัติ	๘๕
กุศลจิต (กามาวจรกุศลจิต),		ปริตตะ	๘๖
เหตุ	๖๔	อัปปมานะ	๘๖
วิปยุตจากญาณ	๕๘, ๖๐	ฌาน	๕๕
สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา	๕๘	ตติยฌานกุศลจิต	๗๗
สัมปยุตกับญาณ	๕๕-๕๗	ตทาร์มมณะ	ดูตทาลัมพะนะ
กุศลวิปากอเหตุกจิต ๘	๔๓-๔๘	ตทาลัมพะนะ	๗๑, ๗๒
คตินิमित	๗๑-๗๒	ถวายนภิวาท	๖
คณะสงฆ์ผู้สูงสุด	๖	ทิฏฐิ	๑๙-๒๐
ฆานวิญญูญาณ	๔๐	ทิฏฐิ,	
จตุตถฌานกุศลจิต	๗๗	เหตุ	๒๕
จักขุวิญญูญาณ	๓๙	สัสสตทิฏฐิ	๒๖
จิต,	๗, ๙-๑๑, ๑๔	อุจเฉททิฏฐิ	๒๖
๘๙	๑๐๖	ทิฏฐิคตะ	๑๙
๑๒๑	๑๐๖-๑๐๗	ทุกขาปฏิบัติ	๘๕

หุติยฆานกุศลจิต	๗๗, ๘๓	พระสงฆ์	๖
โหมนัสเวทนา,	๒๙	พระสังฆกรรม	๕
ชาติ	๔๕	พระอนาคามี	๑๐๒
โทสมูลจิต	๑๗, ๒๙-๓๒	พุทธ	๔
ธรรม	๕	ภวังค์	๗๑-๗๒
นัตติภาวบัญญัติ	๙๗	ภวังคจิต	๔๙
นิพพาน	๘, ๑๓	ภูมิ,	๑๔
นิวรรณ์	๘๒	ฐานะ	๑๔
บุญกิริยาวัตถุ	๖๑	อวัตถา	๑๔
ปกกรณ์	๒	มโนทวาราวชชนจิต	๔๙
ปฏิจจจิต	๑๗, ๓๒	มรรค	๑๐๐-๑๐๑
	ดูโทสมูลจิต	มรรคจิต	๑๐๒, ๑๐๔
ปฏิมะ	๒๙-๓๐	มหากุศลจิต	๖๖
ปฏิจสมุปบาท	๓๓-๓๔	มหาภูตรูป	๔๕-๔๖
ปฏิบัติ	๘๕	มัคคจิต	๑๖
ปฏิสนธิ	๗๐, ๗๒	มิจฉาทิฏฐิ	๑๙
ปฏิสนธิจิต	๒๔-๒๕	โมมุหจิต	ดูโมหมูลจิต
ปฐมฆาน	๘๐	โมหมูลจิต	๑๗, ๓๒-๓๕
ปฐมฆานกุศลจิต	๗๖, ๘๑	โยนิโสมนสิการ	๖๔-๖๕
ปรมัตถ์	๘-๙	รูป	๘, ๑๒-๑๓
ปรมัตถธรรม	๗	รูปกรรมฐาน ๒๖	๗๗
ปัญญาทวาราวชชนจิต	๔๘-๔๙	รูปาวจรกิริยาจิต	๘๘-๘๙, ๙๙
ปัญญาฆานกุศลจิต	๗๗	รูปาวจรกุศลจิต,	๗๖-๘๖
ปาทกฆาน	๑๐๘	จตุกกนัย	๘๔
ปาปจิต	๕๓	ปัญญากกนัย	๘๔
ปีติ	๗๖, ๗๙-๘๐	รูปาวจรจิต	๗๖-๙๐
ผลจิต	๑๖, ๑๐๔	รูปาวจรธรรม	๑๕
ผลสมาบัติ	๑๐๓	รูปาวจรวิปากจิต	๘๗-๘๘, ๙๘
พระเทวทัต	๕๑	โลกุตตรกุศลจิต,	๑๐๐-๑๐๓
พระนิพพาน	๑๘	สกทาคามีมรรคจิต	๑๐๐-๑๐๒
พระสกทาคามี	๑๐๑	โสตาปัตติมรรคจิต	๑๐๐-๑๐๑, ๑๐๘

อนาคามีมรรคจิต	๑๐๐, ๑๐๒	สเหตุกกามาวจรวิปากจิต,	๖๗-๗๓
อหัตตมรรคจิต	๑๐๐, ๑๐๒	กิจ	๗๐-๗๒
โลกุตตรจิต,	๑๖, ๑๐๐-๑๑๑	เหตุที่วิปยุตจากญาณ	๖๙-๗๐
โลกุตตรธรรม	๕, ๑๕	เหตุที่สัมปยุตกับญาณ	๖๙-๗๐
โลกุตตรวิปากจิต	๑๐๓-๑๐๔	เหตุเกิดแห่งเวทนา	๖๙
โลกมุขจิต,	๑๖-๑๗, ๑๙-๒๙, ๓๖	สังขตะ	๓
โลกมุขจิต,		สังขาร	๒๐
ธรรมเครื่องจำแนก	๒๑-๒๒	สังคะ	๒
สสังขาริก	๒๐	สังกรรม	ดูพระสังกรรม
อสังขาริก	๒๐	สันตีรณจิต,	๔๑
โลกสหคตจิต	๒๗-๒๙,	กุศลวิปาก	๔๔
	ดูโลกมุขจิต	อกุศลวิปาก	๔๓
วชิวิญญูติ	๖๘	ตีปายะ	๒๗
วัฏฏทุขั	๕	สัมพัญญตญาณ	๔
วิจารณ์	๗๖, ๗๘	สัมปกิจฉันนจิต,	๔๑, ๔๖
วชิกิจฉา	๓๒-๓๔	อกุศลวิปาก	๔๓
วิญญาน	๑๐-๑๑	สัมมาสัมพุทธะ	๔
วิตก	๗๖-๗๘	สุขวิปีสสก	๑๐๙
วิปาก	๔๑	สุข	๗๖, ๗๙-๘๐
วิปยุต	๒๐	ไสตบัตตผลจิต	๑๐๓
วฐฐานคามินีวิปีสสนา	๑๐๘	ไสตวิญญาน	๔๐
โวฏฐัพพนจิต	๕๐	ไสภณจิต ๕๙	๕๒
สกทาคามีผลจิต	๑๐๓	ไสมนัส,	๑๙
สวากขาตะ	๕	ชาติ	๔๔
สสังขาริก,		เหตุ	๒๓
อกุศลจิต	๒๐	เหตุ (กุศลจิต)	๕๕
กุศลจิต	๕๙	หทยัตถุ	๔๖
สเหตุกกามาวจรวิปากจิต	๗๐-๗๑	หสิตูปปาทจิต	๔๘, ๕๐-๕๒
สหคต	๑๙	อกุศลกรรมบถ	๓๗-๓๘
สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต ๘	๗๓-๗๕	อกุศลจิต ๑๒,	๑๖-๓๘, ๓๖
สเหตุกกามาวจรกุศลจิต	๕๔-๖๖	ดวงที่ ๑-๔	๒๘

องค์ฌาน	๘๑	อกุศลวิบากจิต ๗	๓๙-๔๒
อตฺตละ	๔	อเหตุกิริยาจิต ๓	๔๘-๕๒
อนันตรปัจจัย	๔๖	อรัยาศัย	๒๖
อนาคามีผลจิต	๑๐๓	อภัยากตะ,	
อนุตตรจิต	๑๐๔	กิริยา	๑๘
อภิญา,	๘๕	พระนิพพาน	๑๘
ชิปปาภิญา	๘๕	อภัยากตะ,	
ทันธาภิญา	๘๕	รูป	๑๘
อภิธรรมปิฎก	๒, ๗	วิบาก	๑๘
อภิธัมมัตถสังคหะ	๒, ๗	อากาศ,	
อภิสังขาร	๘๓-๘๔	กสิณुकฆาฏิมากาส	๙๑-๙๒
อภัตตผลจิต	๑๐๓	ปริจเฉทากาส	๙๑
อรุปาวจรกิริยาจิต	๙๙	อชฎากาส	๙๑
อรุปาวจรกุศลจิต,	๙๐-๙๘	อาฆาต	๓๑
เนวส์ญญานาสัญญาตนกุศลจิต		อาฆาตวัตต	๓๐-๓๑
	๙๕-๙๖	อายุกัปป	๕๖
วิญญาณัญญาตนกุศลจิต	๙๓-๙๔	อารมณ,	๙, ๔๒
อากิญจัญญาตนกุศลจิต	๙๔-๙๕	อนิฐารมณ	๔๒
อารมณ ๔	๙๗	อิฐารมณ	๔๒
อากาศานัญญาตนกุศลจิต	๙๗, ๙๒	อิฐัมฆัตตารมณ	๒๕
อรุปาวจรจิต	๙๐-๙๙	อิฐารมณ	๒๓-๒๔
อรุปาวจรธรรม	๑๕	อินทริยปโรปริยัตตญาณ	๔
อรุปาวจรวิบากจิต	๙๘	อินทริย	๕๖
อสังขตะ	๓	อุทธีจจะ	๓๔
อสังขาริก,	๒๐	อุเบกขาเวทนา,	๒๑, ๒๕
เหตุ (อกุศล)	๒๗	ชาติ	๔๕
กุศลจิต	๕๘	อุปาทายรูป	๔๕
สเหตุกกามาวจรวิบากจิต	๗๐-๗๑	เอกัคคตา	๗๖, ๘๐
อเหตุกจิต ๑๘,	๓๘		

รายนามผู้บริจาคพิมพ์หนังสืออภิธรรมมัตถสังคหะ ประจําฉบับที่ ๑ (พิมพ์ครั้งที่ ๓)

ลำดับ	บาท	บาท	บาท
๑. คุณกนกทิพย์ ไสดาบรรล	๒๕๐	๓๐. คุณชูชื่น อัคระประภา	๒๕๐
๒. ม.ล.กรรณิการ์ ทวีวงศ์	๑๕๐	๓๑. ภญ. ชิ่งกมล ศรีอรัญญ์	๑,๐๐๐
๓. คุณกรรณิกาญจน์ เกียรติสุนทร	๕๐๐	๓๒. คุณญานิน หนุนาประเทศ	๓๐๐
๔. คุณกรองใจ หาวารี	๒๕๐	๓๓. คุณณรงค์ สุขศรีสังข์	๑๐๐
๕. กลุ่มบรรยายธรรมยามเย็น ชมรมพุทธธรรมรามาศิบัติ	๓,๓๕๐	๓๔. คุณณรงค์ สุทธิสัมพันธ์	๕๐๐
๖. คุณกัลยา อ่วมบำรุง	๑๐๐	๓๕. คุณณัฐอาภา พรหมศิริ	๑๐๐
๗. ภญ. กิติวัฒน์ ชลาภิรมย์	๕๐๐	๓๖. คุณณัฐชนันท์ สุวรรณอินทร์	๑๐๐
๘. ภญ. กุณชิรา เตียวิรัตน์	๕๐	๓๗. คุณดารกา สุวรรณกุล	๕๐๐
๙. คุณเกษร ต้นนุกิจ	๕๐๐	๓๘. คุณคำเกิง ธรรมเดงกิจ	๒๐๐
๑๐. คุณคมคาย จงเจริญสุข	๕๐๐	๓๙. คุณดำรง ธรรมเดงกิจ	๒๐๐
๑๑. คุณเครือมาศ พุฒิมิภิญโญ	๒๕๐	๔๐. คุณแตร ทับทิม	๑๐๐
๑๒. คุณจรรยา จงเกษมศรี	๑๐๐	๔๑. คุณทศพร สุทธิจินดา	๕๐๐
๑๓. ภญ. จันทร์-นพ. วิชัย ศิลาวีเศษฤทธิ์ และครอบครัว	๑๕๐	๔๒. คุณทัศนีย์ สวัสดิ์เสรี	๕๐
๑๔. ภญ. จันทร์เพ็ญ บุญคำ	๒๕๐	๔๓. คุณทิพรรัตน์ ชำนาญกิจวนิช	๑๐๐
๑๕. คุณจำเนียร-คุณวิสุทธิ์ บุญสรณามล	๓,๐๐๐	๔๔. คุณทิพาพรรณ วิเศษศิริ	๒๕๐
๑๖. คุณจิตตรา จิตรเสถียรพร และ ครอบครัว	๑๐๐	๔๕. คุณธนโรจน์-คุณอุริสรา จิรานุวัฒน์	๕๐๐
๑๗. คุณจินตนา เมืองไพศาล	๓๐๐	๔๖. คุณธัญพร สุภัทรารุช	๕๐
๑๘. คุณจิรพันธ์ พิสัยพันธุ์	๒๕๐	๔๗. คุณนงนาถ สิงห์ศักดิ์	๑๕๐
๑๙. คุณจิระพัฒน์ ศรีสุวรรณนท์	๕๐	๔๘. คุณนงนุช โชติกเสถียร	๑,๕๐๐
๒๐. คุณจิรายุ บุญวีระ	๑๐๐	๔๙. คุณนภาพร อัจฉราฤทธิ์	๒๕๐
๒๑. ภก. พ.ต.ท. เฉลิม ศิธรกุล	๑๐๐	๕๐. คุณนภารัตน์ วิภาวีสันทัด	๕๐
๒๒. คุณชนิดา ลิ้มธงเจริญ	๒,๐๐๐	๕๑. คุณนรเทพ ทัพพะรังสี และครอบครัว	๑,๐๐๐
๒๓. ภญ. ชลธิ์ ลีลารัมย์	๕๐๐	๕๒. คุณนวลฤดี กฤตยานุกุล	๑,๕๐๐
๒๔. คุณชลัย วิรัชศิริ	๑๐๐	๕๓. คุณนันทธีรา อาจสมโชติรัตน์	๑๐๐
๒๕. คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์	๕๐๐	๕๔. คุณนันทวัน ศุภะจินดา	๑๐๐
๒๖. คุณชัชภัสสร จงธรรมสุขยิ่ง	๒๐๐	๕๕. คุณนาถระพี หวังวงศ์สกุล	๕๐๐
๒๗. คุณชัญญ์ชญา จงนิตยกาล	๑๐๐	๕๖. คุณนิจ อาชวานนท์	๕๐
๒๘. คุณชาติชาย-คุณอัญชลี พลแสน	๒๕๐	๕๗. คุณนิตยา บุชราประภากุล	๕๐๐
๒๙. คุณชื่นฤดี ดวงศิริ	๑๐๐	๕๘. คุณนิพนธ์-คุณสมสวัสดิ์ บุญญภัทโร	๑,๐๐๐
		๕๙. คุณนิสิต เพ็ชรทอง	๑๐๐
		๖๐. คุณบรรจง สุพรรณกุล	๑๐๐
		๖๑. คุณบัวเลียน แสนใจ	๒๐๐

	บาท		บาท
๖๒. อาจารย์บุญณัฐศักดิ์ ทวีพัฒน์	๒๕๐	๙๔. ภก. มานิตย์ - ภญ. บังอร อรุณานุกร	๑,๕๐๐
๖๓. คุณบุญนะ ตูลารักษ์	๒๕๐	๙๕. คุณมาลี ศิริวิไลกนก	๕๐
๖๔. แม่ชีบุญพา พรหมทวี	๑๐๐	๙๖. คุณยาใจ พรพุทธิชัย	๑๐๐
๖๕. ภญ. บุญยิ้ม หวังเจริญ	๑๐๐	๙๗. พลตรียุทธพงษ์ ศรีเสาวคนธ์	๒๕๐
๖๖. คุณบุญรักษ์ นาครรัตน์	๑๐๐	๙๘. คุณยุพิน จันทร์คคะ	๒๕๐
๖๗. คุณบุญเรียบ พันธุ์วิชัย	๒๕๐	๙๙. ภญ. รัชดา ตันติธาดาทิทัศน์	๑,๕๐๐
๖๘. คุณบุญเลิศ รัตนสมัย	๒๕	๑๐๐. คุณลาวัลย์ พานิชเจริญ	๕๐๐
๖๙. คุณบุญศรี แก้วสุก	๑๐๐	๑๐๑. คุณวณีย์ ลีตระกูล	๑๐๐
๗๐. คุณบุญอำนวยการ รัตนธาดา	๒๐๐	๑๐๒. นพ. วรพล หักฐสกุล	๕๐๐
๗๑. คุณบุษกร สิงคาลวณิช	๒,๐๐๐	๑๐๓. คุณวรรณดี วนปติกุล	๕๐๐
๗๒. ภญ. ประคองศรี ปิยะพันธุ์	๑๐๐	๑๐๔. คุณวรรณภา ธรรมรจิกุล	๕๐
๗๓. คุณประจวบ อิศรางกูร ณ อยุธยา	๑๐๐	๑๐๕. คุณวรรณีย์ วรุตตมะ	๕๐
๗๔. ภญ. ประโยชน์ แผลมทอง	๑๕๐	๑๐๖. อาจารย์วรวรรณ วีระสุนทร	๒๕๐
๗๕. คุณประเสริฐ สุรพันธุ์มาภา	๑๐๐	๑๐๗. คุณวรวิทย์ วิทยากิจบัณฑิต	๒๐๐
๗๖. คุณปราณีต พิจิตรวิชัย	๒๕๐	๑๐๘. คุณวราพรรณ พงศทัต	๓๐
๗๗. คุณปราโมทย์ - คุณกันทิมา แสงไฟ	๕๐๐	๑๐๙. คุณวราภรณ์ ชุณหศรีวงศ์	๑๐๐
๗๘. คุณปัลลดา หุณาปเทศ	๑๐๐	๑๑๐. คุณวราภรณ์ ปทีปจิต	๑๐๐
๗๙. รศ. ดร. พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ	๑,๐๐๐	๑๑๑. แม่ชีวราภรณ์ วรรณรัตน์	๕๐
๘๐. คุณพิสิฐ-คุณศุภรัตน์ และคุณมติมา บุญสรณาผล	๒,๐๐๐	๑๑๒. คุณวราวุธ โชติกเสถียร	๕,๐๐๐
๘๑. คุณพัชรี สว่างแจ้ง	๑๕๐	๑๑๓. คุณวัชรา มุ่งเยี่ยมยา	๑๐๐
๘๒. ภญ. พัชรี ตระกูลสุน	๒๕๐	๑๑๔. คุณวัชรี อติพิทยางกูร	๑๕๐
๘๓. คุณพันทิพา บุรณมาตร์	๕๐๐	๑๑๕. คุณวัชรี มณฑาพันธุ์	๒๕๐
๘๔. คุณพิมพ์ศิริ ทิรานนท์	๓๐๐	๑๑๖. คุณวัฒนา แก้ววิทย์	๒๐๐
๘๕. คุณพึงพิศ สาลีผล	๕๐	๑๑๗. คุณวัฒนา ประเสริฐสินธุ์	๑๕๐
๘๖. ภญ. เพ็ญศรี วุฒิเศรษฐไพบูลย์	๒๕๐	๑๑๘. คุณวันฉัตร โกวิทยา	๑,๐๐๐
๘๗. คุณเพ็ญศรี เกสรกุล	๕๐	๑๑๙. คุณวิจิตรา มธุรสภรณ์	๑,๐๐๐
๘๘. คุณเพียงพร เจริญลาภ	๑๐๐	๑๒๐. คุณวิชัย ผดุงทรัพย์	๒๕๐
๘๙. คุณไพจิตรต์ เชื้อเทศ และครอบครัว	๗๐	๑๒๑. ภญ. วิมล จรุงธนะกิจ	๒,๕๐๐
๙๐. คุณไพฑูรย์ วิเชียรเกื้อ	๒๕๐	๑๒๒. คุณวิลาวรรณย์ สุทธิชัย	๑๐๐
๙๑. คุณภาวีย์ บุญอนุวัฒน์	๕๐	๑๒๓. คุณวิสิทธิ์ ตีรวานิชพงศ์	๒๐๐
๙๒. คุณมนตรา กะวีรัต	๖๐	๑๒๔. คุณแววมยุรี ราชพัฒน์	๓๐๐
๙๓. คุณมยุรี อัจฉริยศักดิ์ชัย	๕๐๐	๑๒๕. คุณศรีวรรณ ราชนิยม	๑,๐๐๐
		๑๒๖. ภญ. ศศิธร อุดมธีรคุณ	๕๐๐

			บาท			บาท		
๑๒๗.	คุณศศิมา	อรรตศิริคุณ	๕๐	๑๕๔.	คุณสุรีย์พร	อึ้งชัยยะ	๕๐	
๑๒๘.	รศ.ศักดิ์ศิริ	ปานะกุล	๒๕๐	๑๕๕.	คุณสุรีย์รัตน์	มณีจารุพรรณ	๕๐	
๑๒๙.	คุณศรินันท์	ดารารัตนโรจน์	๕๐๐	๑๕๖.	ภญ.สุรีย์รัตน์	สุวรรณประทีป	๒๕๐	
๑๓๐.	แมชชีริมา	พิลึก	๕๐	๑๕๗.	คุณสุวณี	วีระกันต์	๑๐๐	
๑๓๑.	คุณศิษฏ์วัชร-คุณสุรีย์	ตาบทิพย์วรรณ	๕๐๐	๑๕๘.	คุณสุวณีย์	รัตนวิมล	๑๐๐	
๑๓๒.	ภญ.ไศรดา	- คุณไพโรจน์	ห้วงเมธิกุล	๕๐๐	๑๕๙.	คุณสุวภัทร	ชุ่มชัยยา	๑,๐๐๐
๑๓๓.	คุณสมถวิล	เกตุลา	๑๐๐	๑๖๐.	คุณสุวิมล	สัจจะรัตนะโชติ	๒๕๐	
๑๓๔.	พญ.สมบุญรณ	ธรรมเอกกิจ	๒๕๐	๑๖๑.	พล.อ.ต.หญิงเสาวภา	สุปการ	๕๐๐	
๑๓๕.	คุณสมบุญรณ	วัฒนาหงษ์ศิริ	๕๐	๑๖๒.	คุณเสิมศรี	พงศ์พินิตานนท์	๒๐๐	
๑๓๖.	คุณสมวงศ์	สุนทรรัตน์	๑๐๐	๑๖๓.	คุณอรดี	แย้มสรวล	๒๕๐	
๑๓๗.	คุณสมัย	- คุณสิริวรรณ	งามล้วน	๕๐	๑๖๔.	ภญ.อรรวรรณ	หุมนวงศ์	๕๐๐
๑๓๘.	คุณสอาง	ปัจฉิมกุล	๒,๐๐๐	๑๖๕.	คุณอรุณวรรณ	สพันธุ์พงษ์	๕๐๐	
๑๓๙.	คุณสัมพันธ์-คุณสุกัญญา	ดิระวัฒน์	๕๐๐	๑๖๖.	ภญ.อรุณี	หาญทวีพันธุ์	๕๐๐	
๑๔๐.	คุณสาทรี	เฉลิมวณิชย์	๑๐๐	๑๖๗.	คุณอังคณา	ปาริสุทธิวานิช	๕๐	
๑๔๑.	คุณสายจิตต์-คุณเพ็ญศรี	พงษ์ศรีสิน	๕๐๐	๑๖๘.	คุณอังคณา	จันศิษย์ยานนท์	๑๐๐	
๑๔๒.	คุณสุทธิรักษ์	ชมิตรดี	๕๐๐	๑๖๙.	ภญ.อัจฉรา	ธรรมเอกกิจ	๑,๐๐๐	
๑๔๓.	คุณสุธีรา	เขมะสิงคิ	๒๕๐	๑๗๐.	คุณอัญชลี	จึงสกุล	๒๕๐	
๑๔๔.	คุณสุนทรี	นุ้มเจริญ	๕๐	๑๗๑.	คุณอัญชิษฐา	ผ่องใส	๑๕๐	
๑๔๕.	คุณสุนทรี	สรนันท์	๕๐๐	๑๗๒.	คุณอภาภรณ์	อบแย้ม	๕๐๐	
๑๔๖.	ภญ.สุนทรีย์	อรรชย์วัชร	๑,๐๐๐	๑๗๓.	คุณอำนาจ	สพันธุ์พงษ์	๒๕๐	
๑๔๗.	คุณสุนันท์		๑๐๐	๑๗๔.	คุณอำภา	คำนวนตา	๒๕	
๑๔๘.	คุณสุภาพร	โลเกศเสถียร	๑๐๐	๑๗๕.	คุณอุดม	สุขยานันท์	๑๐๐	
๑๔๙.	คุณสุภาภรณ์	อัครวิวะกุล	๒,๐๐๐	๑๗๖.	คุณอุบล	เกียรตินันท์	๕๐	
๑๕๐.	แมชชีสุภาภรณ์	สกุลมา	๒๕๐	๑๗๗.	คุณอุไร	เมื่อใจแผ้ว	๕๐๐	
๑๕๑.	คุณสุภาภรณ์	อลงกรณ์โสภิต	๑๐๐	๑๗๘.	คุณอุษณา	วิฒกวนิชย์	๕๐๐	
๑๕๒.	คุณสุรพงษ์	โนนจ้อย	๑๐๐	๑๗๙.	คุณเอมจุฑา	บุญชนะทองเลิศ	๑๐๐	
๑๕๓.	คุณสุรีย์	แช่ด่าน และครอบครัว	๒,๕๐๐					

รวมเงินบริจาคครั้งนี้

๗๖,๒๖๐

ค่าพิมพ์หนังสือ "อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑" ครั้งที่ ๓ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

๔๐,๐๐๐

กองทุนธรรมนิธิสมบัติ

๓,๗๔๐

หมายเหตุ ใคร่ขออภัยหากมีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในการพิมพ์รายนามผู้บริจาคบางท่าน

ขออนุโมทนา
กองทุนธรรมนิธิ
มิถุนายน ๒๕๕๗